Sumqayıt Dövlət Universiteti

Folklorşünaslıq Elmi-Tədqiqat laboratoriyası

Aslan Bayramov

TARİXİ FACİƏLƏRİMİZ: DEPORTASİYA, REPRESSİYA VƏ SOYQIRIMI

Sumqayıt Dövlət Universitetinin Tarix və Coğrafiya fakültəsinin Elmi şurasının 03.03.2015-ci il tarixli qərarı ilə dərs vəsaiti kimi çap olunması məsləhət görülmüşdür. (Protokol №8)

Sumqayıt 2015

Redaktor: dos. Avdandil Ağbaba, Əməkdar jurnalist

Rəyçilər: prof. Həsən Sadıqov, Əməkdar müəllim

dos. Nazim Mustafa, Dövlət Mükafatı laureatı

Məsləhətçilər: prof. Adil Baxşəliyev, Əməkdar müəllim

prof. Ramazan Məmmədov, SDU-nun Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru

Aslan Bayramov, TARİXİ FACİƏLƏRİMİZ: DEPORTASİYA, REPRESSİYA VƏ SOYQIRIMI. "AM965" MMC-nin mətbəəsi, Bakı 2015, səh. 416.

Kitabda Azərbaycanşünaslığın əsas tədqiqat sahələrindən biri olan deportasiya, repressiya və soyqırımı tariximiz əks olunur. Burada Rusiya dövlətinin Cənubi Qafqaz və Anadolu siyasəti, İrəvan, Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı, 25 min gəlmə ermaninin olduğu İrəvan xanlığı ərazisində ermənisiz "Erməni vilayəti"nin yaradılması və s. məsələlər göstərilir. Bununla belə, rus, ingilis və fransız silahı və əsgər forması ilə təchiz olunan ermənilərin Anadolu və Cənubi Qafqazda türk və azərbaycanlılara qarşı törətdikləri saysız-hesabsız qətliamlar, azərbaycanlıların demoqrafik vəziyyəti, onların məhvinə yönəldilmiş soyqırımları, köçürmə və sürgünlər şərh edilir. Xüsusilə ermənilərin Cənubi Qafqaza haradan və neçənci illərdə gəlmələri erməni mənbələrindən götürülmüş sənədlərlə əsaslandırılır. Bununla belə, Qərbi Azərbaycanda yer yaddaşının – yer-yurd adlarının da soyqırımına məruz qalması faktlarla təqdim olunur. Kitabda verilən statistik cədvəllər əsərin məzmununu tamamlayır.

Kitabdan bakalavr, magistr və doktorantlar, eləcə də müəllimlər dərs vəsaiti kimi faydalana bilərlər.

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMINA AİD DÖVLƏT SƏNƏDLƏRİ

Azərbaycan Respublikası Prezidenti HEYDƏR ƏLİYEV cənablarinin 28 may – Respublika günü münasibətilə 1997-ci il mayin 27-də keçirilmiş təntənəli yığıncaqdakı nitqindən

"... Azərbaycan xalqı 70 il sovet sosialist sistemi şəraitində yaşamışdır. Bu, XX əsrdə bizim xalqımızın həyatının böyük bir hissəsidir. Biz o vaxt dövlət müstəqilliyindən məhrum olmuşuq, ancaq respublika kimi bir çox müstəqil işlər görmək imkanına malik olmuşuq. Ona görə də bu dövrü lazımınca qiymətləndirmək zəruridir. Çünki bu dövrdə bizim xalqımız yaşamış, yaratmış, qurmuş və nəhayət 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən dövlət müstəqilliyini elan edərkən Azərbaycan Respublikası artıq böyük bir ölkə idi.

Bu dövrün Azərbaycan xalqı üçün böyük itkiləri də, ziyanları da olmuş, xalqımız əzab-əziyyətlər də çəkmişdir. Ancaq eyni zamanda bu dövrdə xalqımızın böyük nailiyyətləri də olmuşdur. Biz nə onları, nə də o birilərini unutmamalıyıq. 20-30-cu illərdə kommunist, bolşevik hakimiyyətinin qurulması, möhkəmlənməsi ilə əlaqədar yüzlərlə, minlərlə, on minlərlə insan

ədalətsiz olaraq repressiyalara uğramış, yerindən-yurdundan uzaq ellərə - Orta Asiyaya, Qazaxıstana sürgün edilmiş, öz mülklərindən, varlarından məhrum olmuş, çox əzab əziyyətlərə məruz qalmışlar.

1937-1938-ci illərin represiyaları Azərbaycan xalqına, onun mədəniyyətinə, mənəviyyatına böyük zərbələr vurmuşdur. Azərbaycan xalqına bu dövrdə vurulan ən böyük zərbələrdən biri də 1947-1948-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı sovet hakimiyyəti tərəfindən edilmiş ən böyük ədalətsizlikdir. Təssüflər olsun ki, bizim tarixçilərimiz və hamımız, nədənsə, bu hadisəyə o vaxtlar da və indi də, xüsusən dövlət müstəqilliyimizi əldə edəndən sonra da doğru qiymət verə bilməmişik.

1947-ci ilin sonunda Moskvada sovet hökuməti azərbaycanlıların əsrlər boyu yaşadığı doğma yerlərindən, o vaxtkı Ermənistan ərazisindən kütləvi sürətdə deportasiya edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Sonrakı illərdə - 1948, 1949, 1950-ci illərdə bu deportasiya tədbiri həyata keçirilmişdir. Biz, nəinki biz, bütün dünyada sovet hakimiyyətinin tarixi haqqında danışarkən İkinci dünya müharibəsindən sonra Krımdan Krım tatarlarının deportasiyasından, Şimali Qafqazdan çeçenlərin, inquşların, qaraçaylıların, çərkəzlərin, balkarların, Gürcustandan Axıska türklərinin deportasiya edilməsindən, bu haqsızlıqlardan geniş bəhs edirik, buna geniş qiymət veririk və

bunlar mətbuatda, tarixi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Ancaq biz çeçenlərin, inquşların, qaraçaylıların deportasiyası barədə qəbul edilmiş qərar kimi qərarla – Sovet İttifaqı hökumətinin qərarı ilə azərbaycanlıların öz yerindən-yurdundan deportasiya olunmasını nədənsə, adi bir hadisə kimi qəbul etmişik. Halbuki hamımız yaxşı bilirik ki, o vaxt bizim soydaşlarımız – azərbaycanlılar o yerlərdən, öz doğma vətənlərindən, yurdlarından zorla çıxarılarkən, deportasiya edilərkən nə qədər itkilər verdilər, çətinliklərə məruz qaldılar, nə qədər insan faciəli surətdə həlak oldular.

O vaxt, yaşayan insanlar və doğma yerlərindən deportasiya olunanlar yaxşı xatırlayırlar: Ermənistanın çox gözəl iqlimə – yəni bu torpaqlar vaxtilə azərbaycan torpaqları olub – malik olan yaşayış yerlərindən insanları gətirib evsiz-eşiksiz Mil-Muğan çöllərinə salanda, əlbəttə ki, onlar o şəraitdə yaşaya bilməyəcəkdilər. Məlumdur ki, o vaxt bir çox insanlar qırıldı, tələf oldu, əzab-əziyyət çəkdilər. Hətta məlumdur ki, bəziləri burada yaşaya bilmədilər, gizli olaraq qayıdıb öz yerlərinə, evlərinə getdilər. Nə qədər əzab-əziyyət, çətinliklər çəkdilər. Hesab edirəm ki, bu da bizim xalqımıza qarşı edilən ən böyük ədalətsizlikdir.

Sovet hakimiyyəti dövründə, ümumiyyətlə, Sovetlər İttifaqının bütün ərazisində – bir yerdə az, bir yerdə çox – bütün

xalqlara qarşı repressiya olmuşdur. Ancaq mən bu gün bunu xüsusi qeyd emək istəyirəm ki, 1937-1938-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı edilən repressiya başqa respublikalardakı repressiyalardan daha da ağır, çox itkili olmuşdur. Bu həqiqətdir.

Amma Azərbaycan xalqı 1948-1949-cu ilərdə və sonrakı illərdə yenidən deportasiyaya məruz qalmış, demək, yenidən repressiya altında olmuşdur. Bu, bizim xalqımıza qarşı edilən ədalətsizlikdir.

Bu yaxın günlərdə mən xüsusi sərəncam, yaxud fərman imzalayacağam ki, o dövrlə əlaqədar məsələlər – Azərbaycana, xalqımıza qarşı edilmiş bu ədalətsizliklə əlaqədar məsələlər – araşdırılsın və tariximizdə bu dövr də öz yerini tutsun.

Beləliklə, o vaxt Ermənistandan azərbaycanlıların çıxarılması, etnik təmizləmə baş veribdir. Onları öz yerlərindən, yurdlarından, doğma torpaqlarından o vaxt didərgin salıblar. Təəssüflər olsun ki, biz tarixin cürbəcür mərhələlərində belə hadisələri lazımi qədər təhlil edə bilməmişik və xalqımıza edilən bu ədalətsizliklərə qarşı öz səsimizi lazımi qədər qaldırmamışıq. Məhz bunların nəticəsində də 1988-ci ildə Ermənistan Azərbaycana artıq təcavüz ediblər. O dövrdə Ermənistan ərazisində qalmış azərbaycanlılar qısa bir müddətdə Ermənistandan zorla çıxarıldılar.

Ermənistan deyəndə, o ərazinin keçmişdə kimə mənsub olduğu məlumdur. O ərazinin çox hissəsi azərbaycanlıların əsrlərdən-əsrlərə yaşadıqları doğma diyarı olubdur. Onları öz dədə-baba yurdlarından tədricən çıxarılıblar və bunlar hamısı da 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana artıq hərbi təcavüzünün başlanmasına gətirib çıxarıbdır.

Bəli, həmin bu 70 il müddətində bizim xalqımızın böyük itkiləri olubdur. Biz bunları bilməliyik, gələcək nəsillər də bunları bilməlidirlər. Bilməliyik və gələcək nəsillər də bilməlidirlər ki, Azərbaycana qarşı bir daha belə xəyanətlərin, tədbirlərin, belə təcavüzlərin qarşısı alına bilsin..."

"Azərbaycan" qəzeti, 28 may 1997-ci il

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarının kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti HEYDƏR ƏLİYEVİN

FƏRMANI

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə geyri insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidə - min illər boyu yaşadıqları öz doğma tarixi etnik torpaqlarında didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əssasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərvbaycanlı Ermənistan SSRİ ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar körpələr ağır

köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasətilə yanaşı, o dövrkü Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirak edən az rol oynamamışdı.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSRİ ərazisində deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-53-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSRİ ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə dövlət komissiyası yaradılsın.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmanın icrası ilə bağlı məsələni həll etsin.

Heydər Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

18 dekabr, 1997-ci il

“Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin FƏRMANI

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında “Erməni vilayəti” adlandırılan

inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. “Böyük Ermənistan” ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına “bəraət qazandırmaq məqsədi ilə” erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları *məsələnin mahiyyətinin açılmasına*, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarini pərdələmişlər.

Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən

ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunnası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı.

Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.

Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədi ilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı

vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbyacan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədi ilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci

illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrəmizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. "Yazıq və məzlum erməni xalqı"nın surətini yaradaraq əsrin əvvəllərində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilirdi.

Əsrin əvvəllərində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponumika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzolunma prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş

yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çaşdırılırdı. Ermənilərin Sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən antiazərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından Qərbi Azərbaycandan qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsi ilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də, Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv

mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq, 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədi ilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımı kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürist hərəkətin nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğah zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarımn zəbti ilə müşaiyət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə – 1918-ci il mart qırğımna siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün

onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edirdi.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, asərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın (6).

Heydər Əliyev,
Azərbaycan Respublikası Prezidenti,
Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il

"İndiki Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpağında formalaşıbdır. İrəvan xanlığı əzəli Azərbaycan torpağıdır. Bir daha demək istəyirəm ki, ermənilər bu bölgəyə qonaq kimi gəlmişdilər. Ona görə haqq-ədalət, tarixi həqiqət, beynəlxalq hüquq, iqtisadi imkanlar, hərbi potensial – bütün bu amillər tərəzinin bir gözündə, Ermənistanın qeyri-konstruktiv və heç bir beynəlxalq normalara sığmayan siyasəti tərəzinin başqa gözündədir. Biz istəyirik ki, bizim torpaqlarımız dinc yolla işğalçılardan azad olunsun və Azərbaycan vətəndaşları öz vətəndaş hüquqlarından istifadə edə bilsinlər".

İlham Əliyev,
Azərbaycan
Respublikasının
Prezidenti

Erməni milətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı aparılan soyqırımı və təcavüz siyasətinin iki yüz ildən artıq tarixi vardır. Bu siyasətin məqsədi azərbaycanlıları qədim torpaqlarından sıxışdırıb şıxarmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq idi. Öz mənfur və təhlükəli siyasətlərini gerçəkləşdirmək üçün onlar müxtəlif üsul və vasitələrindən, tarixin saxtalaşdırılmasından, siyasi

təxribatlardan istifadə etmiş, dövlət səviyyəsində davakar millətçiliyi, separatizmi və qonşu xalqlara qarşı təcavüzü dəstəkləmişlər. Bu məqsədlə Ermənistan və ayrı-ayrı xarici dövlətlər də "milli-mədəni", dini siyasi və hətta terrorçu təşkilatlar qurmuş, erməni diasporunun və lobbisinin imkanlarını səfərbər etmişlər.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 30 mart 2004-cü il.

Kitab erməni vandalizmi nəticəsində həlak olmuş insanların xatirəsinə həsr olunur.

GİRİŞ

XX yüzillik xalqımız üçün faciələr, qırğınlar, məhrumiyyətlətr əsri olmuşdur. Lakin bu faciələr qırğınlar XXI əsrdə də davam etdirilir. Rus çarları, sonralar rus-bolşevik, erməni-daşnak hərbi birləşmələrinin iştirakı ilə dövlət səviyyəsində xalqımız 1801, 1830, 1875, 1905-1906, 1918-1920, 1930-1936, 1948-1953 və 1988-ci illərdə repressiyalara, soyqırıma, deportasiyalara məruz qalmış, tarixi torpaqlarının çoxunu itirmişdir. Gəlmə ermənilər isə Qərbi Azərbaycanda mono-etnik "Ermənistan" yaratmağa nail olmuşlar.

1919-cu ildə ADR höküməti 1918-ci ildə Bakı, Quba, İrəvan, Zəngəzur, Qarabağ, Gəncə, Şamaxı və digər yerlərdə erməni vəhşiliyinin qurbanı olan soydaşlarımızın xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə mart ayının 31-ni Milli matəm günü elan etmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bir sıra adət-ənənələrimiz, milli dəyərlərimiz, müsibət və faciələrimiz kimi ADR-ın 31 mart – Milli matəm günü haqqında

verdiyi qərarı da tarixin qaranlıq arxivinin əlçatmaz küncünə atıldı. Bilərəkdən ermənilərin Cənubi Qafqazda törətdikləri qanlı olaylar unutduruldu. 1918-ci ilin mart şəhidlərinin dəfn olunduğu qəbiristanlıq sonralar parka çevrildi. Orada S.M.Kirovun heykəli qoyuldu. Erməni vəhşiliyini əks etdirən sənədlər yoxa çıxdı. Ermənilərlə mümkün olmayan "dostluq" yaradıldı.

1998-ci il martın 26-da ümummilli liderimiz Heydər Əliyev "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərmam imzaladı, tariximizi müdrik əli ilə açdı, başımıza gətirilən müsibətləri millətə çatdırdı (6). Bununla da geniş araşdlrmalar aparılmağa başlanıldı.

Bu gün ermənilər Azərbaycanın 20% torpaqlarım işğal ersələr də, yeni-yeni Azərbaycan torpaqlarına göz dikir, "Naxçıvan" cəmiyyəti yaradaraq Naxçıvamn qədim erməni torpağı olması haqqında dünyaya car çəkir, kömək, yardım diləyirlər. Biz isə heç olmazsa, erməni tarixçilərinin yazdıqları tutarlı real faktlardan istifadə edib ermənilərin Qafqaza gəlmə, yad xalq olduğunu sübut etməliyik. Erməni müəllifi hələ 1919-cu ildə açıq-aydın yazırdı ki, indiki Ermənistanda erməni yaşamamışdır. Ermənistan Kiçik Asiyadadır, yəni Rusiya hüdudlarından kənardadır və ermənilər Cənubi Qafqazda başlıca olaraq İrəvan qubemiyasında Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız son əsrlərdə məskunlaşmışlar.

Cənubi Qafqazda ermənilərin yerləşdirilməsi məsələləri I Pyotrunn başlıca məqsədi olmuşdur. Xüsusilə, Xəzəryanı əraziləri zəbt etmək üçün hərbi müdaxiləyə başladı. 1721-ci ildə İsveç üzərində qələbədən sonra I Pyotr M.Matyuşkinin komandanlığı altında Bakıya donanma göndərir. 12 iyul 1723-cü ildə Bakı hakimi Məhəmməd Hüseyn bəy müqavimət göstərsə də, ancaq güclü qüvvə qarşısında məğlub olur. Özünü isə həbs edib Rusiyaya göndərirlər. (19, 501,503). 1723-cü ilin 3 sentyabrında Peterburqda I Pyotr Bakının alınmasını bayram etdi. 1724-cü ildən Bakı rus komendantı knyaz Baryatinskinin idarəsinə verildi. Bakıya və ona yaxın yerlərə xaçpərəstləri köçürməyə başladılar. I Pyotr 1724-cü ilin 10 noyabrında üç erməni katalokosunu qəbul edib Xəzəryanı əyalətlərdə yerləşmək barədə onların xahişini dinlədi. Bu məsələ ilə bağlı Pyotrun verdiyi göstərişdə deyilirdi: "Ermənilərin Gilan, Mazandaran, Bakı, Dərbənd və başqa yerlərdə yerləşdirilməsinə çalışın, bu bölgədəki yerli əhalini isə imkan düşdükcə sıxışdırıb çıxarın". Tarixə "Protrun vəsiyyəti" adı ilə daxil olan rus siyasətinin başlanması nəinki 1918-ci il mart qırğınında gedən yolun başlanğıcı, hətta Azərbaycanın bugünkü faciəsinin bünövrəsi oldu. Pyotrun ölümündən sonra "vəsiyyətləri" dövlət siyasətinə çevrildi. 11 fevral 1725-ci ildə Rusiyanın Xarici İşlər Kollegiyası ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı fərman verdi. (26, 33-35).

Rus çarları və bolşevik rəhbərlərinin köməkliyi və dəstəyi ilə torpağımızda sığınacaq tapan ermənilərin Azərbaycana güclü axını XIX əsrin əvvəllərindən başlamış, əsrin sonuna qədər Rus hökumətinin fəal köməyi və yardımı ilə bir milyon üç yüz erməni İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində, habelə Bakıda, Gəncədə, Şamaxıda və başqa yerlərdə yerləşdirilmişdir. XX əsrdə də ermənilərin müxtəlif ölkələrdən gətirilib Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilmələri davam etdirildi.

1905-1906-cı illərdə "Böyük Ermənistan" ideyasının silahlı yolla, qan tökməklə həyata keçirilməsinə başlayan ermənilərin Bakıda törətdikləri qırğın Naxçıvanı, İrəvanı, Zəngəzuru, Göyçəni, Qaraqoyunlunu bürümüşdü. 1905-ci il noyabrın 28-də erməni silahlı dəstələrinin Qarabağda törətdikləri vəhşiliyi, qocaları, uşaqları, qadınları amansızcasına məhv etmələri hələ də o dövrün yaşlı insanlarının yaddaşlarında və xatirələrində qalmışdır. Xatirələrdə silinməz işlər buraxmışdır. Həmin dövrdə erməni quldurları Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında, İrəvan və Gəncə quberniyalarında 300-ə yaxın kəndi, yaşayış məntəqəsini dağıtmış, məhv etmiş, əhalisini isə amansız işgəncələrlə qətlə yetirmişlər (37, 27).

"Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərmanında deyilir: "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azırbaycanlılara qarşı

geniş miqyasda qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri bütöv Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki azərbaycanlılar yaşayan kəndləri əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin tışkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər (6).

XX əsrin ikinci onilliyində ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri 1918-ci il mart soyqırımı daha geniş miqyas almış və daha amansız olmuşdur. Təkcə Bakıda deyil, bütün Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyətinin qələbəsini təmin etmək məqsədilə bolşeviklər 1918-ci ilin əvvəllərindən Bakida güclü ordu yaratmağa başlayırlar. Əslində isə bu, Bakıda dinc, silahsız azərbaycan əhalisinə qarşı planlı şəkildə həyata keçirilən milli qırğına hazırlıq idi. Bu qırğında Q.Karqanov və Petrovla birlikdə azərbaycanlı qanına susamış, bolşevik cildinə girmiş daşnaq A.Mikoyanın, Amazaspin, Avetisyanın, Lalayansın quldur dəstələri xüsusi fəallıq göstərmişlər. Bolşevik-daşnak hərbi birləşmələri 1918-ci il mart ayının son üç günündə Bakı şəhərinin məhəllələrini çapıb talamışlar (16, 226-227).

Azərbaycanlılara qarşı Bakıda başlayan soyqırımı təkcə onun ətraf bölgələrində deyil, Qərbi Azərbaycanda da davam etdirildi. Budur, erməni vəhşiliyini ifşa edən rəqəmlər: Şamaxı qəzasında 58 kənd dağılmış, 7 mindən çox soydaşımız, o cümlədən 1653 qadın, 956 uşaq məhv edilmişdir. İrəvan quberniyasında 211, Qarabağın dağlıq hissəsində 150 kənd dağıdılmışdır. İrəvan quberniyasında 211, Qarabağın dağlıq hissəsində 150 kənd dağıdılmışdır. Təkcə Zəngəzur qəzasında 115 kənd yandırılmış, 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq məhv edilmişdir, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq ömürlük şikəst edilmişdir.

Ermənilərin Qubada törətdikləri qırğın da miqyası və vəhşiliyi ilə XX əsrin görünməmiş faciələrindəndir. Bakı qırğını başa çatan kimi onun iştirakçıları bolşevik partiyasının nümayəndəsi David Qelovanın rəhbərliyi ilə 187 silahlı dəstə Qubaya gəlir və burada bolşevik idarəçiliyi tətbiq edirlər. Əhali bununla razılaşır. Bir dəstə, guya ləzgi dəstəsi Qelovanın şəhəri tərk etməsini və ya döyüşsüz təslim olmasını tələb edir. Bundan sonra Quba faciəsi başlayır. Bolşevik-daşnak silahlı birləşmələri burada 122 kəndi talan etmiş, yandırmış, bütün var-dövlətə sahib olmuşlar. Üstəlik, Qubada belə bir şayə yayılmışdır ki, guya dinc əhalini qırmaq üçün Bakıdan Qubaya böyük silahlı dəstə gəlir. Əhali vahimədən qorxaraq ev-eşiyini, var-dövlətini buraxıb

canını qorumaq üçün dağlara, meşələrə qaçmağa başlayır. Məşhur qaniçən Amazaspın köməkçisi Nikolay və əsasən ermənilərdən təşkil edilmiş silahlı dəstə şəhəri mühasirəyə alaraq canını qorumaq üçün qaçan azərbaycanlıları qətlə yetirmişlər. Şəhərdə 165 ev və tikili yandırılmış, 32,8 milyon manat nəğd pul, qızıl, daş-qaş və s. ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. Son dövrlərdə Qubada erməni vəhşiliyini əks etdirən qəbiristanlıq aşkar olunmuş və muzeyə çevrilmişdir (9, 84,87).

Həmin illərdə Qərbi Azərbaycanda soyqırıma rəhbərlik edən başqa bir daşnak deyirdi: "Mən Basarkeçərdə ağına-bozuna baxmadan tatarları (azərbaycanlıları) qırıb tökdüm. Hərdən adamın gülləyə heyfi gəlirdi. Bu köçkünlərə qarşı ən etibarlı vasitə döyüşdən sonra sağ qalanların hamısını qırıb quyuya doldurmaq və üstündən də ağır daşlar yığmaqdır ki, onlardan heç biri sağ qalmasın. Mən də belə edirdim: bütün kişiləri, qadınları, uşaqları bir-bir quyuya doldurur, üstündən də ağır-ağır daşlar yığırdım" (25, 273-274). Bir Basarkeçərdə yox, yüzlərlə belə yerdə ermənilər vəhşilik etmişlər. Budur, erməni vəhşiliyi! Budur erməni qaniçənliyi!

Azərbaycan tarixinin bir çox problemləri kimi, onun Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində 1917-1921-ci illərdə yaranan siyasi-hərbi vəziyyət və bəzi xarici dövlətlərin siyasəti ilə

əlaqədar məsələlərin tədqiq olunması da böyük elmi maraq doğurur və olduqca mühüm əməli əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan və Zəngəzurun strateji əhəmiyyətini nəzərə alan Qərb dövlətləri, ilk növbədə Böyük Britaniya və ABŞ həmin bölgələrdə nüfuza malik olmağa, Transqafqaza, xüsusilə də Azərbaycanı, həmçinin Türkiyə və İranı da əhatə etməklə bütün Orta və Yaxın Şərqə təsir göstərə biləcək əlverişli imkan kimi baxırdılar. Təxminən iki əsr ərzində Qafqaz xalqlarının müstəqilliyi yolunda başlıca əngəllərdən və bu regiondakı rus müstəmləkəçiliyinin əsas dayaqlarından, alətlərindən biri olan ermənilər tarixin kəskin dönüş anlarından həmişə faydalanmağa çalışmışlar. Yaranmış yeni siyasi şəraiti əlverişli sayıb, əvvəlcə Rusiyanın, oradan Qərbin, sonra isə yenə də Rusiyanın köməyi ilə hər dəfə "Böyük Ermənistan" ideyasının reallaşdırılmasına girişmişdilər. Bu niyyətlə də onlar ərazi iddiaları irəli sürürdülər. Kilsələri də həmişə onları dəstəkləyir və təşkilatlandırırdı.

Qərb dövlətləri çalışırdılar ki, Azərbaycanın Türkiyə ilə sərhədi olmasın. 1921-ci ildəki Moskva andlaşmasında göstərilirdi ki, daşnakların Naxçıvan ərazisində Azərbaycanlılara qarşı yönəltdiyi soyqırıma cavab olaraq türk ordusu Naxçıvana daxil olmuşdur. Yerli xalqın erməni idarəçiliyinə qarşı kəskin etirazlarını nəzərə alaraq türk diplomatları adekvat addım ataraq məsələni belə qoymuşlar: "Naxçıvan əhalisinin türk ordusunu

qəbul etməsi onu göstərir ki, Naxçıvan da Türkiyənin himayəsi altındadır. Buna baxmayaraq, əgər Azərbaycan bu himayə hüququnu 3-cü dövlətə verməyəcəyi ilə bağlı öhdəlik götürürsə, Türkiyə bu himayə hüququnu Azərbaycana verməyə hazırdır" (20, 9). Bununla da erməni daşnaqlarının uzunmüddət düşündükləri planları həyata kecmədi. Naxşıvan Azərbaycan Respublikasınıb tərkibində Muxtar Respublika statusunu aldı. Bununla belə, türk diplomatların səyi nəticəsində müqavilədə göstərilirdi ki, gələcəkdə belə Naxçıvanın statusu və sərhədləri məsələsi Azərbaycan ilə Ermənistan arasında müzakirə obyektinə çevrilməməlidir (31, 9).

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə ermənilər və onların havadarları tərəfindən dəfələrlə edilən açıq qəsdlər Sovet hakimiyyəti zamanı "hüquqi sənədlər" əsasında baş verdi. Bu yolla da 20-ci illərin sonunda və 30-cu illərdə, lap axır zamanlarda belə Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının müəyyən hissələri, Qars müqaviləsinə zidd olaraq ermənilərə verildi.

1965-ci ildə Sovetlər birliyi rəhbərliyinin (A.Mikoyanın səyləri sayəsində) rəsmi icazəsi ilə uydurma 1915-ci il "erməni soyqırımı"nın 50 illiyinin Ermənistanda qeyd olunması və "milli qəhrəman" Andranik Ozayana "siyasi bəraət" qazandırılması ilə

"Naxçıvan komitəsi"nin və "Qarabağ komitəsi"nin fəaliyyətinə təkan verildi.

Kim idi bu Andranik? Türkiyədə və Cənubi qafqazda müsəlmanların, eləcə də öz xalqının faciəsinə səbəb olan Andranik əvvəlcə İngiltərədə, sonra Amerikada yaşamışdır. 1927-ci ildə Parisdə ölmüş Per-Laşez qəbristanlığında dəfn olunmuş, qəbri üzərində at üstündə heykəli qoyulmuşdur. Heyf sənə Per-Laşez! Belə bir qaniçən qulduru necə qəbul etmisən?

İrəvanda Andranikin 50 illik yubileyi keçirilən ərəfədə, yəni 1965-ci ildə Rəsul Rza Parisdə imiş. Per-Laşez qəbiristanlığında dəfn olunan məşhur yazıçı və şairlərin qəbirlərini ziyarət edirmiş. O, orada qaniçən Andranikin at üstündə nəhəng heykəlini görüb təəcüblənir . Bu üzdəniraq heykələ bir ser həsr edir:

Per-Laşez!
Kommunarlar divarı,
Hörmətlə açıram başımı,
... O kimdir? At üstündə:
Kimə oxşayır ... Allah!
Kimə?
Elə bil ki qaba bir əl toxunur
İncə simə
Gözlərimdə canlanır

Naxçıvanın Arazı.
Söndürülmüş ocaqlar!
Əbədi susdurulmuş uşaqlar!
Qanlı üzlər keçir gözlərimdən,
Min-min azı.
Bağırmaq istəyirəm
Hardan gəldi bura
Bu dələduz,
Daşa dönmüş daş ürəkli quduz!

Şerdə qaniçən, quldur Andranikin adı çəkilməsə də, şerin məzmunundan aydın olur ki, hədəf Andranikə yönəlmişdir. Həmin ildə Azərbaycan jurnalının 9-cu sayında çap olunan bu şer parçası Ermənistanda böyük hay-küyə səbəb olmuşdur.

2 fevral 2000-ci ildə Andranikin məzarını Per-Laşez qəbiristanlığından İrəvana köçürmüşlər. Bu barədə Qafar Çaxmaqlı yazır: "Keçdiyi hər yerdə qan izi olan Andraniki müqəddəs Qafqazda dəfn etmək günah idi. Ermənilər bu günaha da batdılar" (20, 93).

Ermənistan Ali Sovetinin son illərdəki sessiyalarinda Naxçivana dair ərazi iddialarının yenidən qaldırılması, SSRİ xalq deputatlarının II qurultayında (iyun 1989-cu il) akademik V.Ambarsumyanın 1921-ci il 16 mart tarixində Sovet-Türkiyə müqaviləsini qüvvəsini itirmiş saymaq çağırışı, B.Dadamyanın

"Dağlıq Qarabağ ermənilərinin gözləri qarşısında Naxçıvanın faciəli aqibəti durur", fikirləri erməni daşnaqlarının növbəti fitnələri idi. Naxçıvanın qədim erməni olkəsi hesab edən Dadamyan həyasızcasına bildirir ki, "Naxçıvan Türkiyənin tələbi ilə Rusiya ilə Türkiyə arasındakı 1921-ci il müqaviləsinə uyğun olaraq Azərbaycana verilmişdir və o da onunla özü bildiyi kimi rəftar etmişdir" kimi əsassız çıxışına həm də ermənilərin Naxçıvanla bağlı 1917-1921-ci illərdəki yarımçıq qalmış planlarının həyata keçirilməsinin davamı kimi baxılmalıdır.

Daha sonra "məşhur" Z.Balayan müxtəlif səviyyəli məclislərdə, kitablarında və rus mətbuatında Sovet-Rusiya rəhbərliyinə bu kimi çoxsaylı müraciət – "məsləhətləri": "Təcili olaraq Naxçıvan məsələsinin müzakirəsinə başlamaq", "Naxçıvan MSSR-i ləğv edib onu ermənilərə vermək", "nə Rusiya, nə də Ermənistanın bir-birisiz mövcud ola bilməyəcəyinə dair ənənəvi strategiyanı reallaşdırmaq üçün Naxçıvanı ermənilərə "qaytarmaq", ermənilərin "ideoloji muzdluları"nın 1921-ci il Qars müqaviləsini "bədnam" adlandıraraq qanunsuz saymaları, habelə "Naxçıvan-Ermənistan sərhədləri" kimi dolaşıq, qərəzli (qəsdən Azərbaycan əvəzinə Naxçıvan yazılması) ifadələr işlətməklə ermənilərin siyasətinə havadar olmaları da nəzərdən qaçırılmamalıdır". 1990-cı ilin sentyabrında mənfur Z.Balayan M.S.Qorbacova müraciətində Türkiyənin Stalinə

təzyiqi nəticəsində Naxşıvanın Azərbycana verilməsini pisləyir. Naxçıvanda erməni kəndlərinin qalmamasından şikayətlənir və tarixi "ədalətsizliyi" bərpa etməyi xahiş edirdi (57, №205).

1990-cı ilin 15 sentyabrında öz mundar xisləti ilə erməni gənclərini millətçilik toxumu ilə zəhərləyən Zori Balayan Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı Ali Sovetinin üzvi kimi Moskvada "Moskva" mehmanxanasmda siyasi aclıq edir. 82 yaşlı akademik V.Hambarsumyan, SSRİ xalq artisti S.Sarkisyan da ona qoşulur. Akademik A.Saxarov və Elena Bonner də onları dəstəkləməklə mərkəzi hakimiyyətə təzyiq göstərmək istəyirdilər (57, №204).

Həmin dövrdə cərəyan edən ictimai prosselərin və baş verən siyasi hadisələrin mahiyyəti təhrif edilmiş, onlara dair faktlar, sənədlər, materiallar tədqiqatçılardan və xalqdan gizlədilmiş, tariximizə böhtanlar atılmış, xarici ölkələrin bu sahədə də elmi axtarışlar aparan alimlərinə "burjua saxtalaşdırıcısı" və s. damğalar vurulmuşdu.

Həmin tarixi çərçivə daxilində cərəyan edən proseslər və baş verən hadisələr əsasında isə konkret zaman kəsikləri 1917-ci ilin mart-oktyabrı: bölgələrin siyasi həyatında və xüsusilə də idarəçiliyində baş verən dəyişikliklər; 1917-ci ilin noyabrı-1918-ci ilin mayı: hələlik Rusiyanın müxtəlif siyasi qüvvə və dairələri tərəfindən istiqamətləndirilən ermənilərin bölgələrə ərazi

iddiaları və silahlı müdaxiləsinin başlanması, onlara qarşı mübarizə; 1918-ci ilin may-oktyabrı: Osmanlı dövlətinin bölgələrə siyasi-hərbi yardım göstərməsi; 1918-ci ilin noyabr-dekabrı: Naxçıvan mahalında Araz-Türk Respublikasının təşkili, Andranikin silahlı quldur dəstələrinin Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri zorakılıqlar; 1919-cu ilin yanvar-iyulu: İngiltərənin bölgələrdə möhkəmlənməyə çalışması – bu özü də müəyyən, daha kiçik mərhələlərə ayrıla bilər, yəni ki, 1919-cu ilin yanvar-apreli: mahallarda ingilis general-qubernatorluğunun fəaliyyəti və 1919-cu ilin may-iyulu: Naxçıvan bölgəsində erməni "idarəçiliyi"; 1919-cu ilin avqust-dekabrı: ABŞ-ın bölgələrdə öz təsirini qüvvətləndirmək və Naxçıvan bölgəsində Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq cəhdləri; 1920-ci ilin əvvəlləri: Türkiyənin Naxçıvan bölgəsinə hərbi yardımının yenidən davam etdirilməsi və ADR hökumətinin Zəngəzur, Qarabağ mahallarının erməni qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatları: 1920-ci ilin may-noyabrı: bölgələrin rus-sovet qoşunları tərəfindən işğalı gedişində buradakı siyasi şərait; 1920-ci ilin dekabrı-1921-ci ilin yayı: Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana verilməsi prosesi; 1920-ci ilin sonu – 1921-ci ilin payızı: beynəlxalq konfrans və müqavilələrdə Naxçıvan məsələsinin müzakirə və həlli və s. məsələlər xüsusi maraq doğurur (16, 250-286).

Ermənistan-Azərbaycan müharibələri və onların tərkib hissələri kimi Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ və s. bölgələrdə baş verən millətlərarası silahlı toqquşmalara hər iki tarixşünaslığın yanaşmasındakı müxtəliflik baxımından, bizcə, daha mühüm məsələ də mütləq qeyd olunmalıdır. Belə ki, ermənilər satqınlıq və xəyanətlər yolu ilə xalqımıza qarşı törətdikləri bütün bəd əməlləri "mübarizələrlə dolu qəhrəmnlıq tarixi", bu işlərə başçılıq edənləri isə "milli qəhrəmanlar" səviyyəsinə qaldırmışlar. Bizim tarixşünaslığın bu sahəsindəki əsas nöqsanlardan biri də bütövlükdə Ermənistan-Azərbaycan müharibələrini, xüsusilə də Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ mahallarının azərbaycanlı əhalisinin ermənilərə qarşı tarixi mübarizəsini başqa bir istiqamətdə də birtərəfli (yəni ancaq elə ermənilərin qırmalarından, dağıtmalarından bəhs olunması, onlara qarşı ardıcıl mübarizə aparanlara böhtanlar atılması, "xalq düşməni", "bəy-xan", "pantürkist", "panislamist" və s. damğalar vurulması) işıqlandırılmışdır. Çünki xeyli arxiv sənədləri və şifahi tarixi materialları ilə təsdiqlənən çoxlu qalibiyyətli döyüşlər, qəhrəmanlıq səhifələri tarixi ədəbiyyatda, dərsliklərdə və s. özünün lazımi ifadəsini tapmamışdır. Tarixşünaslığımızın bu istiqamətdəki elmi axtarışları daha da genişləndirilməlidir.

Rusiya Birinci dünya müharibəsində öz müstəmləkələrini qoruyub saxlamaq və hətta imperiyanın hüdudlarını

genişləndirmək məqsədini güdür, bu işdə ermənilərdən də istifadə etməyə çalışırdı. Bununla əlaqədar olaraq kadetlərin lideri P.Milyukovun 1915-ci il yanvarın 4-dəki nitqində açıqcasına söylədiyi bir fikri xatırlamaq yerinə düşərdi: "İşdə mənim üçün ermənilərin istədikləri yox, Rusiya üçün əlverişli olanı vacibdir". Digər tərəfdən rus müstəmləkəçiliyinin vasitələrindən birinə və Rusiyanın müttəfiqinə çevrilən ermənilər isə tarixin bu dövrdəki qarmaqarışıqlıqlarından bilavasitə özləri üçün faydalanmaq istəyirdilər.

II Nikolay 1914-cü ilin noyabrında Tiflisə gələrkən daşnaklardan S.Arutunyan və A.Xatisyanın başçılıq etdikləri nümayəndə heyəti onun qəbulunda olmuşdur. Ermənilərin "Mşak" ("Zəhmətkeş") qəzetinin 1914-cü il 29 noyabr tarixli sayında A.Xatisyanın çarın qəbulunda olarkən söylədiyi nitq dərc edilmişdi. Burada deyilirdi ki, Türkiyə Almaniyanın köməyi ilə Rusiyaya əl qaldırmağa cəsarət etdiyi indiki vaxtda ermənilər bir nəfər kimi ayağa qalxmışlar və özlərinin həyatlarını, əmlaklarını böyük taxt-tacın yolunda qurban verməyə hazırdırlar. Məqsədlərinə çatmaq üçün ifrat fəallıq göstərən ermənilər Tiflisdə A.Xatisyanın başçılığl ilə Erməni Milli Bürosu yaradaraq özlərinin silahlı qüvvələrinin təşkilinə girişmişdilər (52, 201).

Ermənilər bu silahlı qüvvələri təşkil etməklə özlərinin ərazi iddialarının reallaşması üçün müəyyən hərbi potensiala malik

olmağa çalışır, Rusiya qoşunlarının tərkibində Türkiyəyə qarşı vuruşmaqla isə gələcək diplomatik-siyasi oyunlara (dünya müharibəsinin iştirakçısı, Antantanın müttəfiqi və s. rollarda özlərini qələmə verməyə) zəmin hazırlayırdılar.

Arxiv sənədləri arasında Naxçıvan-Şərur-Ordubad mahalları və Zəngəzur qəzası əhalisinin etnik tərkibinə dair aşkarladığımız məlumatlara və elmi axtarışların nəticələrinə əsasən çox da qədimlərə getmədən – Qafqazın Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilməsindən sonrakı dövrə aid olan aşağıdakı faktları qeyd etmək lazimdir. Belə ki, 1832-ci ildə Naxçıvan şəhərinin 5470 nəfərlik əhalisinin 3641-i azərbaycanlı, 1829-u erməni, Ordubad şəhərinin 3444 sakinindən 3262-si azərbaycanlı, 182-si erməni idi. Yenə də həmin ildə İrəvan əhalisinin 49875 nəfərini azərbaycanlılar, 20073-nü yerli və 45207-ni köçürülmə ermənilər təşkil edirdi. 1873-cü ilə aid statistika məlumatlarından göründüyü kimi, Güney Qafqaz əhalisinin 16,5%-ni təşkil edən ermənilər yalnız İrəvan quberniyasında cüzi üstünlüyə (54%) malik idilər. Bu üstünlük də İran və Türkiyədən gələn ermənilərin hesabına olmuşdur.

1916-cı il yanvarın 1-nə olan staistik materiallarda həmin bölgələrdə və onlarla qonşu mahallarda əhalinin etnik tərkibi haqqında bu kimi məlumatlara görə Naxçıvan qəzasında: azərbaycanlılar – 81708 nəfər (59,0%), ermənilər-54209 nəfər

(40,0%); Şərur-Dərə Ələyəz qəzasında: azərbaycanlılar – 60183 nəfər (66,7%), ermənilər – 29165 nəfər (32,3 %); Zəngəzur qəzasında: azərbaycanlılar – 66370 nəfər (63,6%), ermənilər – 32686 nəfər (31,2%); İrəvan qəzasında: azərbaycanlılar 74,2 min nəfər (48,0%), Bütövlükdə İrəvan quberniyası üzrə isə azərbaycanlılar – 423123 nəfər (37,7%), ermənilər – 669871 (59,79%).

Güney Qafqazdakı siyasi vəziyyət, onun xarici və daxili sərhədləri məsələsi 1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəllərində bir sıra danışıq və müqavilələrdə (Ərzincan, Brest-Litovsk, Batum) mühüm yertlərdən birini tuturdu. Lakin ermənilər əldə edilən sazişlərtə məhəl qoymayaraq xeyli silahlı qüvvə ilə Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə də Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində 1918-ci ilin martınadək olan müddətdə İrəvan quberniyasında 197 kənd talan edilmiş, boşaldılmışdı. 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 109, Qarabağda 157 kənd qismən dağılmış, Azərbaycan üzrə isə (Lənkəran çıxılmaqla) 60 yaşayış məskəni tamamilə məhv edilmiş, 388-i qismən zərər çəkmiş, yandırılmış, viran qoyulmuş təsərrüfatların sayı 5140-a çatmışdır.

Ermənilər müxtəlif yerlərdə azərbaycanlılara qarşı zorakılıq hərəkətləri törətdikdən sonra 1918-ci ilin yazından etibarən Azərbaycan torpaqlarına bilavasitə təcavüz etməyə başladılar. Erməni hərbi hissələri və ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif

xarici siyasi orientasiyalara malik olan Andranikin dəstəsi bu sahədə əsas qüvvələr idilər. Qafqazda birinci cahan savaşının hərbi əməliyyatları dayandırıldıqdan sonra bu cəbhəni tamamilə bir növ öz əllərinə keçirən ermənilərin silahlı qüvvələri Rusiyanın dəstəyinə güvənirdilər. Tiflisdə, İrəvanda erməni silahlı hissələrinin təşkilinə və Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatlara hazırlanmasına başçılıq edən Andranik bu dövrdə Rusiyaya meyl edərək və ona bel bağlayırdı.

S.Şaumyan və digər erməni bolşevik rəhbərləri vasitəsilə Sovet Rusiyasmm rəhbərləri ilə himayə və təminatını əldə edən ermənilər, xüsusilə də Andranikin silahlı quldur dəstələri Azərbaycanın Naxçıvan, sonra isə Zəngəzur, Sisyan kəndində Andranikin və digərlərinin başçılıq etdikləri silahlı qüvvələr Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək və həmin ərazilərdə "etnik təmizləmə" aparmaqla məşğul oldular (25, 227).

Ordubad şəhərində yaşayan Salman bəy Əsgərxanov, Məşədi Hüseyn İsmayılov və Mirzə Cabbar Həsənəliyevin teleqramında bildirilirdi ki, Andranik və erməni ordusu kəndləri talan edir, öldürür, vəhşiliklər törədirlər. Bu dövrdə Tiflisdə çıxan qəzetlərdən biri yazırdı ki, "Andranikin quldur dəstələri çoxlu türk kəndlərini dağıtdılar. Təkcə Yaycı kəndində 2500 nəfər öldürüldü və Araz çayında boğduruldu".

20-25 iyun 1918-ci ildə ermənilər Culfada Araz çayı üzərindəki körpünü yandırdılart. Ordubadda 2000 türkü (azərbaycanlını) öldürdülər. Andranikin dəstəsinin qeyri-insani hərəkətləri barədə ADR Xarici İşlər nazirinin notasında bildirirdi ki, İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqlar baş verir, çoxsaylı silahlı erməni qüvvələri şəhər və kəndləri dağıdır, müsəlmanlar tərksilah olunur, öldürülür, qarət edilirlər; Araz çayından keçərkən boğulanların sayı 300-ə çatmışdır (27, 17).

Ermənilərin bu təcavüzü ilə bağlı 22 dekabr 1918-ci ildə Ordubad qəza milli komitəsinin sədri Hidayət Seyidzadə Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatında yazırdı: "Türklərin Qafqazdan, eləcə də Naxçıvan qəzasmdan gedişindən sonra ermənilər yenə də Zəngəzur qəzasına, Şərur qəzasına və İrəvan quberniyası müsəlmanlarına qarşı düşmənçiliyə başlayıblar. Onlar bizim kəndlərimizə təkrar basqınlar edir və əhalini qırırlar. Zəngəzur qəzasında 20-yə qədər kəndin əhalisi öz doğma yurdlarını tərk edib İrana, Qarabağa və bizə qaçmaqla xilas olublar".

1919-cu ilin yanvar ayında general Doluxanovun komandanlıq etdiyi erməni qoşunları Şərur qəzasına yenidən hücum edirlər. Ermənilərin Şərur tərəfə yenidən hücumları 1918-ci ilin oktyabr ayında yaradılmış Araz-türk respubliası

hökumətinə məlumat verilir və hökumət tərəfindən sərəncam verilir ki, erməni qoşunlarının qabağı alınsın. Həmçinin Şərur qəzasının "Qurd qapısı" adlanan yerə erməni qoşunlarının qabağını kəsmək üçün Kəlbalı xan Naxçıvanskinin başçılığı ilə yerli müdafiə dəstələri göndərilir. Çox böyük qan tökülən döyüşlərdən sonra Baş-Noraşendən (Şərur) yuxarıda – Zeyvə kəndində erməni daşnakları məğlub olaraq geri çəkilirlər.

Bu məğlubiyyətlərə baxmayaraq sənədlərdə ermənilərin 1919-cu ilin yanvar-mart aylarında Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarına müxtəlif istiqamətlərdən hücumlar edərək böyük qırğınlar törətmələri göstərilir (27, 16-18).

Ermənilərin bu təcavüzkarlığı ilə bağlı Azərbaycan Demokratik Respublikasının Naxçıvandakı müvəkkili Səməd bəy Cəmilinski 20 mart 1919-cu ildə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi teleqramında yazırdı: "Martın 19-da ermənilərin nizami qoşunları bizim üzərimizə üç tərəfdən çox güclü hücuma başlamışlar. Birinci Böyük Vedi, 2-ci Tivi kəndi və 3-cü Ordubad tərəfdən. Xahiş edirəm bu barədə vəziyyəti bizim hökumətə çatdırasınız".

İngiltərə, Amerika və Fransanın razılığı ilə 1919-cu ilin payızında Amerika emissarı Haskil demişdir: "Naxçıvan və Şərurda sakitlik yaratmaq məqsədilə bu iki rayon Amerika

qubernatorluğunun hakimiyyəti altında keçəcək, polkovnik Edmond Devi qubernator olacaqdır" (27, 19).

Naxçıvanı "bitərəf zona" elan edib Ermənistanın hakimiyyətinə vermək məqsədilə Naxçıvana gələn ingilis imperialistləri öz hərbi hissələrini Noraşen, Şahtaxtı, Naxçıvan, Culfa dəmir yol stansiyalarında və Şərur-Dərə Ələyəz şosse yolunda yerləşdirmişdilər. 1919-cu ilin may ayının 5-də Naxçıvan şəhərinə gələn ingilis generalı Devi Naxçıvan və Şərur qəzalarında yaşayan müsəlmanları yığıb mitinq keçirir və bildirir ki, müsəlmanlar Ermənistan hökumətinin rəhbərliyinə tabe olmalıdılar.

General E.Devinin irəli sürdüyü bu təklifin hərtərəfli təhlilindən sonra şəhərin nüfuzlu adamlarından Hacı Həsənəli mitinqdə çıxış edib demişdir: "Mən şəhər əhalisi adından deyirəm, biz daşnak hakimiyyətini qəbul etməyirik və ona tabe olmayacayıq".

Azərbaycan hökumətinin bu qırğınlara son qoyulması barədəki müraciət və notalarına Ermənistan rəhbərliyi "General Andranik- Xoy rayonuna özbaşına daxil olmuşdur. Biz onun hərəkətlərinə cavabdeh deyilik, o bizimlə heç bir əlaqəyə malik deyildir" cavabını vermişdi. D.Kirakosyanın yazdığına görə, guya daşnak hökumətinin liderləri hətta 1918-ci ilin iyinun 17-də Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşaya Andranikin

dəstəsini darmadağın etmək üçün birgə səylər göstərmək xahişi ilə müraciət etmişdilər.

Andranikin əsas planı Zəngəzurun etnoqrafik xəritəsində ermənilərin xeyrinə köklü dəyişikliklər aparılmasına yönəlmişdi. Bu niyyətlə də o, mahalın çoxunu təşkil edən azərbaycanlı əhalisindən Ermənistan hökumətinə tabe olmağı, əks təqdirdə isə qəzanı boşaltmağı tələb etmişdi. Elə Naxçıvanla Azərbaycan arasında böyük bir boşluq yaratmaları onların məkrli planlarından biri idi. Bu boşluğu yaratmışdılar, ona görə ki, gələcəkdə Naxçıvan ərazisini də Ermənistana qatsınlar.

Zəngəzurun müsəlman əhalisinin Andranikin tələbini rədd etməsi onun məqsədyönlü surətdə qırılması və qovulması üçün bəhanə oldu. Və bu əsasən Sisyan və Qafan rayonlarının müsəlman camaatına divan tutuldu. 1918-ci ilin Zəngəzur qırğınları Andranikin törətdiyi qanlı hadisələrin ən dəhşətlisi idi. Görkəmli yazıçı Ə. Abbasovun "Zəngəzur" tarixi romanında da həmin hadisələr əks olunmuşdur.

1918-ci il sentyabrın 4-də Sisyana gələn Andranik, "Наше время" qəzetinin (3 yanvar 1919-cu il) yazdığı kimi, burda ümumi yığıncaq keçirərək, 20-30 yaşlı kişilərin səfərbərliyi barədə elan vermişdi. Onun dəstəsi tərəfindən isə Qaraqışlaq kəndi yaxınlığında 200-300 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdür.

"Грузия" (9 noyabr 1918-ci il) və "Азербайджан" (13 noyabr 1918-ci il) qəzetlərində dərc olunan bu sənəddən bəlli olur ki, həmin müddətdə bu ərazidə 16 kənd (Kürdlər, Ərəfsə, Bəhrili, Dulus, Qarakilsə, Məlikli, Pulkənd, Arıqlı, Şıxlar, Zabazadur, Şəki, Yaqublu, Qızılcıq, Vağudi, Sisyan) dağıdılmış, üst-üstə 708 nəfər məhv edilmiş, 47 mln. 390 min man. məbləğində ziyan vermişdi.

Andranikin dəstəsi və onun Zəngəzur bölgəsində olmasından ürəklənən yerli ermənilər 1918-ci ilin payızında daha da azğınlaşdılar. Nəticədə çoxlu yaşayış məskənləri viran qoyuldu, azərbaycanlıların qırılanı qırıldı, qırılmayanı qaçqın düşdü. Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin Fövqəladə İstintaq Komissiyasının araşdırma və təhqiqatları əsasında hazırlanmış materiallar həmin hadisələrə dair çoxlu faktlarla zəngindir. Komissiyanın hazırladığı istintaq materialları (arxiv sənədləri əsasında Zəngəzurun 58 kəndinin dağılması barədə aparılmış istintaqa dair işlər vardır) ermənilərin bölgədəki viranedici hücumlarını və antibəşəri hərəkətlərini sübuta yetirir.

Həmin işlərin bir qisminin – təxminən 332 kəndə (Qaraçimən, Bayandur, Şayıflı, Tey, I (Aşağı) Vərtənəzur), Təğəmir, Mülk, Ağudi, Şabadın, Vağudi, Əldərə və s.) aid 30 işin araşdırılması nəticəsində üst-üstə 1574 həyətdən (bəziləri göstərilməyib) ibarət olan bu kəndlərdə 495 ev və tikili

yandırılmış, 492-si isə dağılmış (yenə də bəzilərində qeydiyyat aparılmayıb), 2254 nəfər (1826 kişi, 275 qadın, 153 uşaq) öldürülmüş və 304 nəfər (212 kişi, 53 qadın, 39 uşaq) yandırılmışdır. Istintaq materiallarından göründüyü kimi, bu kəndlər arasında ən çox adam Bağud (450 nəfər), I Vərtənəzur və II Vərtənəzur (384 nəfər), Ağudi (325 nəfər), Tey (135 nəfər), Şabadın (110 nəfər) və s. yaşayış məntəqələrində azərbaycanlılar məhv edilmişdir, onlara qarşı soyqırımı törədilmişdir.

Fövqalədə Təhqiqat Komitəsi Zəngəzurda ermənilərin törətdikləri zorakılıq hərəkətləri və onların nəticələrinə dair bir sıra mühüm, əhəmiyyətli statistik ümumiləşdirmələr də aparılmışdır. Belə ki, 1918-ci il yayın sonu-payızda Sisyan mahalının birinci polis sahəsinin bütün müsəlman kəndləri, 2-ci sahənin kəndlərinin böyük hissəsi, 3-cü, 4-cü və 5-ci sahələrin mühüm hissələri tamamilə məhv edilmiş, 50000 nəfərədək müsəlman 4-cü sahəyə və Cəbrayıl qəzasına qaçmışdı. Bütövlükdə qəzada 115 kənd dağıdılmış və yandırılmış, habelə 10-a qədər adları olmayan kiçik yaşayış məntəqələri də məhv edilmişdir. Bütün bu kəndlərdə, ümumiyyətlə, 10068 nəfər müsəlman öldürülmüş və yaralanmışdır. Onlardan 7729 nəfəri (3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq) məhv edilmiş və 2339 nəfəri isə (1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq) şikəst olmuş, qəzanın qzərbaycanlı əhalisinə üst-üstə bir milyarda yaxın maddi ziyan

dəymişdi. Bölgədə törədilən saysız-hesabsız zorakılıq hərəkətləri içərisindən seçilən 19 amansız qəddarlıq halı şahidlərin ifadələrinə əsasən məruzədə əks olunmuş və həmçinin azərbaycanlılara qarşı edilən vəhşiliklərin iştirakçıları olan yerli ermənilərin siyahısı da göstərilmişdi (23, 369-372).

Sisyanda aparılan "etnik təmizləmə" tədbirləri Qafan rayonuna da yetmişdi. Bu rayonun əhalisinin böyek əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Qafan şəhər arxivindən əldə edilən məlumatlara görə 1918-ci ildə rayonda azərbaycanlılar ermənilərdən 1,5 dəfə çox olmuşdur, 72 kənddən 48-i azərbaycanlı, 24-ü isə erməni kəndi idi. Ermənilərin təxribat və özbaşımalıqlarının genişləndiyini görən Qafan rayonunun müsəlman əhalisi qonşu Sisyanın acı təcrübəsini nəzərə alaraq, imkan daxilində silahlanaraq gözləmə mövqeyi tutdular. Bunu nəzərə alan ermənilər məkrli siyasətə əl atdılar: Sovet hakimiyyətinin lap ilk vaxtlarında Zəngəzur qəzası 3-cü milis sahəsi Qubadlı kəndindən olan qaçqın Abbas Sultanovun Qarabağ və Zəngəzur Fövqəladə Komissarına yazdığı ətraflı məlumat vərəqəsindən bəlli olduğu kimi, 4-cü polis sahəsi Arçatsur kəndinin sakini, daşnakların Qafandakı lideri S.Məlik-Parsadanov Qafan rayonunun azərbaycanlı və erməni ağsaqqallarının yığıncağını keçirmişdi.

Burada hər iki tərəfə Qafan rayonunun müsəlmanları və ermənilərinin qardaş qırğınında iştirak etməyəcəkləri barədə and içmək və digər rayonların əhalisi üçün nümunə göstərmək təklif olunmuşdu. Dəfələrlə olduğu kimi, bu dəfə də azərbaycanlılar ermənilərə inanaraq ümidlə evlərinə qayıtmışdılar. Lakin elə həmin günün gecəsi S.Məlik-Parsadanovun dəstələri əlverişli mövqe tutaraq Oxtar dərəsi, onun ardınca isə Güney mahalın yaşayış məntəqələrindəki əhalinin tərksilah edilməsinə başlamışdılar.; Girətağ və Oxçu dərələrinin kəndlərinə soxulmaq cəhdləri olmuşdu. Lakin hətta noyabr ayında Andranikin hərbi hissələrinin Qafana gəlməsinə baxmayaraq, ermənilər 1918-ci ildə Oxçu və Gığı dərələrində istənilən nəticələri əldə edə bilməmişdilər. Ümumiyyətlə, isə bu müddətdə həmin ərazilərdəki kəndlərin azərbaycanlı əhalisi qəhrəmancasına öz torpaqlarının müdafiəsini davam etdirmişdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının 1918-ci il avqustun 31-də təşkil etdiyi Fövqəladə Komissiyanın məlumatında deyilirdi: “Komissiya ermənilərin törətdikləri vəhşiliklə bağlı 36 cildlik, 3500 səhifəlik material hazırlamışdır. Həmin materialın 8 cildi ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri vəhşiliklərə aiddir”. Çox təəssüflər olsun ki, həmin sənədlərin araşdırılmasına uzun müddət icazə verilmədi. Bütövlükdə Qərbi

Azərbaycanda ermənilər 1,5 milyon azərbaycanlını deportasiya olunmuş və məhv edilmişdir (35, 85).

Rusiyanın hərbi və siyasi dəstəyi ilə ermənilər öz dövlətlərini azərbaycanlıların faciəsi üzərində qurmağa nail oldular. Onların XX əsrdə törətdikləri bu qırğınlar, soyqırımlar Şaumyan, V.Lenin, Mikoyan, Stalin, Qorbaçov və bunlar kimilərinin bizlərə düşmən münasibətinin nəticəsidir. Bizlərə qarçı olan bu soyqırımlar bu günkü müstəqilliyimiz dövründə öyrənilməli, dünya xalqlarına çatdırılmalıdır. Bu yolda Azərbaycan Respublikasınm sabiq prezidenti Heydər Əliyev və onun siyasi kursunu davam etdirən möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev cənablarının fəaliyyəti əvəzsizdir. Biz inanırıq ki, xalqımız bir daha belə soyqırımlara məquz qalmayacaqdır. Çünki, bu gün bizim müstəqil azərbaycanımız, müstəqil siyasətimiz və hər bir şeyə qadir olan ordumuz vardır.

Əsrin əvvəlində ingilis və amerikalılar, indi də ATƏT adlandırdığımız bir qurum neçə illərdir ki, Qarabağ və ətraf rayonlarımızın ermənilər tərəfindən işğal olunmasına ikili standartlarlı yanaşır, kimin kimi işğal etməsi barədə hələ konkret fikir söyləməmişdir. Onlar Bakıda bir çür, İrəvanda başqa cür danışmaqla münaqişəni sülh yolu ilə həllini uzadırlar.

Həmin ssenari ilə də Moldovanı parçalayaraq “Dnestryanı Respublika”, Ukraynanı parçalayaraq “Donetsk Respublikası”,

Gürcüstanı parçalayarq müstəqil "Abxaziya Respublikası", "Osetiya Respublikası" və s. yaradılması da rus şovinizmindən, "Böyük Rusiya" yaratmaq ideyasmdan irəli gəlir. Yuxarıda qeyd etdiyimz bölgələrdə də ATƏT ikili standartlar aparır, respublikaların müstəgilliyini şübhə altına salır.

I FƏSİL

1801-1830-CU İLLƏRDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN AZƏRİ TÜRKLƏRİNİN DEPORTASİYASI, SOYQIRIMI VƏ ERMƏNİSİZ "ERMƏNİ VİLAYƏTİ"NİN YARADILMASI

1.1. Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrinin acı nəticələri

Qərbi Azərbaycandan – indiki Ermənistan ərazisindən Azərbaycan türklərinin ilkin qaçqınlıq dövrü 1801-ci ildə Rusiyamn Şərqi Gürcüstanı ilhaq etməsi və bunun nəticəsində Şəmşəddin, Loru-Pəmbək, Qazax, Borçalı və Şörəyel bölgələrinin rusların əlinə keçməsi anından başlamışdır. Rusların işğalı zamam minlərlə azərbaycanlı məcburi formada müxtəlif yerlərə deportasiya olunmuşlar. Müharibə meydanına çevrilən ərazilərdən qaçqın düşmüşlər (29, 287; 38, 189).

1801-ci il iyulun 13-də general-mayor Lazarev Qafqaz qoşunlarınm komandanı Knorrinqə göndərdiyi raportunda göstərirdi ki, Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən təxminən 5-6 min əhali bölgəni tərk edərək İrəvan xanlığı ərazisinə sığınmışlar. Sonralar Pəmbək əyalətində yaşayan türklərinin bir hissəsi Rusiyanın itaətinə girmək istəmədikləri üçün üsyan etmiş, 1804-

cü ilin iyulunda Pəmbək bəyləri Rəhim bəy və Səid bəyin himayəsi altında bölgədən qaçaraq Qars paşalığına sığınmışdılar. Onların geri qaytarılması üçün knyaz Sisianov dəfələrlə Qars paşası Məmməd paşaya müraciət etmişdi (9, 19).

1804-cü ilin yazında İrəvan xanlığının ərazisindən ruslara kömək etmək üçün 2 min erməni qaçaraq rusların himayəsinə keçmiş və onlar Loru-Pəmbək bölgəsində məskunlaşdırılmışdılar. Həmin il rus qoşunları Şörəyelə daxil olur. 1805-ci il oktyabrın 20-də Şörəyel sultanı Budaqla knyaz Sisianov Gəncədə Şörəyelin əbədi olaraq Rusiyanın tabeliyinə keçməsi haqqında sənəd imzalayırlar. Məhz bundan sonra həmin ərazidə 100-dən çox kənddə yaşayan türklərin qaçqınlıq dövrü başlanmışdır. Şörəyel kəndlərinin qarapapaq boyundan olan əhalisinin də bir hissəsi 1807-ci il rus-türk müharibəsi nəticəsində İrəvan xanlığının və Qars paşalığının ərazilərində sığınacaq tapmışdılar (9, 19).

Qarapapaq tayfaları fürsət tapan kimi əvvəllər yaşadıqları kəndlərə hücum edib erməniləri qovmaq istəyirdilər. 1807-ci il avqustun 26-da general Nesvetayev Qafqazın ali baş komandanı, qraf Qudoviçə yazdığı məktubda göstərirdi ki, qarapapaqlar Gümrü yaxınlığında yerləşən Tapanlı və Qoçqant kəndlərinə basqın etmiş, onlarla erməni quldurunu məhv etmişlər. Oktyabrın 29-da göndərilən raportda isə Şörəyelin yerli sakinlərindən 26

ailənin Qars paşalığına qaçdıqları qeyd edilir. "Əkinçi" qəzetində də bu barədə qeydlər var (1875, №14).

Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilər İrəvan xanlığının ruslar tərəfindən işğalını səbirsizliklə gözləyirdilər. Bayazid paşalığında yaşayan ermənilər 1806-cı ilin sentyabr ayında Tiflisə məktub göndərmişdilər ki, rus qoşunları İrəvanı ələ keçirən kimi, 10000 erməni hər şeylərini atıb gələcəklər. Ərzurum ermənilərindən 200 ailə rusların İrəvanı ələ keçirdiklərini eşidib hətta yola düşüblərmiş. Onlar Qarsa çatanda bu xəbərin yalan olduğunu eşidib, orada gözləməyə məcbur olmuşdular. Eyni zamanda həmin məktubda göstərilir ki, İrəvan sakinlərindən (xanlığın ərazisindən) 500 tatar (azərbaycanlı) ailəsi Qarsa köçmüşdür (9, 19).

Rus qoşunları Şörəyelə daxil olanadək sultanlığın ərazisində 170-ə yaxın kənd olmuşdur. 1805-ci ilin statistik məlumatlarına görə isə Şörəyeldə sultan Budağın itaətində cəmisi 524 ailə yaşamışdır. Həmin ərazidə rusların istər türklərlə, istər İrəvan xanının, istərsə də İran şahının vəliəhdi Abbas Mirzənin qoşunları ilə müharibələri nəticəsində Şörəyel kəndlərinin əksəriyyəti xaraba qalmış, əhalisi isə qaçqın düşmüşdür. Sonradan həmin ərazidə Türkiyədən gələn ermənilər məskunlaşmışdılar. Sultan Budaq və kapitan Cəfər bəyin 1809-cu ilin dekabrında general-mayor Haqverdova yazdıqları ərizədə

göstərilirdi ki, İranla müharibə nəticəsində kəndlər dağıdılıb xaraba qalmış və bütün Şörəyel əyalətində cəmisi 250 ev qalmışdır.

1804-1808-ci illərdə çar ordusu İrəvan qalasını hücumla almaq istəsə də, çoxlu itki verib geri çəkildi (29, 309, 311). 1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə İran arasında bağlanan Gülüstan müqaviləsinə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla Şəmsəddin, Loru-Pəmbək və Şörəyel əyalətləri Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd, Talış xanlıqları və Dağıstan həmişəlik Rusiyanın tərkibinə qatıldı.

19-cu əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı 15 mahaldan – Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçanis, Səədli, Talın, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarından ibarət idi. İ.Şopenin tədqiqatında əks olunan cədvəldə İrəvan xanlığına aid olan mahallar və mahallara aid olan kəndlər qeyd olunur (69, 510, 518).

İ.Şopenin məlumatına görə 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Ttürkiyə müharibələri nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisində mahallar üzrə dağıdılmış kəndlərin siyahısı belədir (69, 543, 599):

1. Qırxbulaq mahalında

1. Küzəcik, 2. İynədüz, 3. Güllücə, 4. Qaracaörən, 5. Tecrəbək, 6. Bəzəklı, 7. Qaraqala, 8. Qatırçay (Heydərgöl), 9. Ərzap, 10. Horinus, 11. Damcılı, 12. Kitikən (Kətiqut), 13. Quyulu, 14. Qızqala, 15. Tezxaraba, 16. Babacur, 17. Damagirməz, 18. Dəlləkli, 19. Kankan, 20. Göykilsə, 21. Yaycı, 22. Qızqala, 23. Çobangərəkməz, 24. Azoklar, 25. Əkikənd (Muradtəpə), 26. Ərzni.

2. Zəngibasar mahalında

1. Həsənağa, 2. Sinnik, 3. Qaracalar, 4. Ozanlar, 5. Dərcan, 6. Horaköy, 7. Cəfərabad.

3. Gərnibasar mahalında

1. Məsimli, 2. Taytan, 3. Bayraməliqışlağı, 4. Qulaqsız, 5. Zöhrablı, 6. Kürdkəndi, 7. Şəfiabad, 8. Kir-Bozavand, 9. Baş Gərni, 10. Mürzük, 11. Heyranıs-Uliya, 12. Burduq, 13. Gerçək, 14. Gilanar-Sufla, 15. Molla Əhməd, 16. Qaqavuz, 17. Şəhriyar, 18. Heyranıs-Sufla, 19. Şoğayib, 20. Kərpicli, 21. Abdallar, 22. Qurbanqala-Uliya, 23. Qurbanqala-Sufla, 24. Ərtiz, 25. Yappa, 26. Əlimərdan, 27. Əliqırağı, 28. Ellicə, 29. Buralan, 30. Sultantəpə, 31. Əzizli, 32. Əlisorki, 33. Qalakəndi, 34. Qarahacılı, 35. Xıdırlı, 36. Ədətli, 37. Taraşköy, 38. Əliqızıl, 39. Bulaqbaşı, 40. Bayraməlikəndi, 41. Purço, 42. İmamverdiqalası, 43. Tərəkəmələr.

4. *Vedibasar* mahalında

1. Reyhanlı, 2. Şirazlı, 3. Qaralar, 4. Saray, 5. Cadqıran, 6. Qarabağlar-Sufla, 7. Qarabağlar-Uliya, 8. Talasavan, 9. Şahablı, 10. Zəncirli, 11. Pünüt, 12. Şorsu, 13. Daşnov, 14. Həsənqala, 15. Cəfərli, 16. Örtük, 17. Vəlican, 18. Keşağlı, 19. Abbasabad, 20. Əli Qızıl, 21. Muradabad, 22. Əliabad, 23. Əliqırıq, 24. Günlük, 25. Baxcacıq, 26. Xamut, 27. Qızılverən, 28. Zimmi, 29. Musacıq, 30. Hand, 31. Qazançı, 32. Xosrov, 33. Haxıs.

5. Şərur mahalında

1. Hacıqara, 2. Qalaciq, 3. Fərhad Arxı, Boşaqışlağı, 5. Daşarx-Uliya, 6. Örtülü Məzrə, 7. Şaban Məzrə, 8. Kərki-Bayat Məzrə, 9. Yovşan Məzrə, 10. Göy –Məzrə, 11. Dəhnəkənd (Dəmirçiqışlağı).

6. Sürməli mahalında

1. Vəlican, 2. Talasavan, 3. Abbasabad, 4. Sərhəngabad, 5. Rəsullu, 6. Zəngan, 7. Hacı Abbas, 8. Saxsalı, 9. Atlıca, 10. Qaraçılı, 11. Mərhaba, 12. Çıraxlı, 13. İstinax-Çıraxlı, 14. Urumuş, 15. Ərgöv, 16. Göyumus, 17. Qurğan, 18. Qaraçay, 19. Əli Malik, 20. Zor, 21. Əlikeçən, 22. Quşçu, 23. Karvansaray, 24. Əsmə, 25. Quyuca, 26. Çıraxçı, 27. Sarı Hasar, 28. Muça.

7. Dərəkənd-Parçenis mahalında

1. Qaraqoyunlu, 2. Kiti, 3. Sürməli, 4. Aşıq Hüseyn, 5. Qarabulaq, 6. Qaraqala, 7. Çaldağ, 8. Qazıqoparan.

8. Səədli mahalında

1. Xəlilqışlağı, 2. Erməni kövşəni, 3. Səfilər, 4. Mirzəxan, 5. Baş Qışlağı.

9. Talın mahalında

1. Aylanlı, 2. Siçanlı, 3. Nadirxanlı. 4. Pirmələk, 5. Sutökülən, 6. Ağakiçik, 7. Məzarcıq, 8. Pirtikən, 9. Qaraqala, 10. Çiçəkli, 11. Püsəgən, 12. Çaltəpə, 13. Mustuqlu, 14. Qoruq, 15. Parakənd, 16. Daşqala, 17. Çoturlu, 18. Bəbirli, 19. Sadıqlı, 20. Zarınca, 21. Aşağı Dəmirçili, 22. Sabunçular, 23. Kiçik Yataq, 24. Kalaşbəy qulası, 25. Bəhlul kəndi, 26. Böyük Qızılqula, 27. Göyərçin.

10. Sərdərabad mahalında

1. Cəfərxan Rəncbəri, 2. Teymurxan kəndi (Dövlətabad), 3. İtröy, 4. Qatırabad (Əbdülabad), 5. Artaşat (Fətabad), 6. Rəhimabad (Molla Bədəl), 7. Keçili, 8. Xam.

11. Körpübasar mahalında

1. Teymurxan Kolanısı, 2. Ağdamar, 3. Qaraqışlaq, 4. İnəkli, 5. Çobanı, 6. Arpahəvəcik, 7. Haçabağ, 8. İlançalan, 9. Anberd.

12. Abaran mahalında

1. Qotur, 2. Tezxaraba, 3. Şabanlı, 4. Xaçbulaq, 5. Köhnə Qəzənfər, 6. Bitli, 7. Əmirli, 8. Yarbaş, 9. Məmişkəndi, 10. Qarabulaq, 11. Hamamlı, 12. Kürd Əli, 13. Cancik, 14. Cili-

Göl, 15. Şahquluölən, 16. Porsuxlu, 17. Camışlı, 18. Əyribudaq, 9. Muncuqlu, 20. Pəmbək, 21. Günbəz, 22. Sibitağ.

13. Dərəçiçək mahalında

1. Ada, 2. Kiçik Ördəkli, 3. Allahapənah, 4. Barat, 5. Qonaqgirməz, 6. Eşşəkquduran, 7. Çobangölü, 8. Keğac, 9. Maman, 10. Aydın, 11. Şakirbaşı, 12. Misxana, 13. Sutökülən, 14. Çiçəkli, 15. Pirpalıd, 16. Zeynalağa.

14. Göycə mahalında

1. Buğdatəpə, 2. Hacımumuxan, 3. Allahverdibəy, 4. Üçtəpə, 5-6. adları unudulub, 7. Kərimkəndi, 8-11. adları unudulub, 12. Yuxarı Altuntaxt, 13. Aşağı Altuntaxt, 14. Dəmirçi Poğos, 15-19. adları unudulubb, 20. Əyricə, 21. Atdaş, 22. Axsaxtovuz, 23. Karvansaray, 24. adı unudulub, 25. Qasımbaşı, 26. Mədinə, 27-32. adları unudulub, 33. Baş Gözəldərə, 34. Xancığazoğlu, 35-38. adları unudulub, 39. Qızılkilsə, 40-44. adları unudulub, 45. Böyükağa, 46-54. adları unudulub, 55. Ağkilsə, 56-57. adları unudulub, 58. Göyçə, 59, Sultanəli, 60. Sətənağac, 61. Karvansaray, 62. Əyricə, 63-64. adları unudulub, 65. Kərimkəndi, 66. Dəli Harutyun, 67. Qəməsar.

Göründüyü kimi, xanlığın ərazisində soykökümüzlə bağlı qiymətli etnotoponimlər (Cızıqlar, Qaraqoyunlu, Səfilər, Nadirxanlı, Baburlu, Çobani, Dəmirçilər və s.) mövcud olmuşdur. Xüsusilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında xatırlanan Ağcaqala,

Altuntaxt, Bayat, Dögərli, Türkmən, Ozan, Ulaşlı, Oxçu və s. toponimləri də İrəvan xanlığınm ərazisində torpağın yaddaşına çevrilmişdir.

1441-ci ildən 1828-ci ilədək İrəvan xanlığını idarə edən əmir, sərdar və xanlarm siyahısını kilsə kahini Hovannes ŞahXatunyan tərtib etmişdir (Ermənі Sovet Ensiklopediyası. III cild, səh. 571). Bunlara diqqət edək:

I. İrəvan xanlığını idarə edən əmir və sərdarlar.

1. Əmir Səd – XIV əsrin axırı – 1410
2. Pir Hüseyn – Əmir Sədin oğlu – 1410-cu ildən
3. Pir Yaqub (Pir Hüseynin oğlu) – 1420-ci il
4. Əbdül – Pir Hüseynin oğlu – 1430-cu illərdə
5. Uzun Həsən – 1471
6. Yaqub bəy – Cahan şahın əmri ilə 1440-cı il
7. Həsən Əli Qaraqoyunlu – 1460-cı illərdən
8. Həsənbəy Bayandurun nəvəsi – 1475
9. Div Sultan Rumlu – 1515-ci ildən
10. Hüseynxan Sultan – 1550-ci ilədək
11. Şahqulu Sultan Ustaclı – 1550-1575
12. Lala Paşa "Qara Mustafa" adlı Sultan Murad dövrü – 1577
13. Mahmudxan "Toxmaq" Xudavənd şah dövrü – 1576-1583

14. Xıdır paşa (Sultan Murad dövrü) 1583-cü il
15. Məhəmməd Şərif paşa – 1604-cü ilədək
16. Əmirquna Xan Qacar (Şah Abbas dövrü) – 1605-1625
17. Təhməzqulu (Əmiqunanın oğlu) – 1635
18. Fərhad paşa – 1635
19. Murtuza paşa (Sultan Murad bəy dövrü) – 1635
20. Kəlbəli xan – 1636-1639
21. Məmmədxan "Çağata Götük" – 1639-1648
22. Xosrov xan – 1648-1652
23. Məhəmmədqulu xan – (Lala bəyin oğlu) – 1652-1656
24. Nəcəıfqulu xan – 1656-1663
25. Abasqulu xan (Əmirqunanın oğlu) – 1663-1666
26. Səfiq xan – 1666-1674
27. Sarıxan bəy – İki il əvəz edir – 1674-1675
28. Səfiqulu xan (Təbrizli Rüstəm xanın oğlu) – 16751679
29. Zal xan – 1679-1688
30. Murtuzaqulu – (Naxçıvanlı Məhəmmədrza xanın oğlu) – 1688-1691
31. Məmmədqulu xan – 1691-1694
32. Zöhrab xan – 1694-1699
33. Fərzəli xan-Əmirqunanın nəvəsi-Sultan Əhməd dövrü – 1694-1705
34. Əbdül Məhəmmədxan – 1705-1709

35. Mehrəli xan – 1709-1719
36. Alahqulu xan – 1719-1725
37. Rəcəb paşa – 1725-1728
38. İbrahim və Mustafa paşalar – 1728-1734
39. Əli paşa – 1734
40. Hacı Hüseyn paşa – Əli paşanın müavini – 1734
41. Məmmədqulu xan – 1735-1736
42. Pirməhəmməd xan-1736

II. İrəvan xanlığını idarə edən xanlar:

1. Mehdi xan Qasımlı (Əfşar) – 1747-1798
2. Məhəmməd Hüseyn xan Qəraylı – 1748-1951
3. Xəlil xan özbək – 1752-1755
4. Həsənəli xan Qacar – 1755-1759
5. Hüseynəli xan (Həsənəli xanın qardaşı)-1759-1783
6. Qulaməli xan (Hüseynəli xanın oğlu) – 1783-1784
7. Məhəmməd xan (Qulaməli xanın qardaşı) – 1784-1805
8. Əliqulu xan Qacar (Ağa Məhəmməd şah Qacarın qardaşı) – 1797
9. Həsən xan Makulu - 1797
10. Mehdiqulu xan – 1805-1806
11. Əhəməd xan Marağalı – 1806
12. Hüseynqulu xan Qacar (Həsən xanın oğlu) – 1806-1827 (oktyabra qədər) (29, 60).

Göründüyü kimi, İrəvan xanlığını idarə edənlərin arasında bir nəfər də olsun qeyri-millətin adı yoxdur. Göstərilən titul və adlar etnik tariximiz üçün maraqlı məsələlərdəndir.

1.2. Qərbi Azərbaycanda ermənisiz erməni vilayətinin yaradılması

Yuxarıda qeyd etmişik ki, xanlığın mərkəzi İrəvan şəhərini 1804-1813-cü illərdə ruslar ələ keçirmək üçün iki dəfə cəhd göstərmişdilərsə də, buna nail olmamışdılar. Gülüstan müqaviləsinin bağlanmasından 14 il sonra yenidən başlanan Rusiya-İran müharibəsi zamanı 1827-ci il iyunun 26-da ruslar Naxçıvan şəhərini, sentyabrın 20-də Sərdarabad qalasını, oktyabrın 1-də isə İrəvan qalasını ələ keçirmişdilər. 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz-Tehran yolunun üstündə yerləşən Türkmənçay kəndində bağlanan müqavilə ilə 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinə son qoyulur. Bu müqavilə ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bütünlüklə Rusiyanın ərazisinə qatılır. Martın 20-də I Nikolay bu müqaviləni təsdiq edir və ertəsi gün cəmisi 25 min ermənininin yaşadığı ərazidə "Erməni vilayəti" yaradılması haqqında fərman verilir. Ermənisiz erməni vilayəti yaradıldıqdan sonra Rusiyanın o vaxtkı Xarici İşlər Naziri L.Rostovskinin bir kəlamı – "Ermənisiz Ermənistan" dillər əzbəri olur və bu kəlam bir deyimə şevrilir (51, 31). İrəvanın ələ

keçirilməsində xüsusi xidmətlərinə görə Xüsusi Qafqaz korpusunun komandanı general İ.F.Paskeviçə çar I Nikolayın fərmanı ilə "Qraf Erivanski" titulu verilmiş və 20 mart 1828-ci ildə çarın əmriylə Erməni vilayəti yaradılmışdı (29, 351).

Bütün bu hadisələr folklorumuzda da öz əksini tapmışdır. Göyçəli Aşıq Alı hələ Türkmənçay müqaviləsinin ağır şərtlərini ürək yanğısı ilə qarşılamış, bu tarixi ədalətsizliyə – müstəmləkə siyasətinə qarşı öz münasibətini bildirmiş, hətta müstəmləkəçiləri, eyni xalqın arasına sərhəd çəkənləri "haramzada" adlandırmışdır:

Əzəl gündən ana dedim,
Kürümə də, Araza da.
Gida düşdü elim eldən,
Ara kəsdi haramzada.

Rus qoşunlarının İrəvan xanlığını işğal etməsində ermənilər xüsusi fəallıq göstərmişdilər. İmperator I Nikolayın razılığı ilə yaradılmış 1000 nəfərlik ilk erməni könüllülərindən ibarət alay İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün İ.F.Paskeviçə köməklik göstərirdilər (29, 337). Eçmiədzin kilsəsi, xüsusən də arxiyepiskop Nerses arxada təxribatla məşğul olur, rus qoşunlarına silah, minik və ərzaqla yardım edirdi. Ona görə İrəvan qalasının alınmasında köməkliyinə görə Nersesə "Müqəddəs Aleksandr Nevski" ordeni təqdim olunmuşdur (39, 14-16). Ermənilərin Abbas Mirzənin qoşununa içəridən zərbə

vurmasına aid Erməni vilayətinin rəisi A.Çavçavadze 1828-ci il mayın 21-də Paskeviçə yazmışdı: "İrəvan əyalətinin Nurnus kənd sakini erməni Hakan Harutyunov Abbas Mirzənin ordusunda topçu kimi xidmət edərkən, avqustun 17-də döyüş zamanı top atəşini rus qoşunlarına deyil, əks istiqamətə – İrəvan xanının qoşunlarına tərəf yönəltdiyi diqqəti cəlb etmişdir. Harutyunov onun hərəkətinin diqqəti cəlb etdiyini duyan kimi döyüş meydanından qaçmışdır. Ancaq bədbəxtlikdən Eçmiədzin monastrının yaxınlığında tutulmuşdur. İrəvan sərdarı Hüseyn xan onun gözlərini çıxarmış, burnunu, dodaqlarını və dabanlarını kəsmişdir (9, 21).

İ.F.Paskeviç Erməni vilayətinin idarəsinə 1828-ci il iyulun 4-də göndərdiyi məktubda bildirmişdir ki, müharibə zamanı xanlığın ərazisində rus komandirlərinin məktubunu gəzdirdiyinə görə Astvatsaturovanın ərini öldürmüş, rus generalı Benkendorfun dəstəsinə bələdçilik etdiyinə görə isə Hovhannes Əsliyanın gözlərini çıxarmış, burnunu və dilini kəsmişdilər. Arxiyepskop Nersesin təqdimatı ilə hər üç ailəyə 10 çervon qızıl verilmiş, onların ailəsinə 30 manat təqaüd kəsilməsi qərara alınmışdı (9, 21).

Rus ordusunun İrəvan şəhərinin ətraf bölgələrini işğal etdiyi zaman həmin ərazilərdən müsəlman əhalisinin didərgin edilməsi haqda Paskeviç 1827-ci il iyulun 27-də qraf Nesselroda

göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, qarapapaqlardan 100 ailə və ayrımlardan 300 ailə Qarsa qaçmışlar, qüvvətli Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bayazidə pənah aparmışlar. Azərbaycan türkləri olan Qarapapaqlardan digər 800 ailə isə Arazı keçib Həsən xanın (İrəvan xanı Hüseyn xanın qardaşı) dəstəsinə birləşmişlər (29, 378).

İrəvan xanlığının ərazisində yeni rus üsul-idarəsi tətbiq etmək üçün İ.F.Paskeviçin əmri ilə İrəvan müvəqqəti idarəsi yaradılır və yerli qoşunlarm komandanı, general Krasovski rəis təyin edilir. Arxiyepiskop Nerses Aştaraketsi idarənin üzvü olur. Krasovskinin Nersesə verdiyi qeyri-məhdud səlahiyyətlər sayəsində ermənilər istədiklərinə nail olurlar. Müharibədən çıxmış əhaliyə paylamaq üçün verilən 4500 çetvert taxılın böyük hissəsi sayca azlıq təşkil edən ermənilərə paylanmışdı. Müsəlmanlar dövlət himayəsindən məhrum edilmişdilər. Bununla əlaqədar Paskeviç baş Qərargah rəisinə göndərdiyi məktubunda yazırdı: "Mən təsəvvür etməzdim ki, Krasovski yalnız Nersesin iradəsi ilə hərəkət edəcək, mənim ona verdiyim təlimata məhəl qoymayıb, yenicə ələ keçirilmiş əyalətin idarə edilməsi qayğısına qalmayacaq, bütün əhalinin dörddə üçünü təşkil edən müsəlmanlara himayədarlıq etməyəcək, lazımi vəsait ayırmayacaq".

Yerli müsəlmanlar arasında narazılığın artması əhalini yaşadıqları yerlərdən köçüb sərhədin o tayına keçməyə vadar edirdi. Rusiyadan narazı əhalinin sərhədin o tayında cəmlənməsi Paskeviçi narahat edirdi. Ona görə də o, Nersesi İrəvan müvəqqəti idarəsindəki fəaliyyətindən uzaqlaşdırmışdı. Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra Paskeviç general Krasovskini rəis vəzifəsindən azad etmiş, müsəlmanlara qarşı bəd əməllərindən əl çəkməyən Nersesi isə Bessarabiyaya sürgün etdirmişdi (9, 21, 23).

1827-ci ilin sonu, 1828-ci ilin əvvəli rus qoşunları Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Urmiya, Salmas və Ərdəbil şəhərlərini də ələ keçirirlər.

Erməni vilayəti İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan əyalətinə keçmiş İrəvan xanlığının 15 mahalı, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal və Ordubad dairəsinə 5 mahal daxil idi. Vilayət idarəsinin rəisi vəzifəsinə yerli qoşunların komandanı Aleksandr Çavçavadze təyin edilmişdi.

1829-cu ilin əvvəlində qraf Paskeviç Erivanskinin tapşırığı ilə kollej assesoru İ.Şopen erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirmişdir. Əlyazması 20 cilddən ibarət olan bu siyahıyaalmanın nəticələri müəllifin 1852-ci ildə nəşr edilən "Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi

dövrünün tarixi abidəsi" əsərində verilmişdir (69, 510, 518). Bu siyahıda diqqət yetirsək, "Erməni vilayəti"ndə Azərbaycan türklərinin say çoxluğu daha çox nəzərə çarpır.

1. İrəvan əyaləti (keçmiş İrəvan xanlığı)

Adları	Müsəlmanlar		Yerli ermənilər		İrandan köçürülən ermənilər		Türkiyədən köçürülən ermənilər		Cəmi	
1	2		3		4		5		6	
	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
1. İrəvan şəhərində	1807	7331	567	2369	366	1715	11	48	2751	11463
Mahallar 1. Qırxbulaq	81	383	262	1396	216	1043	38	231	597	3053
2. Zəngibasar	910	5413	133	603	442	2360	-	-	1485	8376
3. Gərnibasar	753	4176	34	145	1211	5359	-	-	1998	9680
4. Vedibasar	574	3449	2	15	200	1069	-	-	776	4533
5. Şərur	1305	6510	-	-	336	1757	-	-	1641	8267
6. Sürməli	709	4832	935	5892	299	1459	261	1342	2204	13525
7. Dərəkənd Parçenis	589	3267	1	5	-	-	-	-	590	3272
8. Səədli	160	1004	-	-	-	-	-	-	160	1004
9. Talın	91	420	74	416	-	-	185	1144	350	1980
10. Seyidli və Axsaqqallı	311	1754	6	28	-	-	-	-	317	1782
11. Sərdarabad	276	1837	469	3214	66	356	4	21	815	5428
12. Körpübasar	400	2592	897	5290	518	2897	35	176	1850	10955
13. Abaran	-	-	11	58	330	2018	1116	6857	1487	8933
14. Dərəçiçək	231	1300	92	552	575	3535	539	3263	1437	8650
15. Göyçə	999	5607	15	90	-	-	1485	8557	2499	14254
CƏMİ	9196	49875	3498	20073	4559	23568	3674	21639	20927	115155

2. Naxçıvan əyaləti

	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
1. Naxçıvan şəhərində	909	3641	156	719	265	1110	-	-	1330	5470
Mahallar 1. Əlincəçay	400	1848	123	683	208	1051	-	-	731	3582
2. Naxçıvan	979	4194	150	776	941	4507	-	-	2070	9477
3. Məvazixatun	282	1497	-	-	216	1146	-	-	498	2643
4. Xok	292	1375	43	224	-		-	-	335	1599
5. Dərə Ələyəz	1001	4583	58	288	507	2838	8	27	1574	7736
CƏMİ	3863	17138	530	2690	2137	10652	8	27	6538	30507

Ordubad dairəsi

Ordubad şəhəri	767	3262	-	-	36	182	-	-	803	3444
Mahallar 1. Ordubad	146	552	36	215	14	76	-	-	196	843
2. Əylis	77	347	214	1356	29	183	-	-	320	1886
3. Dəstə	317	1533	62	346	-	-	-	-	379	1879
4. Biləv	289	1210	39	208	-	-	-	-	499	2317
5. Çənnəp	79	343	49	263	-	-	-	-	128	606
CƏMİ	1675	7247	400	2388	250	1340	-	-	2325	10975

Köçəri xalqlar

	Müsəlmanlar		Yerli ermənilər		Köçərilər		Yezdi kürdləri		Cəmi	
	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
Köçəri xalqlar	1344	7489	-	-	-	-	67	324	1411	7813

Cəmi Erməni vilayətində

	Müsəlmanlar		Yerli ermənilər		İrandan köçürülən ermənilər		Türkiyədən köçürülən ermənilər		Yezdi kürdləri		Cəmi	
CƏMİ	**16078**	**81749**	**4428**	**25151**	**6949**	**35560**	**3682**	**21666**	**67**	**180**	**31201**	**164450**

İ.Şopenə görə Erməni vilayətində 752 kənd olmuşdur. Onlardan 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 52-si Ordubad dairəsində olmuşdur. Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində, 42 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd Ordubad dairəsində xaraba qalmış, əhalisi didərgin düşmüşdü (69, 172).

Deməli, dağıdılmış, xaraba qoyulmuş kəndlərlə birlikdə Erməni vilayətində cəmisi 1111 kənd olmuşdur.

İ.Şopenin hesablamasına görə, xanlıqların işğal edilməsinədək Erməni vilayətinin ərazisində təxminən 23.730 ailə (İrəvan əyalətində 17000 ailə, Naxçıvan əyalətində 4600 ailə, Ordubad dairəsində 2130 ailə) yaşamışdır ki, orta hesabla, hər ailədə 5 nəfər götürdükdə, bu 118650 nəfər təşkil edir.

Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, vilayətdə 81749 müsəlman və 25131 yerli erməni qeydə alınmışdır. Bu siyahıyaalınmanın üstün cəhəti ondadır ki, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə İrəvandan və Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin sayı və onların hansı yaşayış məntəqəsində məskunlaşdırıldıqları göstərilmişdir.

1840-cı ildə Erməni vilayəti buraxılır. Əvəzində təşkil edilən İrəvan qəzası Gürcü-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil edilir. 1849-cu ildə İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bayazid (Yeni Bayazid) qəzalarından ibarət

İrəvan quberniyası təşkil edilir və 1917-ci ilə qədər bu struktur dəyişməz qalmışdır (35, 202).

1828-ci il fevralın 10-da bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən İranda yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiyanın himayəsinə keçmək hüququ verilirdi. Hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı kömrük və vergi qoyulmadan daşınan mülkünü aparmaq və satmaq üçün bir il, daşınmaz mülkə gəldikdə isə, onun satılması və ya onun haqqında özxoşuna sərəncam (vəkalət) üçün 5 illik müddət müəyyən edilmişdi.

Azərbaycan türklərinin tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınması nəticəsində həmin ərazilərdə dünyanın hər bucağından köçürülüb gətirilən ermənilər məskunlaşdırılmışdır. 1828-ci ildə çar Rusiyası və İran arasında imzalanmış Türkmənçay sülhündən sonra Azərbaycan əraziləri kütləvi şəkildə gəlmə ermənilərin "vətəninə" çevrilməyə başladı. İstər aparılan araşdırmalar, istərsə də arxiv materiallarından məlum olur ki, 1826-1828-ci il Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra Qərbi Azərbaycan ərazisinə köçürülən ermənilərin sayı süni şəkildə yerli türk-müsəlman əhalisinin sayına çatdırılmışdı. Təkcə İrəvan şəhərində köçürülmədən sonra 11436 nəfərlik əhalinin 6000-ə yaxınını ermənilər təşkil edirdi. Ümumilikdə isə

1828-1830-cu illərdə Azərbaycan ərazilərinə Türkmənçay müqaviləsinə (1828) əsasən 40000 İran ermənisi, Ədirnə sülh müqaviləsinə (1829) əsasən isə 84.000 Türkiyə erməniləri köçürülmüş və onların da böyük hissəsi Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirilmişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanın qərb torpaqlarında ermənilərin yerləşdirilməsi yaxın gələcəkdə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlardan, soyqırımı və deportasiyadan xəbər verirdi. Beləliklə, zaman-zaman vilayətin etnik tərkibi ermənilərin say üstünlüyü ilə nəticələnir və bununla da erməni vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsü möhkəmləndirildi. Cənubi Azərbaycanda da rus işğalı davam edirdi. Belə ki, 1827-ci ilin payızında Cənubi Azərbaycanin Xoy, Səlmas, Marağa, Təbriz, Urmiyə və digər vilayətləri rus orduları tərəfindən tam işğal olunur. Tarixçi etnoqraf S.N.Qlinka yazır: "Buradan aydın olur ki, bütün İran Ermənistanı həm rus silahının gücü ilə, həm də ermənlərin Rusiyada gizli məhəbbətinin köməyi ilə işğal olundu" (33, 6). Bundan sonra Paşkeviç milliyətcə erməni olan polkovnik Lazarevi 19 oktyabr 1827-ci ildə Təbrizə komendant təyin edir. Bu zaman İranın bütün xanlıqlarından Təbrizə tökülüb gələn ermənilər Rusiya tərəfə köçmək üçün məsələ qaldırılır və özlərinə daha məhsuldar torpaqlar axtarırdılar. Türkmənçay müqaviləsi bağlanandan sonra Lazarevə xristianların Rusiya torpaqlarına

köçmələrinə rəhbərlik etmək işi tapşırıldı (33, 20, 21) O, Urmiyada qalıb köçürmə işlərinə rəhbərlik edirdi. Lazarev Cənubi Qafqazın məhsuldar torpaqlarında ermənilori yerləşdirmək üçün yeni yaradılan "Erməni vilayəti" idarəsinə rəsmi müraciət etdi (33, 39). Beləliklə, Lazarev rus hökumətinin verdiyi 14 000 manat qızıl, 400 manar gümüş pula 40 mindın çox ermənini Qafqaza gətirdi. (33, 40,41)

1828-ci ilin 9 martında sonuncu rus qoşunları Təbrizi tərk etdi. Türkmənçaya yaxın olan müxtəlif kəndlərin erməniləri Qarabağa yola düşdülər. (33, 21).

1828-1829-cu illərdə İranın Xoy, Səlmas və digər əraziərində ermənilərin gətirilib Sisiyan Şenatağ (Şernaşen), Alılı (Salvartı), Tırıkınd (Tasik), Uz, Şəki, Ağkənd (Aşotavan), Brnakot, Vagudi, Darvaz, Məzrə, Şaqat kəndlərində yerləşdirilməlırini erməni mənbələrində də qeyd olunur (70, 42)

Ermənilərin İran və Türkiyədən indiki Ermənistan ərazisinə kütləvi surətdə köçürülməsi ilə paralel olaraq Erməni vilayətinə daxil edilən İrəvan əyalətinin Qırxbulaq, Zəngibasar, Körpübasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçanis, Saatlı (Səədli), Talin, Seyidli-Ağsaqqallı, Sərdarabad, Gərnibasar, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə (bir hissəsi) mahallarının, Naxçıvan əyalətinin Əlincəçay, Məvazixatun, Xok, Naxçıvan, Dərə Ələyəz mahallarının, Ordubad dairəsinin Ordubad, Əylis,

Dəstə, Biləv və Çənbəp mahallarında yaşayan türklərinin əksəriyyəti əsasən Türkiyə və İrana köçməyə məcbur olmuşlar.

Düzdür, tarixçi Qlinka S.N. ermənilərin İrandan, yəni Cənubi Azərbaycan xanlıqlarından köçürülmələrini öz incəliyi ilə təsvir edir, ancaq onların İrəvan, Qarabağ, Şamaxı, Gəncə ətrafı Azərbaycan kəndlərinə yerləşdirilmələri zamanı yaranan çətinliklərdən danışmır. Bununla belə, Qərbi Azərbaycan Bozabdal, Pəmbək, Avaran, Əstərək, Vedi, Zəngi, Qaracay, Qatnıçayı ərazilərdəki döyüşləri təsvir edir. Amma müharibə meydanında köməksiz qalan Azərbaycan türklərinin pərəm-pərəm düşməsi, müxtəlif yerlərə deportasiya olunmalarının üstündən sükutla keçir.

Aşağıda qeyd olunan cədvəldə Qafqaza köçürülən ermənilərin məskunlaşdıqları ərazilərə bir an nəzər salmaq kifayətdir (9, 39).

Haradan köşürülmüşdür	Köçürülən ailələrin sayı	Harada məskünlaşmışdır
Ərzurumdan	7288	1. 5000 ailə Axıskada (paşalığın ərazisində)
Ərdəbildən	67	2. 1050 ailə Borçalı distansiyasında və Zalqa ətrafında
		3. 1305 ailə Pəmbək və Şörəyel distansiyalarında

Qarsdan	2464	1. 2264 ailə Pəmbək və Şörəyel distansiyalarında
		2. 200 ailə Talın mahalında
Bayaziddən	4215	Erməni vilayətində - Göyçə gölü ətrafında, Baş Abaranda
Cəmi	14044 ailə	

Sənədin bu cədvələ əlavə edilən qeydində göstərilir ki, heç də digər yerlərdəki nümayəndələrin hamısı tam və dəqiq hesabat təqdim etmədikləri üçün neçə nəfərin köçürüldüyü göstərilməmişdir. Əgər bir ailədə orta hesabla altı nəfər götürülsə, nəticədə 84 mindən artıq erməni və yunanların köçürüldüyü məlum olur. Bəzi erməni tarixçiləri köçürülənlərin 90 mindən artıq, bəziləri isə 100 minə yaxın olduğunu göstərirlər. Cədvəldən o da aydın olur ki, erməniləri ancaq türklərin sıx yaşadığı yerlərə məskünlaşdırmışlar.

Ermənilərin İrandan köçürülməsi zamanı fəallıq göstərən hərbiçilər və din xadimləri mükafatlandırıldıqları kimi, Türkiyədən köçürülmələr zamanı xidməti olanlar da mükafatlandırılmışdılar.

Ərzurumdan ermənilərin köçürülməsi işindəki xidmətlərinə görə 1830-cu il oktyabrın 20-də arixiyepskop Karapet 1-ci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif edilmişdi. Sonralar İmperator I Nikolay 1837-ci ilə Axıskaya gedərək

Karapetlə görüşmüş, həmin xidmətinə görə ona öz minnətdarlığını bildirmişdi.

İmperatorun fərmanı ilə 1831-ci il aprelin 24-də Türkiyədən köçürülən ermənilərin təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmək üçün verildiyi vaxtdan 4 il keçəndən sonra, 6 il müddətinə faizsiz olaraq qaytarmaq şərti ilə xəzinədən 380 min gümüş rubl ayrılmışdı.

Ümumiyyətlə, 1828-29-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra İ.Şopenin Erməni vilayətində (keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində) apardığı siyahıyaalınmanın nəticələrinə görə, vilayətin ərazisinə 21666 nəfər (3682 ailə) erməni, 324 nəfər (67 ailə) yezidi kürdlərinin köçürüldüyü göstərilir, Köçürülən ermənilər Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarının 129 kəndində yerləşdirilmişdilər (9, 40).

İndiki Ermənistan ərazisinin Şorəel və Loru-Pəmbək bölgələri 1801-1805-ci illərdə Gürcüstana birləşdirildiyindən Erməni vilayətinə daxil edilməmişdi. 1829-cu ilə qədər, yəni Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra ermənilərin rəsmi köçürülməsinə qədər Şörəyel-Pəmbək distansiyasına 1536 ailə (5425 nəfər kişi cinsi) köçürülmüşdü. Sonra isə Türkiyədən 3148 ailə (10575 nəfər kişi cinsi) köçürülmüşdü. 1832-ci ilin sonu, 1833-cü ilin əvvəlində Türkiyədən Zalqaya- Ağbulağa köçürülən

ermənilərdən 182 ailə (674 nəfər kişi cinsi) yenidən Şörəyel-Pəmbək distansiyasına köçürülmüşdülər. Köçürülənlərin arasında 169 yunan və 963 nəfər erməni katolikləri (frankları) var idi. Şörəyel-Pəmbək bölgəsində 100-ə yaxın kənddə Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdilər. Şörəyel bölgəsinin (Gümrü ətrafı – indiki Axuryan rayonu) əhalisinin vaxtilə Türkiyədən köçürülən ermənilərdən ibarət olması haqqında Z.Balayan "Ocaq" kitabında yazır: "Demək olar ki, bu bölgənin bütün əhalisi Qars, Van, Muş və Bidlisdən, Qərbi Ermənistanın bir çox əyalətlərindən olan bədbəxt qaçqınlardan ibarətdir. . Hesablanmışdır ki, vaxtilə Axuryan rayonunda (keçmiş Düzkənd rayonu) Qərbi Ermənistanın 80-dən artıq yaşayış məskənindən türk yatağanından (əyri qılmcından) xilas olan ermənilər gəlib məskunlaşmışlar". (73, 121). Mənfur Z.Balayan "Ocaq" kitabında bu bölgənin əhalisinin bütünlüklə Türkiyədən gələn ermənilərdən ibarət olmasını qeyd etməklə, həmin ərazidə vaxtilə türklərin məskunlaşmış olduğunu bilavasitə təsdiq etmiş olur. Bununla belə, ermənilər Türkiyə vətəndaşı olsalar da, ruslara satqınlıq etmələri öz ölkələrinə xəyanətcəsinə yanaşmaları haqqında Z.Balayan susur (73, 273).

İndiki Ermənistan ərazisinə ermənilərin kütləvi axını 19-cu əsrin əvvəllərində baş verən Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra da davam etmişdir. Həmin dövrdə

ermənilərlə yanaşı, aysorilər, yunanlar, yezdi kürdlər də gəlib indiki Ermənistan ərazilərində yerləşmişdilər. Düzdür, müsəlman kürdləri də köçmək arzusunda olduqlarını bildirirdilər, lakin rus rəhbərliyi buna qətiyyən icazə vermədi. Çünki, Qafqazda müsəlmanların sayı arta bilərdi. Bu isə rus hakimiyyətinin siyasətinə uyğun deyildir.

1834-cü ilin məlumatına görə İrəvan əyalətində Bayaziddən gəlmiş 1000 nəfər (təqribən 300 ailə) yezidi kürdləri məskunlaşdırmışdılar. Lakin ermənilər yezidi kürdlərə qarşı da ayrıseçkilik etmişlər. 1980-ci illərin axırlarında yezidi kürdlər də məcbur olub Şimali Qafqaz və Qırğızıstana köç etmişlər.

Ələyəz dağının ətəyində, bir sıra boşalmış türk kəndlərində də Türkiyədən gələn yezidi kürdləri məskunlaşdırmışlar. Yezidi kürdləri 1839-cu ildə Mirək, Quruboğaz, Carcarçı, Çobangərəkməz kəndlərində, sonralar isə Pəmbək, Qundaxsaz, Böyük Camışlı, Kiçik Camışlı və Korbulaq kəndlərində yerləşmişdilər. Nəhayət, yezidi kürdləri 1877-ci ildə Bağdad, Dolu-Taxt və Kiçik Cəngi kəndlərində gəlib yerləşmişdilər. Sonralar Ermənistanın rəsmi dairələri tərəfindən adları dəyişdirilən, lakin əsasən bu kəndləri əhatə edən Araqats (Ələyəz) rayonu təşkil edilmişdir. Onlar müsəlman olmadıqlarına görə Qafqaza köçürülmüşlər.

İndiki vəziyyətdə Ermənistanda qalan yezidi kəndlərin

çoxu ermənіləşdirilmişdir. Buna baxmayaraq Suriyadakı son hadisələrdə ermənilər İŞİD tərəfindən mühasirəyə alınan Kobani yezidi kürdlərinin müdafiəçisi kimi özlərini göstərir, mətbuatda yenə Türkiyəni günahlandırırlar. Halbuki Türkiyə 2 milyondan çox Suriya qaçqını öz ölkəsində yerləşdirərək onlara hər cür humanitar köməklik göstərməkdədir.

Yezidi kürdlərə qarşı ermənilərin pis münasibətlərinin omasına baxmayaraq onlar dünya ictimaiyyətini aldadaraq Elmlər Akademiyasında kürd mərkəzi açmış, hətta 2010-cu ildə İrəvanda kürdlərin dil və tarixləri ilə bağlı elmi konfrans keşirmişlər. Konfransın dili erməni və kürd dillərində olmuşdur.

Türkiyədən köçürülən yunanlar isə əsasən Şörəyel-Pəmbək distansiyasının Alakilsə, Bayandur, Sisimədən kəndlərində və Gümrüdə yerləşdirilmişdilər. Sonralar yunanlar Ermənistanda tamamilə assimilyasiyaya uğrayaraq tədricən ermənіləşmişlər. Bununla belə, onlar mədən, tunelqazma işlərində, daş karxanalarında ağır işlərdə çalışırdılar.

Gürcüstanın Zalqa rayonunda yerləşdirilən yunanlar isə tədricən öz dillərini unutmuş, hələ də türk dilində danışırlar. Lakin onlar rus məktəblərində oxuyurdular. Gürcüstanda 1990-cı ilin axırlarında rus məktəbləri bağlanmış, onlar gürcü dilində olan məktəblərdə oxumaqdan imtina etmişlər. Ona görə də 90-cı illərdə onların çoxu Yunanıstana köç etmişlər.

Ümumiyyətlə, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra Erməni vilayətinə (İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarınn ərazisinə) İran və Türkiyədən 57266 nəfər erməni (10631 ailə) köçürülmüşdü. Köçürülmələrdən əvvəl həmin ərazidə cəmisi 25131 nəfər (4428 ailə) erməni yaşamışdır. Müharibələrin nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən türklərin xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81749 nəfər (17078 ailə) müsəlman qalmışdı. Köçürmələrdən sonra isə ermənilər 82397 nəfər (15059 ailə) təşkil etmiş, nəticədə müsəlmanları sayca üstələmişdilər.

Lakin hələ 19-cu əsrin əvvəlində Rusiyanın müəyyən dairələri rus ordusunun Zaqafqaziyada işğal etdiyi ərazilərdə təkcə erməniləri deyil, məhz rus koloniyalarının-kazakların, malakanların, duxoborların və s. yerləşdirilməsinə üstünlük verirdilər. Bu məqsədlə bir neçə layihə hazırlanmışdısa da, sonralar icrası təxirə salınmışdı. Buna baxmayaraq, 1830-cu ildən ta 1917-ci ilədək Cənubi Qafqazdan İran və Türkiyəyə uzanan hərbi yolların kənarında rus koloniyaları yerləşdirilmişdir. Hərbi yolların kənarında yerləşdirilən rus koloniyaları həm yerli əhalinin etnik tərkibini dəyişdirir, həm də gələcəkdə ehtimal olunan Türkiyə və İranla müharibədə onların rus ordusuna köməkliyi nəzərdə tutulurdu. Bu köməklik nədən ibarət olmalı idi: rus ordusunu əsgər, minik və ərzaqla təmin etsin. Yaralılara

tibbi yardım göstərsin. Relyefi bildiklərinə görə bələdçilik etsin və s. Sonrakı müharibələrdə bunların hamısı gerçək oldu. İrəvan qubernuyasına rusların köçürülməsini aşağıdakı cədvəldən də görmək olar[1]:

№	**Yaşayış məntəqəsinin adı**	**XIX əsrin 30-80-ci illərində köçürülənlər**	**XIX əsrin 80-ci illərindən, XX əsrin əvvələrində köçürülənlər**	**1905-1917-ci illərdə köçürülənlər**
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1	Aleksandrovka (İrəvan quberniyası, Yeni Bayazid qəzası)	158	299	366
2	Aşağı Axta (İrəvan quberniyası, Yeni Bayazid qəzası)	350	574	450
3	Bazarçay (Yelizavetpol quberniyası, Zəngəzur qəzası)	469	623	878
4	Voronsovka (Tiflis Quberniyasının Borçalı qəzası)	2284	3325	3510

[1] *Bu faktlar D. İsmayılzadənin «Русское крестьянство в Закавказье» əsərindən (M., 1982 s. 289-302) götürülmüşdür.*

5	Voronsovka (İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzası)	453	698	861
6	Qorlovka, Gərgər Rus (Tiflis Quberniyasının Borçalı qəzası)	510	830	810
7	Yeni Dilican (Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzası)	390	598	710
8	Calaloğlu Rus (Tiflis Quberniyasının Borçalı qəzası)	268	585	812
9	Yelenovka (İrəvan quberniyası, Yeni Bayazid qəzası)	1226	1606	1794
10	Konstantinovka (Dərəçiçək, İrəvan quberniyası, Yeni Bayazid qəzası)	226	499	632
11	Nadejdin (Şorjalu), İrəvan Quberniyanın Yeni Bəyazid qəzası	226	429	581
12	Nikitino (irəvan quberniyasının	504	826	1050

	Aleksandropol qəzası)			
13	Novo Mixaylovka (İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzası)	-	-	355
14	Novo Mixaylovka (İrəvan quberniyasının İrəvan qəzası	156	215	315
15	Semyonovka (İrəvan quberni-yası, Yeni Bayazid qəzası)	338	469	529
16	Suxoy Fontan (İrəvan quber-niyası, Yeni Bayazid qəzası)	143	206	238
17	Borisovka (Sisian)	105	30	135
18	Bicənək (Naxçıvan)	80	20	100

N.N.Şavrov Rusiyanın Zaqafqaziyadakı müstəmləkəçilik siyasəti haqqında yazır: "Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə Zaqafqaziyada rusların deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq... 1826-28-ci illər müharibəsinin qurtarmasından sonrakı iki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu

ilədək Zaqafqaziyaya 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənilərı köçürmüş və onları Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişdik ki, orada erməni əhalisi cüzi idi. Onları həmçinin Tiflis quberniyasının Borçalı, Axıska və Axılkələk qəzalarında yerləşdirdik, onların yerləşdirilməsi üçün 200 min desyatindən artıq dövlət torpağı ayrılmış, 2 milyon rubldan artıq məbləğdə müsəlmanlardan xüsusi mülkiyyət torpaqları satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Dağlıq Qarabağ, Xanlar və Şəmkir rayonları nəzərdə tutulur – red.) və Göyçə gölünün sahili həmin ermənilərlə məskunlaşdırılmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, 124 min rəsmi köçürülən ermənilərlə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də çox olmuşdur və ümumiyyətlə, köçənlərin sayı 200 min nəfərdən xeyli artıqdır (68, 63).

Erməni müəllif A.Poğosyan etiraf edir ki, 1877-1878-ci illərdə rus-türk müharibələrində Türkiyənin məğlubiyyəti ilə əlaqədar olaraq ermənilərin kütləvi şəkildə Qars vilayətinə köçürülmələri də regionun etnik tərkibini dəyişdirmək məqsədi güdürdü. 27 dekabr 1878-ci ildə Qars vilayəti yaradıldıqdan sonra türklər müxtəlif yerlərə deportasiya olunur, kəndlərə rus, erməni, latış, eston və digər millətlər yerləşdirilirdi (65, 63, 69).

Ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə axını 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra bir daha

güclənmişdi. 90-cı illərdə Türkiyədə baş verən erməni üsyanları nəticəsində 400 minə yaxın erməni yenə də Qafqaza köçüb gəlmişdi (54, 2).

N.Şavrov qeyd edir ki, 20-ci əsrin əvvəlində Zaqafqaziyada yaşayan 1.300.000 ermənidən bir milyonu yerli əhali deyil, rusların vasitəsilə başqa yerlərdən gətirilərək Cənubi Qafqazda məskunlaşdırılmışlar. (68, 73).

1880-cı ildə "Qafqaz" qəzeti 2-ci sayında yazırdı ki, rusların simpatiyasından istifadə edən ermənilər köməksiz müsəlmanlara qarşı qırğınlar törədir, ona görə də onlar rusların işğal etdiyi ərazilərdən köçməyə məcbur olurdular (65, 121).

N.N.Şavrov daha sonra qeyd edir ki, 1864-1876-cı illərdəki Krım müharibəsi, 1877-1878-ci illərdəki rus-türk müharibələri zamanı və 1893-1894-cü ildə Türkiyədə üsyanlar törədən – 90 min nəfər ermənini yenə də knyaz Q.Qolitsin Qafqaza gətirdi (68, 64).

Əsas əhalisi tam Azərbaycan türklərindən ibarət olan Ağbaba mahalı 1921-ci ilin Qars müqaviləsinə görə Şura hökuməti tərəfindən icad ediiən "Ermənistan"a qatılmışdır. Halbuki Ağbaba həmişə Qars sancağı, Qars paşalığı, Qars bəylərbəyliyi və Qars vilayətinin tərkibində mahal, qəza və ya nahiyyə inzibati vahidi kimi fəaliyyət göstərmişdir (49, 70, 84).

XIX əsrin əvvəllərində müasir Amasiya və Qızılqoç (Qukasyan) rayonlarının ərazilərini əhatə edən Ağbaba mahalında son dövrlərdə, yəni 1988-ci ildə əhalisinin 85%-ni azərbaycanlılar təşkil edən Amasiya rayonunun 23 kəndində 23 min azərbaycanlı yaşayırdı.

Ağbaba mahalı Qızılqoç (Qayqulu) eli ilə birlikdə indiki Ermənistanın ən böyük ərazisini əhatə edirdi. Z.Korkodyan statistik sənədlərə və tarixi hadisələrə real yanaşaraq göstərirdi ki, mahalda 77 kənd olmuşdur. Rusiya-Türkiyə müharibəsi nəticəsində Ağbaba mahalının 60 kəndi xarabalığa çevrilmiş, yerli sakinləri olan azərbaycanlıların bir qimi müharibədə həlak olmuş, bir qismi isə Türkiyəyə köçmüşdür. Beləliklə, Türkiyədə yaşayan ermənilərin bir qismini 1828-1830-cu illərdə Ağbaba mahalının ərazisində yerləşdirmişdir. 1828-1830-cu illərdə köçürülən ermənilər Aşağı Bəndovan (213 nəfər), Təknəli (153 nəfər), Toros kəndi (180 nəfər), İlli Qarakilsə (175 nəfər), Cızıxlar (174 nəfər), Böyük Şiştəpə (64 nəfər), Çorlu (18 nəfər), Cələb (206 nəfər) və Baytar (127 nəfər) kəndlərində məskunlaşdırılmışdır ki, bu da üst-üstə 1320 nəfər təşkil edirdi. 1873-cü ildən əlavə olaraaq köçürülən 5811 erməni Əlixan (230 nəfər), Başkənd (598 nəfər), Bavra (143 nəfər), Bozyoxuş (247 nəfər), Erməni Güllübulağı (151 nəfər), Dərəköy (135 nəfər), Düzxaraba (328 nəfər), Qayqulu Qazançı (351 nəfər), Üçüncü

Qarakilsə (323 nəfər), Qızılqoç (438 nəfər), Erməni Qızılkilsəsi (255 nəfər), Ciftəli (311 nəfər), Samurlu (165 nəfər), Kiçik Sarıyar (280 nəfər), Kefli (206 nəfər), Korbulaq (294 nəfər) kəndlərində yerləşdirilmişdir (18, 102-106).

Ağbaba mahalında 1897-ci ildə qeydə alınan 77 yaşayış məntəqəsində 24118 nəfər əhali yaşamışdır. Bunlardan 10359 nəfərini azərbaycanlılar, 13497 nəfərini ermənilər təşkil etmişdir. Ermənilər əsasən Arpaçayın bol tərəfinə 1830, 1850, 1875-ci illərdə yerləşdirilmişlər. (18, 18-20).

Məlumdur ki, 1877-1878-ci il rus-türk müharibəsində ruslar Qars sancağı və ona yaxın olan əraziləri (4 qəza, 1 nahiyyə, 280 kənd) işğal etdilər. Bundan sonra, 28 dekabr 1878-ci ildə Qafqaz hərbi dairəsinin baş qərargahına tabe edilən Qars vilayəti (4 dairə, 14 sahə, 238 kənd icması) yaradıldı. Mülki və hərbi işlər ordu komandanlığına tabe edildi. 1881, 1904, 1913-cü illərdə Qars vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsündə müəyyən dəyişikliklər aparılsa da, Ağbaba nahiyyə və ya sahə kimi mövcud olmuşdur (49, 63, 67). Yeni inzibati-ərazi bölgüsünə görə Ağbaba süni olaraq iki hissəyə bölüşdürüldü. Belə ki sahəsi 23 kvadrat kilometr alan Arpa gölün və mənbəyini həmin göldən olan Arpa çayın (220 km) yuxarı hövzəsində yerləşən Azərbaycan türklərinin yaşadıqları kəndlər Ağbaba nahiyyəsinə, çayın sol tərəfi isə (Qayı Qulu eli) Aleksandropol (Gümrü) qəzasına daxil

oldu. Beləliklə, süni olaraq Ağbaba iki hissə bölüşdürüldü. Apalayın sol tərəfində olan onlarla kəndə (Qızılqoç və Düzkənd rayonları) hələ 1857-ci ildən ruslar İran və Türkiyədən gəlmə erməniləri yerləşdirmiş, yerli əhalini-türkləri isə müxtəlif yerlərə qaçqın salmışlar. Bu zorakılığın izləri müxtəlif mənbələrdə qalmaqdadır. Məsələn: Hələ, "Əkinçi" qəzeti 1875-ci ildə IX nömrəsində yazırdı ki, Şörəyel adlanan ərazidən qarapapaqları zorla İrana köçürürlər.

Ermənistan dövlət arxivində olan başqa bir sənəddə göstərilir ki, 2 may 1920-ci ildə Şörəyel qubernatoru daşnaq Karo Sasuni 15 nömrəli təliqə ilə, həm də təlaşla daxili işlər nazirliyindən Ağbaba türklərinə divan tutmaq üçün 400 nəfərlik silahlı dəstə göndərilməsini xahiş edir (12, 86).

Əsrlərdən bəri Qars sancağı, Qars paşalığı, rus işğalından sonra (1878-1918) Qars vilayətinə daxil olan Ağbaba mahalı Azərbaycan türklərinin toplu yaşadıqları bölgələrdən biri olmuşdur.

1886-cı ilin siyahıya alınmasına görə Zaqafqaziya ölkəsi Qars vilayətinin Ağbaba nahiyyəsində Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlər üç icmada birləşdirilmişlər. Ağbaba nahiyyəsinin mərkəzi Böyük Təpəköy kəndi olmuşdur. Qarsa qədər olan məsafə isə 92 kilometr qeyd edilir. Pristav və nahiyyə rəisi (naçalnik) Böyük Təpəköy kəndində oturarmış. Statistik

hesabatı əks etdirən bu kitab 1893-cü ildə Tiflisdə çap olunmuşdur (67, 161).

Həmin mənbədə Azərbaycan türkləri yaşayan Ağbaba nahiyyəsində kəndlərin təsərrüfatları "tüstü" termini ilə qeyd edilmiş və əhalinin statistik sayı aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

1. Düzkənd kənd icması

	Tüstü	*Əhali nəfər)*
1. Balıqlı	33	205
2. Göllü	31	204
3. Düzkənd	50	348
4. İlanlı	18	137
5. Qara Namaz	37	285
6. Öksüz	10	62
7. Sultanabad	28	171
8. Təzəkənd	17	129
9. Böyük Təpəköy	32	199
10. Kiçik Təpəköy	25	164
11. Xançallı	31	178
12. Şiştəpə	17	132
Cəmi:	***322***	***2214***

2. Qarabulaq kənd icması

	Tüstü	*Əhali*
1. Baxçalı	21	162
2. Bəzirgan	31	183
3. Güllücə	26	193
4. İbiş	43	288
5. Qarabulaq	26	185

6. Qızıl Kilsə	30	210
7. Mustuqlu	24	150
8. Ördəkli	30	253
9. Söyüdlü	11	73
10. Seldağılan	30	231
11. Xozukənd	30	222
12. Ellər Oyuğu	31	232
Cəmi:	***302***	***2199***

3. Mağaracıq kənd icması

	Tüstü	*Əhali*
1. Amasiya	33	274
2. Daşkörpü	37	246
3. Qaraçanta	47	348
4. Mağaracıq	40	309
5. Mumuxan	16	127
6. Sınıx	18	130
7. Çaxmaq	30	222
8. Bəzirgan	56	250
Cəmi:	***221***	***1650***

4. Qars vilayətinin Şörəyel dairəsinə daxil olan və Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlər

	Tüstü	*Əhali*
1. Molla Musa	72	462
2. Bacıoğlu	50	391
3. Ocaq Qulu	74	557
4. Qara Kilsə	64	410
5. Güllübulaq	84	673
6. Qızıldaş	47	194
7. Oxçuoğlu	60	420

8. Kınık	48	386
9. Böyük Qımılı	34	259
10. Kiçik Qımılı	83	590
Cəmi:	*616*	*4342*

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ağbaba yenə də Qars vilayətinin tərkibində qalırdı. Amma Gümrü müqaviləsindən sonra tərəflər Ağbaba kəndlərinin Gümrüyə yaxın olduğunu, əhalinin ticarət və nəqliyyat ehtiyaclarının guya asan həll olunacaqlarını nəzərə alaraq Ağbaba nahiyyəsinin 594, 75 kvadrat kilometr olan ərazisi yeni yaradılan Ermənistana – Aleksandropol qəzasına qatıldı. Halbuki bu bölgənin əhalisi 100% azərbaycanlı idi. Ağbaba, axırkələk, Axsqa və Batum eyni vaxtda Türkiyəyə verildi. Bu başqa siyasət idi. Ağbaba rayonlaşmaya qədər həmin qəzanın tərkibində qaldı. Ağbaba nahiyyəsi Aleksandropol qəzasının tərkibində olduğu vaxt idarəetmədə çalışan millətçi-daşnaq ermənilərin kobud rəhbərliyinə qarşı dəfələrlə xalqın etirazı olmuşdur. 1929-cu ilin noyabrında Qaraçanta kəndində Ağbaba nahiyəsinə daxil olan kəndlərdən gələn nümayəndələrin iştirakı ilə böyük konfrans çağrılır. Konfransda qəza rəisi M.Şişmaniyanın millətçiliyi İrəvandan gələn nümayəndələrin qarşısında kəskin tənqid edilir. Onun işdən çıxarılması məsələsinə baxılır və o, qəza rəisliyindən elə o konfransda qovulur.

Ağbaba nahiyyəsini əhatə edən kəndlər və Şörəyel dairəsinə daxil olan Oxçuoğlu, Güllübulaq kəndləri 1930-cu ildə yeni yaradılan Amasiya rayonu ərazisinə daxil edilmişdir. Qızıldaş, Bəzirgan, Kınık, Böyük Qımılı, Kiçik Qımılı, Qara Kilsə, Qızıldaş kəndləri sərhəd çəkilərkən Türkiyə ərazisinə qatılmışdır. Molla Musa, Ocaq Qulu, Bacıoğlu kəndlərinin də əhalisi Türkiyəyə köç etmiş həmin kəndlərə gəlmə erməniləri yerləşdirərək yeni yaradılan Düzkənd (1935, Axuryan) rayonuna daxil etmişlər.

Qars müqaviləsi bağlanandan sonra (1921), yeni yaradılan "Ermənistan"ın tərkibində həm də ermənilərin tabeliyində qalmaq istəməyən Mumuxan, Sınıq, Tezbahar, Arpa, Böyük Şiştəpə, Kiçik Şiştəpə, Sultanabad, Arpa, Söyüdlü, Mustuqlu, Baxcəli, Seldağılan, Kiçik Təpəköy, Xancalı, Bozqala, Ördəkli, Qönçəli, Təzəköy və s. Ağbaba kəndlərində yaşayan qarapapaqlar sərhədin çəkilməsinə etiraz edərək Türkiyəyə üz tutmuş, bir daha geri qayıtmamışlar. İndi Qars, Ərzurum, Cıldır, Ərdahan, Sarıqamış, İgdir və digər yerlərdə minlərlə ağbabalı yaşayır. Hətta keçmiş kəndlərinin adlarını orada yaşatmaqdadırlar. Sonralar Qızılqoç (1956, Qukasyan, 1990-Aşosk) rayonuna daxil edilən Böyük Şiştəpə, (1946, Medr Sepasar) və Kiçik Şiştəpə (1946, Pokr Sepasar) və Təzəköy (1956, Tazaqyuğ) kəndlərinə İran və Türkiyədən gəlmə erməniləri yerləşdirmişlər. Göstərilən

digər kəndlər isə xaraba qalmaqda idi. Daha doğrusu, digər rayonların erməni kəndlərinin yaylaq yerlərinə çevrilmişdir.

Əraziyə yaxın olan Qızılqoç, Düzkənd, Şörəyel və Axırkələk bölgələrindən Azərbaycan türkləri dəfələrlə erməni terrorunun qurbanı olmuş və ya 1830, 1850, 1878, 1918, 1948, 1988-ci illərdə dəfələrlə bu və ya digər formada deportasıya olunmuşlar. Ağbaba – yəni Amasiya rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə ən yaxın ərazi azərbaycanlılar yaşayan Borçalı bölgəsi idi. Bu da 120 kilometrdən çox arada məsafə var idi. Qərbi Azərbaycanın Azərbaycan türkləri yaşayan Pəmbək bölgəsi ilə də 110 km aralı idi.

Daha sonralar, Sovet hakimiyyəti illərində, yəni 50-60-cı illərdə də xarici ölkələrdə yaşayan 100 mindən artıq erməni Ermənistana köçüb gəlmişdi. Daha doğrusu, Suriya, Livan, İraq, Misir, Fələstin və digər yerlərdən şirnikləndirilib Ermənistana gəlsələr də, ancaq sonralar gerçəkliyi görüb reşman oldular. Lakin gec idi, geri getməyə qoymadılar. Biz bu peşmançılığı yaşlı ermənlərdən dəfələrlə eşitmişik.

Bütün qeyd edilənlərdən o nəticəyə gəlmək olar ki, indiki Ermənistanda yaşayan ermənilərin sələflərinin demək olar ki, hamısı vaxtilə Cənubi Azərbaycandan və Türkiyədən, son dövrlərdə isə digər xarici ölkələrdən - əsasən Suriya, Fələstin, Yunanıstan, Livan, Krım, Bolqarıstan, Rumıniya və digər

yerlərdən köçüb gələnlərdən ibarətdir.

1823-cü ilə qədər Qarabağa gətirilən ermənilər sayəsində əyalətdəki ermənilərin ümumi sayı artıb 4366 ailəyə çatmışdır. Ermənilərin Qarabağa köçürülməsi ondan sonra da davam etdirilmişdir. 1825-1826 illərdə Rus-İran müharibəsi ərəfəsində 18000 erməni ailəsi Qarabağa gətirilib (indiki Dağlıq Qarabağa) yerləşdirilmiş və Marağalı, Çanyataq, Yuxarı Çaylı, Aşağı Çaylı və s. kəndləri yaradılmışdır. Digər qaynaq Zəngəzurda Ahlatian, Pirnahot və Şianatağ kəndlərindən başqa, bütün erməni kəndlərinin 1828-1829-cu illərində Qaradağdan, Görməli-Xoy və Salmasdan getmiş olduğunu qeyd etməkdədir.

1828-ci ildə rusların Qars və Şərqi Anadoluya – Bayazidə girməsiylə ermənilər türklərə olan gerçək duyğularını açıqladılar. O qədər irəli getdilər ki, Anadolunun başqa ölkələrini də işğal etməsi üçün rusları təşvik etdilər. Hətta 90 min erməni könüllüsü ruslarla birlikdə türklərə qarşı vuruşdular (33, 19).

18 fevral 1828 –ci ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanan Türkmənçay sülh müqaviləsi əsasında 8249 erməni ailəsi Cənubi Qafqaza gətirilib İrəvan bölgəsinə, Qarabağ əyalətinə və Şamaxı qəzasına yerləşdirilmişdir. Ümumiyyətlə, Türkmənçay müqaviləsinin şərtləri əsasında bu müqavilədən sonra, bir neçə ay ərzində İrandan Azərbaycana 40 min erməni ailəsi gətirildi. Sonra isə Rusiya ilə Türkiyə arasında Ədirnə sülh müqaviləsinə (1829)

istinad olaraq 1828-1830-cu illər arasında çarizm Zaqafqaziyaya Türkiyədən 84000 erməni gətirib Yelizavetpol, İrəvan, Tiflis bölgələrinin Borçalı, Axırkələk və Axsqa qəzalarının ən yaxşı münbit və dağətəyi dövlət torpaqlarında yerləşdirirdi. Ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bütün sahələrində deyil, bölgənin ancaq Göyçə Göldən başlayan dağlıq bölgələrinə paylaşdırılmışdılar. Ermənilərin yerləşdirilməsi Yelizavetpol bölgəsinin dağlıq bölgəsini, əsasən Qarabağın dağlıq qismini təşkil edirdi.

Yelizavetpol quberniyasının dağlıq bölgəsinə 124000 erməni rəsmən, bir qismi isə qeyri-rəsmi olaraq gətirilmişdir. 1828-1830-cu illərdə Yelizavetpol quberniyasının dağlıq bölgəsinə 200000 erməni köçürülmüşdür. Krım müharibəsi illərində təəssüf ki, Zaqafqaziyaya gətirilən ermənilərin sayı qeydə alınmamışdır. 1877-1879 Türk-Rus müharibəsi illərində Zaqafqaziyaya 85000 erməni gətirilmişdi. Bu müharibədən sonra Zaqafqaziyaya Türkiyədən arası kəsilmədən ermənilərin ailəvi və fərdi köçmələri davam etmişdir. Ən böyük köç isə 1893-1894-cü illərdə olmuşdur. 1894-cü ildə Türkiyədən Zaqafqaziyaya 90000, 1897-ci ildə 10000 erməni gəlmişdir. Artıq 1896-cı ildə Zaqafqaziyaya gələn ermənilərin sayı 900000-ə çatmışdır. 1908-ci ildə Zaqafqaziyaya gələnlərlə birlikdə ermənilərin sayı

1300000-ə çatmışdır ki, bunun da 1000000-unu çarizm xarici ölkələrdən gətirmişdir (54, 65).

Bununla belə, 1974 və 1986-cı illərdə İrəvanda çap olunan 12 cildlik "Ermənistan Sovet Ensiklopediyası"da Ermənilərin Azərbaycanın qədim torpaqlarına gəlmə olduqları barədə xeyli dəlil-sübut vardır. Bunlara diqqət yetirək :

№	*Yaşayış məntəqəsinin əvvəlki adı*	*Yaşayış məntəqəsinin indiki adı*	*Yaşayış məntəqəsinin yerləşdiyi rayon*	*Xarici ölkələrdən köçürülən ermənilər*	*Səh*
1	2	3	4	5	6
1	Ağkilsə	Kraşen	Düzkənd (Axuryan)	1820-1825-ci illərdə Türkiyənin Qars və Basin əyalətlərindən	
2	Arıx Vəli	Lernut	Düzkənd (Axuryan)	1812-ci ildə Türkiyənin Muş vilayətindən	
3	Arkameç	Arkameç	Qəmərli (Artaşat)	1828-ci ildə İranın Səlmas və Xoy vilayətından	
4	Arkaşat	Arkaşat	Sərdarabad (Oktemberyan)	1700-cü ildə Türkiyənin İğdır, Alaşkert və Bayazet əyalətlərindən	
5	Aşağı Qışlaq	Gedaşen	Qəmərli (Artaşat)	1923-cü ildə İranın Səlmas vilayətlərindən köçürülüb	
6	Baqraşen	Baqraşen	Düzkənd (Axuryan)	1830-cu ildə Türkiyənin Basenis	
7	Cacur	Cacur	Düzkənd (Axuryan)	1828-1829-cu illərdə İranın Xunus vilayətindən köçürülüb	
8	Cəfərabad	Gedaşen	Sərdarabad (Oktemberyan)	1917-1918-ci illərdə İranın Xoy, Türkiyənin Sürməli və Muş vilayətlərindən	
9	Cilica	Cilica	Allahverdi (Tumanyan)	1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Alaşkert, Ərzurum və Muş vilayətlərindən	
10	Cələb	Cradzor	Amasiya	1829-1830-cu illərdə Türkiyənin Basin vilayətlərindən	
11	Bayandur	Bayandur	Düzkənd (Axuryan)	1830-1850 Qars, Muş, Basin	
12	Ağcaqala	Bazmaberd	Talin	1915-1918 Mosul, Muş, Sasun, Akbik	

13	Çlraqlı	Crarat	Düzkənd (Axuryan)	1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Alaşkert vilayətindən	
14	Yuxarı Qarxun	Crarat	Üçkilsə (Eçmiədzin)	1918-1920-ci illərdə Türkiyənin Sürməli vilayətindən	
15	Güllücə	Craşen	Hamamlı (Spitak)	1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Mjuş vilayətindən	
16	Dərəçiçək	Dzaxkadzor	Axta (Razdan)	1828-1829. İrandan və Türkiyədən	
17	Avdibəy	Dzaxkanel	Hamamlı (Spitak)	1829-cu ildə Türkiyənin Diadin vilayətindən	
18	Hacı Dursun	Dzaxkasar	Allahverdi (Tumanyan)	1831-ci ildə Türkiyənin Alaşkert, Qars və Muş vilayətləri	
19	Haytağ	Haytağ	Üçkilsə (Eçmiədzin)	1830-cu ildə İranın Urmiya vilayətindən	
20	Kaftarlı	Panik	Ərtik (Artik)	1810-cu ildə Türkiyənin Alaşkert vilayətindən köçürülüb	
21	Keşkənd	Yeğeqnadzor	Dərələyəy (Yeğeqnadzor)	1829-cu ildə İranın Xoy və Salmas vilayətlərindən 500 erməni köçürülərək indiki Yeğeqnadzor rayonunun Malişka Keşişkənd (Yeğeqnadzor), Başkənd (Vernaşen) Əyar (Akarakadzor), Qotur (Gedap), Şatin, Erdapin (Yeğeqis). Qaraquluğ. Dərətumpkəndlərinə yerləşdirilib	
22	Kəvər	Kamo	Kəvər (Kamo)	1830-cu ildə Türkiyənin Bayazet vilayətindən	
23	Küzəcik	Lancaxbyur	Kəvər (Kamo)	1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Bayazet və Alaşkert vilayətlərindən	
24	Məsdərə	Məsdara	Talin	1829-cu ildə Türkiyənin Alaşkert və Muş vilayətlərindən köçürülüb	
25	İmancalı	Mıxşyan	Qəmərli (Artaşat)	1828-ci ildə İranın Xoy və Salmas vilayətlərindən	
26	Mustuqlu	Lancik	Ağin (Ani)	1840-cı ildə Türkiyənin Alaşkert vilayətindən	
27	Mülki	Mülki	Abaran	1829-1830-cu illərdə İrandan	
28	Saçlı	Noraşen	Abaran	1829-1830-cu illərdə İrandna	
29	Cadıqıran	Nor Kyank	Artik	1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Qars və Xunus vilayətlərindən köçürülüb	

30	Ostan	Ostan	Qəmərli (Artaşat)	1828-1829-cu illərdə İranın Xoy və Salmas vilayətlərindən	
31	Qaraboya	Xınkoyan	Hamamlı (Spitak)	1827-1828-ci illərdə Türkiyənin Basin və Muş vilayətlərindən	
32	Qaralar	Aralez	Dəvəli (Ararat)	1915-ci ildə Türkiyənin Van vilayətindən	
33	Qarakilsə	Lernahovid	Kalinino	1869-1870-ci illərdə Türkiyənin Ərzurum və Muş vilayətlərindən	
34	Qaranlıq	Martuni	Qaranlıq (Martuni)	Ermənistan Rusiyaya birləşdikdən sonra 1828-ci Türkiyənin Alaşkert, Muş, Diadin və İğdır vilayətlərindən 5000 nəfər olmaqla 600 erməni ailəsi indiki Martuni rayonunun ərazisinə	
35	Quləli	Karmravan	Kəvər (Kamo)	1831-ci ildə Türkiyənin Bayazet vilayətindən	
36	Palıdlı	Arpeni	Qızılqoc (Qukasyan)	1850-1860-cı illərdə Türkiyənin Alaşkert vilayətlərindən köçürülüb	
37	Göyyoxuş	Saralanc	Artik	1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Qars və Ərzurum vilayətlərindən	
38	Qotur	Saramedz	Hamamlı (Spitak)	1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Basin vilayətindən köçürülüb	
39	Samurlu	Sarapat	Qızılqoç (Quqasyon)	1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Basin vilayətindən	
40	İmirxan	Saratak	Artik	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Basenis vilayətindən	
41	Sərçəped	Sarçaped	Kalinino	1835-1840-ci illərdə Türkiyədən	
42	Dərəkənd	Baqravan	Ani	Ələşkert, Muş, Bulanıx 1828-1829	
43	Ləmbəli	Baqrataşen	Barana (Noembeyran)	1831. leytundan 11nəfər	
44	Badaşxan	Badaşxan	Babək	1828 İranın Səlmas mahalından	
45	Ellər	Abovyan	Ellər (Abovyan)	1873. 1960-70 İran	
46	Yuxarı Agbaş	Abovyan	Qəmərli (Ardaşat)	1828-1829 Səlmas	
47	Kərimarx	Sovetakan	Sərdarabad (Oktemberyan)	1918-1920-ci illərdə İrandna köçürülüb	

48	Qulucan	Spandaryan	Ərtik (Artik)	1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Basenis və Taronis vilayətindən	
49	Alılı	Şağat	Sisyan	1829-cu ildə İranın Mərəzə, Xoy və Salmas vilayətlərindən	
50	Şatin	Şatin	Dərə Ələyəz (Yeğeqnadzor)	1829-cu ildə İranın Salmas vilayətindən	
51	Tapanlı	Geğasar	Hamamlı (Spitak)	1826-1827-ci illərdə Türkiyənin Basin vilayətlərindən	
52	Təzəkənd	Norgyuğ	Ellər (Abovyan)	1829-1830-cu illərdə İranın Xoy vilayətindən	
53	Toparlı	Hatsik	Düzkənd (Axuryan)	1820-ci ildə Türkiyənin Basin, Qars və Muş vilayətindən	
54	Yaycı	Zovaber	Sevan	Ermənilər bu kəndə 1830-cu ildə İranın Maku vilayətindən köçürülüb	
55	Yelqovan	Kotayk	Ellər (Abovyan)	1831-ci ildə Türkiyənin Bayazet və Alçavaziq vilayətlərindən	
56	Yuxarı Xatunarx	Aknaşen	Üçkilsə (Eçmiədzin)	1828-ci ildə İranın Xoy və Salmas vilayətindən	

Mənbə: cədvəl 12 cildlik "**Ermənistan Sovet Ensiklopediyası**" (erməni dilində) kitabı (İrəvan, 1974-1986) əsasında (III c., 1977, s 21-22, 263, 502; IV c., 1978, s.152, 485, 584; V c., 1979, s 61, 110-111, 206, 336, 638,675;VI c., 1980, s. 162, 327; VII c., 1981, s.28, 275, 353, 638; VIII c., 1982, s. 65, 76, 116, 352, 359,376, 437, 480, 640; IX c., 1983, s. 478, 514, 529, 537-538; X c.,1984, s.211, 213, 242, 517; XI c., s. 54, 403; XIIc., 1986, s.297, 306, 376) tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi, göstərilən lüğətlərdə ermənilərin Cənubi Qafqaza haradan və neçənci illərdə gəlmələri haqqında olan məlumatları maraq doğurur. Ermənilərin özlərini Qafqazın

yerli xalqı adlandırılmaları, uydurma konsepsiyalarını belə mənbələr əsassız sayır və onların Azərbaycan ərazilərinə gəlmə olduqlarını təsdiq edir.

Əlbəttə, Ermənilərin Cənubi Qafqaza, eləcə də Qərbi Azərbaycana gəlmə olduqları, həm də böyük bir siyasətin qurbanına çevrildikləri erməni mənbələrində tarixi faktlara uyğun olaraq açıq-aşkar göstərilir. Belə ki, Erməni vandalizmi və erməni saxtakarlığını ifşa edən elə kitablar, elə mənbələr vardır ki, onların müəllifi ermənilərin özüdür. Məsələn, 1986-1990-cı illərdə İrəvan Dövlət Universitetində 4 cildlik "Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimlə lüğəti" kitabının çapı nəzərdə tutulmuşdur. Akopyan T.X., Melik-Baxışyan S.T. və O.X. Barseğyanın müəllifliyi ilə "A" , "B", "D" və "Q" hərflərini əhatə edən I cild (992 səh) 1986-cı ildə nəşr olunmuşdur. Kitabın cildində əks olunan "ona yaxın olan ərazilər" ifadəsində mənfur ermənilərin üstüörtülü şəkildə "Böyük Ermənistan" xülyası nəzərdə tutulmuşdur. Yoxsa nəyə lazım idi ki, azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindəki yaşayış məntəqəsi adlarının (oykonimlərin) və relyef adlarının- oronimlərin səhv yozumunu verərək özününküləşdirsinlər. Məsələn, 186-cı səhifədə Ağstafa oykoniminin "Ağa Stepan" kimi erməniləşdirmək nəyə lazımdır. (71, 186). Bu elmi saxtakarlıq deyilmi?

Bundan başqa, həmin lüğətin 735-ci səhifədə göstərilir ki, guya Borçalı toponimi XVIII əsrdə fars Şah Abbas (fikir ver

fars Şah Abbas) borçalı adlı türk tayfalarını ora yerləşdirmiş və toponim həmin tayfanın adını əks etdirir. Buna sözümüz yoxdu. Bəs Şah Abbasın fars olması fikri, əhalinin XVIII əsrdə Borçalıya yerləşdirilməsi qərəzli saxtakarlıq deyil, bəs nədir? Halbuki gürcü mənbələrində belə Borçalı və Baskeçid ərazilərində qıpçaq türklərinin VII əsrdən əvvəl yaşadıqları qeyd olunur. Lüğətə daxil edilən yüzlərlə məqalədə Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərin etnik tərkibi danılır. Bəzən də yaşayanların etnik tərkibi göstərilir, ötəri məlumatlar verilir. Məsələn, erməni kəndlərində doğulan şair, yazıçı, ictimai xadim və s. qeyd edilir, onlar haqqında şişirdilmiş məlumatlar verilir. Ancaq azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə doğulan məşhur adamlar haqqında heç bir məlumat verilmir. Azərbaycanlıların yalnız məşquliyyəti göstərilir. Bir çox halda Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə guya qədim erməni qəbristanlıqların və qalalarının olduğu qeyd edilir. Saxtakarlıq və təhriflərlə dolu olan lüğətdən daha bir misal çəkək. Məsələn:

Sörəyel vadisində, Gümrü-İrəvan yolunun 20-ci kilometrində-sağ tərəfdə Əşnək kəndinin olduğu və bu kənddə 1831-ci ildən ermənilərin yaşadığı qeyd olunur. Oykonimi ermənilər təhrif edərək "Aşnak" formasında qeyd edirlər. Z.Korkodyan və İ. Şopenin qeydlərində və statistik hesabatlarında həmin kənddə azərbaycanlıların yaşadığı qeyd olunur.

1919-1920-ci ilədək Talin rayonuna aid olan Əşnək kəndində, eləcə də ona yaxın olan ətraf kəndlərdə Azərbaycanlılar yaşamış və daşnak hökumətinin vaxtında müxtəlif yerlərə qaçqın düşmüşlər. Onlardan 20 ailə o vaxt Qars vilayətinə aid olan Ağbabanın, Güllücə, Təpəköy və Çivinli kəndlərində qaçqın kimi yerləşmişlər. 1988-ci ilə qədər qohumluq münasibətələri olan həmin ailələr yuxarıda göstərilən kəndlərdə yaşamışlar. 1980-cı illərdə sinəsi zəngin folklor nümunələri ilə dolu olan Əşnəkli Tükəz xaladan yerli dialekti əks etdirən belə bir bayatı da qeydə almışdım:

Əşnək, Əşnək budumu?
Harxı dolu sudumu?
Əşnəyi çox öyüllər.
Qız- gəlini budumu?

Yuxarıda dediyimiz kimi, lüğətin tərtibində şovinist fikirlərə daha çox yer verilir. Kitaba daxil olan yüzlərlə məqalədə "türk yatağanı", "erməni soyqırımı" ifadələri işlədilmişdir. Lüğətdə əsas fikir budur ki, Qərbi Azərbbaycanda azərbaycanlıların avtoxton bir xalq olmalarını inkar etsinlər. Ancaq kitabdakı minlərlə məqalə bunu təkzib edir: ermənilərin haradan, neçənci illərdə, nə vəziyyətdə gəlmələrini və yaxud gətirildikləri dəlil sübutlarla təsdiq olunur. Bəlkə də həmin kitab bu gün çap olunsa idi, erməni müəlliflər "gəlmə" söz və ifadələri

çox işlətməzdilər. Lüğətdə verilən məqalələr erməni alimlərinin etiraflarıdır. Onların gəlmə olduqlarını təsdiq edən etiraflar.

"Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimlər lüğəti" (İrəvan, 1986, 1000 səhifə, ermənicə) kitabında 1828-ci ildən ta 1950-ci illərədək xarici ölkələrdən Qərbi Azərbaycana köçürülən ermənilər haqqında məlumat

№	*Yaşayış məntəqəsinin əvvəlki adı*	*Yaşayış məntəqəsinin ermənilər tərəfindən verilən uydurma adı*	*Yaşayış məntəqəsinin aid olduğu rayon*	*Xarici ölkələrdən köçürülən ermənilər nə vaxt və neçənci illərdə gəlmişlər*	*Səh.*
1	Avan	Avan	Ellər (Abovyan)	1829-1832. Xoy və Səlmas vilayətlərindən	356
2	Abul	Abul	Qocabəy Gürcüstan	1829.Ərzurumun kəndlərindən	14
3	Avan	Avan	Əstərək	1918-1921.Sasun,Van, Bitliş və Muş vilayətlərindən	356
4	Aladağ	Aladağ	Axsqa	1821. Ərzurumdan	366
5	Ağyar	Akarakdzor	Dərə Ələyəz	1828-1829.Maku və Səlmas vilayətlərindən	370
6	Aşağı Aza	Aza	Ordubad	1829. Marağadan	380
7	Alıqulukənd	Azatan	Gorus	1897. Səlmasdan	384
8	Ağadağ	Azadek	Paşalı (Əzizbəyov)	1828-1829.Səlmasdan	371
9	Atqız	Atqız	Qafan	1915,1918. Bitlisdən	
10	Ağkula	Berkaşat	Ələyəz	1915-1920.Turkiyədən	679
11	Alagöz (Camışlı)	Araqadz	Ələyəz	1828-1829. Muş, Ayntap və Bitlisdən	553
12	Aladaban	Alataban	Axırkələk	1830. Ərzurumdan	551
13	Alapars	Alpars	Axta (Hrazdan)	1829-1830. Maku, Xoy, Səlmas, Ələşkert, Xozik vilayətlərindən	552
14	Axsqa	Axsqa	Axsqa	1828.Ərzurumdan (13 min)	541
15	Axırkələk	Axalkalak	Axırkələk	1829-1830.Ərdahan, Karin,Xinis vilayətlərindən	542
16	Axtala			1887. Səlmasdan	813
17	Ağkənd	Aşotovan	Sisyan	1828-1829. Xoy və Səlmas vilayətlərindən	294

18	Ağpara	Akpara	Hrazdan	1829. Makudan	375
19	Agin	Ani	Ağin (Ani)	1829-1830. Muş, Ələskert, Basin.1878.Qarsdan	376
20	Ağqala		Kəvər (Kamo)	1878 .Bayaziddən	378
21	Amasiya	Amasiya	Amasiya	1878.Bayazid;1914-1918, Qars və Basendən	460
22	Ayazma	Akkor	Zalqa	1829-1830.Ərzurum	460
23	Abaran (Kasak)	Kasak	Abaran	1914-1918. Van, Muş, Ərəşkert, Xoy, Ərzurum vilayətlərindən	464
24	Asinqal	Astvazakal	Ecmiadrin (Üçkilsə)	1829-1830 Sasun və Muşdan	443
25	Avşar		(Dəvəli) Ararat	1914-1918. Van və Çataxdan	471
26	Aragöl	Araqol	Qocabəy (Boqdanovka)	1878. Bitlisdən	483
27	Arazan	Arazan	Naxçıvan	1829-1830.İranın Bulaq və Mahabad mahallarından	480
28	Aravka	Aravka	Axırkələk	1829-1890. Ərzurumun Cinis kəndindən	481
29	Adıyaman	Qarnovit	Talin	1829-1830. Ərzurumun Cinis kəndindən	794
30	Ara	Ara	Ellər (Abovyan)	1829-1830. İranın Capar və Xırs kəndlərindən	482
31	Arqni	Aranzəmin	Əsgəran	1829-1830.İranın Qaradag vilayətinin kəndlərindən	795
32	Arbat	Arbat	Zəngibasar	1828-1829.Səlmasdan	480
33	Ağcaarx	Arevik	Hoktemberyan	1828-1830. Səlmas və Xoy vilayətlərindən	
34	Aşağı Ağbaş		Qəmərli (Artasat)	1829-1830. Səlmas və Xoy vilayətlərindən	490
35	Arxakənd	Avrakan	Axta (Hrazdan)	1828-1830 .Maku, Xoy, Bitlis, Bayazit vilayətlərindən	484
36	Arinc	Arinc	Şahbuz	1828-1830. Səlmas və Xoy vilayətlərindən	484
37	Aşağı Alcalı (Qarasaqqal, Mollalı)	Artsvanist	Qaranlıq (Martuni)	1828-1830.Ərəşkertin Qarsın və Muşun kəndlərindən	481
38	Aşağı Agcaqala	Bazmaberd Nerkin	Talin	1915-1818. Muş vilayətlərindən	545
39	Atma	Arpaqyuğ	Avaran	1830. Muş, Ərəşkert vilayətləri	375
40	Axtala			1887. (Yunanlar) Bitlisdən	473

41	Axura	Axorot	Allahverdi (Tumanyan)	1897. Tiflisdən	474
42	Agxac (Cul)	Artavan	Əzizbəyov Dərə Ələyəz	1829-1830. Səlmas və Xoy vilayətlərindən	475
43	Aşağı Badalı	Aşağı Badalı	Talin	1873 Bitlis (119kürd)	490
44	Axta (Komur)	Komur	Dərə Ələyəz	1828. Xoyun kəndlərindən	842
45	Aralıx Kolanı	Qriboedov	Ückilsə (Ecmiadzin)	1828. Muşun kəndlərindən	964
46	Ağcaqala	Qetaşen	Qəmərli (Artaşat)	1828-1830. Səlmas və Xoy vilayətinin kəndlərindən	843
47	Ağcaqışlaq	Qetamedz	Nairi	1915- 1920.Bitlis, Muş, Bulanıq, Van,Malazkert vilayətlərinin kəndlərindən	843
48	Aşağı Adıyaman	Nerkın Qetaşen	Qaranlıq (Martuni)	1828-1829. Ərəşkertin Torpaqqala kəndindən	844
49	Ağcaqışlaq	Qetap	Zəngibasar	1918. Sürməlidən	847
50	Alıxan	Qetik	Qızılqıc (Qukasyan)	1878 .Muş, Basen vilayətlərindən	848
51	Baharcıq	Arayi	Abaran	1828-1830. Bulanıq, Muş və Ərəskertin kəndlərindən	388
52	Bayburt	Bayburt	Qəmərli (Artaşat)	1829-1930. Bitlisin kəndlərindən	587
53	Baytar	Baytar	Amasiya	1897-1918. Qarsın Gülseyran kəndindən	589
54	Baysız	Baysız	Talin	1897. Türkiyənin müxtəlif yerlərindən (yezdi kürdləri)	591
55	Bayraməli	Bayraməli (Xaraba kənd)	Üçkilsə (Ecmiadzin)	1873 .Türkiyədən (kürdlər)	592
56	Bəndovan (Aşağı)	1951-ci ildə ləğv olunub	Amasiya	1829. Qarsın Teqor kəndindən	594
57	Bəndovan (Yuxarı)	Bəndivan	Amasiya	1916. Qars vilayətindən	595
58	Başkənd	Başqyuğ	Qızılqoç (Qukasyan)	1830. Muş vilayətindən	603
59	Basköy	Baskoy	Zalqa (Gürcüstan)	1830. Ərzurumdan (yunanalar)	607
60	Bavra	Bavra	Axırkələk	1829. Ərdahan kəndlərindən	614
61	Bəbirli	Bardzrasen	Ani	1880.Qazarabad; 1915-1920. Muş və Bulanıq ölkəsinin kəndlərindən	592
62	Beş nömrəli savxoz	Araks	Sərdarabad (Hokternberyan)	1946-1950. Suriya, İran və Gürcüstandan	209

63	Bitlicə	Bardzraşen	Sisyan	1828-1829. Xoy və Səlmas vilayətlərindən	630
64	Barsun	Barsum	Şəmkir	1878. Türkiyənin ucqarlarından	635
65	Bəyli Hüseyn (Hüseynbəyli)	Beqli	Nor Bayazid	1878 . Bayaziddən	650
66	Beşdaş	Beşdaş	Zalqa	1828-1829. Ərzurumun Beşdaş kəndindən	656
67	Berkaşad	Barkaşad	Sərdarabad (Hoktemberyan)	1929-1928. Yunanıstan və İstanbuldan	679
68	Bunyadlı	Bunyadlı	Xocavənd	1840. Qaradağ vilayətindən	694
69	Bozalı	Bozal	Axırkələk	1830. Ərzurumun kəndlərindən	716
70	Bozburun	Bozbur	Talin	1873.Sivaşdan	718
71	Boğmalı	Boqmal	Gərnibasan	İranın müxtəlif yerlərindən	726
72	Becene (q)	Bjni	Axta (Hrardan)	1914 .Bayazid vəVan vilayətlərindən	737
73	Babakişi	Buyakan	Nairi	1829-1831. Bitlis, Muş , Sasun,Xoy və Səlmas vilayətləridən	747
74	Başköy	Akunk	Ellər (Abovyan)	1830. Səlmas,Xoy, Bayazid vilayətlərinin kəndlərindən	146
75	Babakişi	Agvanadzor	Axta (Hrardan)	1829. Alaşkert vilayətindən	159
76	Bəykənd (Sultan)	Anuşavan	Ərtik	I Dünya müharibəsi illərində, İran, Türkiyə və Suriyadan	287
77	Badamlı	Badamlı	Şahbuz	1828. Səlmas (10 ailə)	538
78	Bədaşxan	Bədaşxan	Naxçıvan	1828. Səlmasdan (20 ailə)	538
79	Badakənd	Badakənd	Şəmkir	1880.İranın Qaradağ ölkəsindən	539
80	Boz Abdal	Bazum	Quqar	1878. Səlmasdan	549
81	Böyük Aragöl	Araqol	Boqdanova	1878. Ərdahandan	380
82	Balahovit	Balovit	Elıər (Abovyan)	Səlmas və Türkiyənin Balovit bölgəsindən	552
83	Balax	Balax	Sisyan	1828-1829 .Xoy, Səlmas və Bitlisin Balakəsir ölkəsindəki kəndlərindən	586
84	Bayandır	Bayandın	Dürkənd (Axuryan)	1828. Muş, Basin, Qars vilayətlərindən (ermənı və yunanlar)	587

85	Buqaşen	Buqaşen	Axırkələk	1830. Ərzurumun kəndlərindən	754
86	Burnaşen	Burnasen	Axırkələk	1830. Ərzurumun Örtük kəndindən	758
87	Burnaşen	Berduvan	Zalqa	1830. Ərzurumdan	758
88	Başkənd	Qarni	Abovyan	1897. Makudan	793
89	Boqutlu	Arteni	Talin	1920. Artvindən	502
90	Bnunyant	Bnunyants	Sisıan	1886. Əhlətdən	713
91	Başkənd	Artsvaşen	Qaraqoyunlu	1859.Səlmasdan	463
92	Böyük Gilanlar	Qilanlar	Artaşat	1950. Suriyadan	862
93	Coğaz	Berkavan	İcevan	1831. Səlmas və Xoydan	879
94	Cobangərək məz	Avşen	Ələyəz (Arakadz)	1850.Qars və Türkiyənin digər yerlərindən	367
95	Cilovxan	Beniamin	Axuryan	1897. Bitlisdən	370
96	Cadalı (yuxarı)	Catal	Göycə	1829. Muşdan	121
97	Ciqdamal	Arevaşad	Hamanlı (Spitak)	1829. Makunun kəndlərindən	420
98	Cəfərabad	Arqavan	Zəngibasar (Masis)	1897. Turkiyədən	403
99	Çaykənd	Qetaşen	Göygöl (Xanlar)	1917-1918. Xoy, Muş, Sürməli vilayətlərindən	844
100	Dərəkənd	Baqravan	Ani	1828-1829. Muş, Ələşkert, Bulanıq vilayətlərindən	535
101	Düzkənd	Baroj	Talin	1887. Qars və Diqor vilayətlərindən (Kurdlər)	633
102	Düzkənd	Axuryan	Axuryan	1878. Muş, Sebastiya, Ərəşkert vilayətlərindən	126
103	Dadaş	Dardeş	Axırkələk	1829-1830. Ackala Muş və Qarsın kəndlərindən	288
104	Daharlı	Qetk	Düzkənd	1828-1829. Muş və Qarsın kəndlərindən	849
105	Dəblər	Daıar	Qəmərli (Artaşat)	1828-1829. Xoyun kəndlərindən	990
106	Aşağı Zeyvə	Arataşen	Üçkilsə (Ecmiadrin)	1828-1829 Səlmas və 1915-1916 Xoy Ərəşkert vilayətlərindən	320
107	Dəvəli	Ararat	Ararat	1828-1829.Səlmas və Maku vilayətlərindən	205
108	Dəylaxlı	Arin	Dərə Ələyəz	1949. Suriyadan	443
109	Əlibəyli	Atarbeykan	Üçkilsə	1915-1920.Vandan;1946-İrandan	51
110	Əkənlər	Arevşad	Artik	1821-1830. Sarıqamış,Van və Ərzurumdan	428

111	Ərəbkirli	Ərəbkir	Irəvan	1878. Sürməli, İqdırdən	376
112	Ələyəz	Araqadz	Talin	1873. Bitlisdən	377
113	Əliqrıx	Astğadroz	Megri	1829-1830. Van və Ələşkert vilayətlərindən	345
114	Əşnək	Aşnak	Talin	1914-1920. Sasun kəndlərindən	294
115	Əbdürəhman		Ani	1876. İranın müxtəlif yerlərindən	361
116	Evlilər	Ararap	Naxçıvan	1829. İranın Mahabad və Bulanıq mahalından	381
117	Əkərək	Aqarak	Meğri	1949. Makudan	17
118	Əkərək	Aqarak	Əstərək	1915,1916. Bitlis, Van	18
119	Əkərək	Aqarak	Qafan	1831.Xoy və Səlmas	18
120	Əkərək	Aqarak	Calaloğlu (Stepanavan)	1831. Səlmasdan	19
121	Ərtik	Artik	Ellər (Abovyan)	1873.Van; 1915.Qars və Bərkərdən	825
122	Əkərək	Aqarak	Düzkənd	I Dünya müharibəsindən sonra Krım, Yunanıstan və Suriyadan	19
123	Əşnək	Ashak	Talin	1914,1920.Sasunun kəndlərindən	294
124	Haramoğlu	Aramus	Ellər (Abovyan)	1828-1829. İranın Xoy və Capanlı bölgələrindən	358
125	Hacıqara	Ayqesad	Üçkilsə (Ecmiadrin)	1829. Xoy və Səlmas vilayətlərindən	228
126	Hacıqara	Ayqesaq	Sərdərabad (Hoktemberyan)	1929. Xoy vilayətindən	228
127	Gürcü yolu	Toros	Qızılqoc (Qukasyan)	1829. Türkiyənin Toros bölgəsindən	941
128	Goran	Quqaran	Hamamlı	1829. Muşdan	942
129	Cədik	Qoş	Karvansara (İcevan)	1878. İrandan	945
130	Kiçik Qondara	Pokr Qondara	Qocabəy (Boqdanovka)	1878. Ərzurumdan	945
131	Ortakənd	Qladzoz	Dərə Ələyəz (İlğeqnadzor)	1828-1829.Səlmasın Soma kəndindən	871
132	Kərkər	Qarqar	Calaoğlu (Stepanavan)	1878. Türkiyədən	879
133	Künbəz	Qunbaz	Avaran	1829-1830. Türkiyədən	976
134	Kuncqala	Qunc	Ellər (Abovyan)	1829-1830. Ərzurumun Kunca kəndindən	978
135	Xatunarx	Qay (Aknaşen)	(Ecmiadzin) Üçkilsə	1828-1829. Səlmas vilayətindən	978
136	Qarahəmzə	Buratsan	Qəmərli (Artaşat)	1830. Səlmasdan	780
137	Qarnıyarıq	Atarbeykan	Axta (Hrazdan)	1831.Türkiyənin Sasun, Muş vilayətlərindən	52

138	Qarakilsə	Azatan	Düzkənd (Axuryan)	1828. Ərəşkert və Qarsın kəndlərindən	40
139	Qarğalı	Ayqerard	Qəmərli (Artaşat)	1831. Səlmas və Qars kəndlərindən	226
140	Quzuğüdən	Ayqeşat	Sərdarabad (Hoktembeyran)	1915. Suriya, İran, Muş və Sürməlinin kəndlərindən	228
141	Qulaməli	Ayqeşat	Qəmərli (Artaşat)	1830.Səlmas və Xoy vilayətlərindən	228
142	Qəzənfər	Araqadz	Abaran	1840.Iran və Səlmasın kəndlərindən	377
143	Qondara	Qondar	Boqdanovka	1907. Ərzurumdan	944
144	Qotur	Araqadzotn	Əştərək	1914,1920. İranın, Xoy və Səlmas vilayətlərindən	379
145	Qaracoran	Araqyuğ	Nairi	1878,1914,1921. Bayazid, İqdır, Qars vilayətlərindən	361
146	Qarxun	Araks	Üçkilsə (Ecmiadzin)	1915,1920. Sürməlinin kəndlərindən	400
147	Qaraqaia	Artsvabert	Şəmsəddin (Berd)	1878. İaranın Qaradağ vilayətindən	451
148	Qoytul	Axunk	Talin	1830. Qəzvin, Muş, Qars, Xolic vilayətlərinin kəndlərindən	146
149	Qapılı	Qusanqyuğ	Agin (Ani)	1829. Ələskert, Muş, Bulanıq vilayətini kəndlərindən	479
150	Qışlax	Arevakar	Kəvər (Kamo)	1829-1830. Bayazid	453
151	Qurdqulu	Armavir	Sərdarabad (Hoktemberyan)	1897. Xoy, Sürməli, Muş, Ələşkert, Seniya	467
152	Qurumsulu	Bareqamavan	Barana (Noembeyran)	1831. Sasun vilayətindən	623
153	Qalaca Qalaycı	Berdavan	Barana (Noembeyran)	1831. Bitlis və Muş vilayətlərindən	668
154	Qaraxallı	Qeqanist	Qafan	1831. Səlmas vilayəti	824
155	Qotur	Qetap	Dərə Ələyəz (Egeqnadzor)	1828-1890. Səlmas vilayətindən	846
156	Qasıməli	Qetap	Ərtik	1828-1830 .Ələşkert, Malazkert və Qars vilayətlərindən	830
157	Qırxbulaq	Akunk	Avaran	1831. Səlmas, Bayazid və Xoy vilayətlərindən	146
158	Qılıcyataq	Nor Artik	Ərtik	1897.Qars və Qarin vilayətlərindən	442
159	Qalakənd	Qedahovit	Karvansara (İcevan)	1878. Səlmas və Xoy vilayətlərindən	843

160	Golqat Çətindərə	Qeqanist	Ərtik	1828-1829. Muş, Xınıs və Ələskert vilayətlərindən	828
161	Türk Kümbət Göy Kümbət	Qeqanist	Zəngibasar (Masis)	1831. İranın ucqarlarından	825
162	Kiçik Sofulu	Qeqi	Qafan	1878. Xoy və Səlmasdan	720
163	Gədədağ	Qetataq	Sisyan	1831. Xoy Səlmas	842
164	Göyçəli Başkənd	Qeqarkuni	Kəvər (Kamo)	1914-1918. Bulanıq, 1831. Muş Ələskert vilayətləri	826
165	Kürdəli	Arşalyus	Üçkilsə (Ecmiadzin)	1828-1829. Xoydan	476
166	Kiçik Aragol	Araqol	Boqdanovka	1878. Ərzurumdan	380
167	Kürt	Bardraşen	Qorus	1866. İranın kəndlərindən	630
168	Kosa Məmməd	Batikyan	Kəvər (Kamo)	1830. Muş Ələskert Bayazit vilayətləri	614
169	Məlikkənd	Arqvi	Allahverdi (Tumanyan)	1878. Türkiyənin kəndlərindən	412
170	Muğancıq	Ayqedror	Qorus	1888. Səlmasdan	227
171	Mosumlu	Ayberaq	Qəmərli (Artaşat)	1828-1829. Xoy və Səlmas vilayətlərindən	228
172	Sultanbəy	Sultanbek	Dərə Ələyəz	1829. Səlmasdan	632
173	Ocaxqulu	Arapi	Düzkənd	1878. Qars vilayətindən	321
174	Sıcanlı	Avtona	Talin	1873. Vandan (kürdlər)	362
175	Sobuncu	Araksavan	Qəmərli (Artaşat)	1828-1829. Xoy və Salmas vilayətlərindən	401
176	Soyulan (Paşalı)	Əzizbəyov	Əzizbəyov (Yeqenadzor)	1897. Səlmas və Muş vilayətlərindən	44
177	Təkyə	Barmabyur	Əştərək	1830. Muş, Xılat və Xoti kəndlərindən	546
178	Samaqar	Qedaqert	Üçkilsə	1828. Xoyun Samaqar kəndindən	821
179	Titoy Xaraba	Bavro	Qazancı (Qukasya)	1897. Türkiyənin ucqarlarından	614
180	Təzəkənd (Behbudabad)	Ayntap	Zəngilan	II Dünya müharibəsindən sonra, İran, Suriya və Yunanıstandan	235
181	Təzəkoy	Tazaqyuğ	Qazancı (Qukasya)	1920. Sivasdan	236
182	Ağkənd	Aşotavan	Sisyan	1828-1829. Xoy və Səlmasdan	295
183	Təpədölək	Arevik	Düzkənd (Axuryan)	1810-1815.Ələşkert və Basindən	426
184	Türk Qarakilsə	Axurik	Düzkənd (Axuryan)	1886. Muş, Sasun və Qarsdan	125

185	Tapanlı	Qedasar	Hamamlı (Spitak)	1831. Basenin Asvanca kəndindən	825
186	Talış Əkərəyi	Aqarak	Talin	1920. Sasun vəTaron vilayətlərindən	18
187	Talış	Aruc	Əştərək	1897. Bayazidən	508
188	Molla Bayazid	Bambakaşad	Sərdarabad (Hoktemberyan)	1842. Sürməli, Koxt və Bitlisdən	581
189	Ləmbəli	Baqrataşen	Barana (Noemberyan)	1878. Səlmas və Xoy vilayətlərindən	535
190	İlançalan	Ardaşavan	Əştərək	1873. Türkiyədən	492
192	İnəkli	Antarut	Əştərək	1829-1830. Səlmas, Maku, Xoy və Vandan	284
193	İlxıyabı	Ayaqbats	Düzkənd (Axuryan)	1830. Basendən	226
194	Uzunoba	Arqavand	Sərdarabad (Hoktemleryan)	1897. Səlmasdan	403
195	Uğurbəyli	Berçanus	Əştərək	1829. Xoy və Salmasdan	678
196	Kümbət	Qumbat	Ağbulaq Gürcüstan (Zalqa)	1828-1830. Ərzurumun Kumbat kəndindən	633
197	Goravan Yenikənd	Oravan	Qəmərli (Ararat)	1914-1926. Muş, Çatax və vanın kəndlərindən	947
198	Zağalı	Axpradror	Basarkeçər	1831. Muş vilayətindən	121
199	Zığdamar Ziqdamal	Aratavan	Hamamlı (Spitak)	1828-1829. Səlmas, Maku vilayəti	861
200	Qondre	Qanza	Qocabəy (Boqdanovka)	1878. Ərzurum, Ərdahan, Qars və Səlmas vilayətlərindən	784
201	Təpə Toqat	Qarni	Ellər (Abovyan)	1829. Makunun kəndlərindən	792
202	Baykənd	Qarni	Ellər (Abovyan)	1829. İranın kəndlərindən	793
203	Kərpicli	Keqadir	Ellər (Abovyan)	1917-1918. Vanın kəndlərindən	821
204	Gözəldərə	Keqadir	Ələyəz	1828-1829. Qarsın kəndlərindən	821
205	Şahlıq	Qeğamavan	Sevan	1829-1830. Makunun Ansuk və Ələskert vilayətlərindən	823
206	Molla Musa	Arevin	Düzkənd (Axuryan)	1920. Qars vilayətindən	582
207	Molla Göycə	Maralik	Agin (Ani)	1920. Qarsın kəndəlrindən	283
208	Yuxarı Əkərək	Əkərək	Ordubad	1828-1829 İrandan	39

209	Yuxarı Əkərək	Yeqrik	Ağin Ani	1909. Türkiyənin dağlıq ərazilərindən	21
210	Yuxarı Agcaqala	Bazmabert	Talin	1915-1918. Mosul, Muş vilayətlərinin kəndlərindən	545
211	Yuxarı Güləsər	Burakan	Qəmərli (Artaşat)	1831. Səlmasın kəndlərindən	711
212	Yuxarı Türkmanlı	Apara	Üçkilsə (Elmiadrin)	1915. Sasunun kəndlərindən	305
213	Yeni Armavir	Nor Armavir	Sərdərabad (Hoktunberyan)	1923. Türkiyənin ucqarlarından	468
214	Yuxarı Adıyaman	Qedaşen (Verin)	Martuni (Qaranlıq)	1828-1829. Ələşkert vilayətindən	845
215	Yenikcə (Gəncə)	Qondrak	Dərə Ələyəz (Egeqnadzor)	1829-1831. Xoy, Səlmas vilayətlərindən	848
216	Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Qəmərli (Artaşat)	1828-1829. Xoy və Səlmasdan	11
217	Yuxarı Qanlıca	Vaqramaberd	Düzkənd (Axuryan)	1840. İqdır Sürməli vilayətlərindən	841
218	Böyük Şiştəpə	Medz Sepatsar	(Qukasyan) Qızılqoç	1920. Qars və Ərdahan kəndlərindən	912
219	Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepatsar	(Qukasyan) Qızılqoç	1920. Qars və Ərdahan kəndlərindən	912

Qeyd edək ki, İrəvanda parlament binasında öldürülən Q.Dəmirciyanın babası da 1920-ci ildə Qars vilayətindən, Böyük Şiştəpə kəndinə gətirilmişdir. Bəli, yuxarıda göstərilən qeydlər lüğətin ancaq 1 cildindən götürülmüşdür. Həmin lüğətin daha üç cildi əldə edilsə idi, bu gəlmə ermənilərin haradan gəlib Qafqazda Azərbaycan türklərinin yaşadığı yerlərə məskunlaşdırılmaları haqqında daha çox məlumat əldə etmiş olardıq.

Bütün bunlar Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharibələrinin acı nəticələridir. Hələ bununla iş bitmir. Bunan

sonra da Azərbaycan türkləri eləcə də Osmanlı türkləri erməni-rus birləşmələrinin dəfələrlə törətdikləri qanlı hadisələrdə soyqırıma məruz qalaraq, yurd-yuvalarını itirəcəklər.

1890-cı illərdənTürkiyənin Sasun, Van, Bitlis, Zeytun vilayətlərinə Avropa dövlətlərində, eləcə də Rusiyada təhsil alan erməni gəncləri "Daşnaksutyun", "Qnçak", "Droşak" partiyalarının ideoloji təhrikləri ilə üsyan etmişlər. Onların çoxu heç Türkiyəni tanımırdılar belə. İngilis hipnozunun təsiri ilə öz yoldaşlarının səylə qanını tökməkdən də çəkinmirdilər. Həmin dövrlərdə Rusiyanın Ərzurumdakı baş konsulu V.Mayevski hadisələri düzgün qiymətləndirərək yazır: "Türkiyənin müxtəlif sahələrində erməni-müsəlman toqquşmaları barədə şəxsən mənə məlum olan şeylər məni o qənaətə gətirib çıxarır ki, hər yerdə qanlı toqquşmalar məhz ermənilərin təşəbbüsü ilə başlanmışdı. Dinc, əliyalın, fağır müsəlmanların necə soyuqqanlıqla öldürüldükləri haqqında məndə əyani sübutlar var (33, 70-72).

Bu gün Türkiyənin Şırnax, Hakari bölgələrində türk əsgərinin qanını tökən kürdlərin babaları həmin erməni üsyanları zamanı, həm də ondan sonrakı dövrlərdə kütləvi şəkildə ermənilər tərəfindən qətl edilmişlər. Erməni qizli təşkilatları öz siyasi təşviqatların sanaqdan keçirmək üçün məhz, həmin rayonları (Sasun, Van, Muş və s.) seçmişdilər. Terror törədən ermənilər və onların quldur dəstələri tez-tez gizlənsələr də, onların əziyyətini

yenə öz xalqları çəkirdi. Bundan sonra də belə olmuşdur. İndi də belədir

Ermənilər hadisələri kütləviləşdirməklə Avropa dövlətlərini bu işə qatmaq istəyirdilər. Qatdılar da.

1890-cı illərdən başlayarq ta 1915-ci elədək Türkiyə və Qafqazda "Daşnaksutyun" partiyasının antitürk ideoloji fəaliyyəti nəticəsində, həm də ingilis hipnozu ilə silahlanmış erməni gənclərinin millətçilik hərəkətləri hər yerdə pislənilirdi. Qafqaz və Türkiyədə səfil-sərgərdan həyat sürən qaçqınların da səbəbkarı erməni millətidir. Onlar Qafqaz və Türkiyədə yaşayan erməni xalqının bədbəxtliyinin əsas mənbələridir (22, 125). Daha sonra V.Mayevski qeyd edirdi ki, "Qnçak", "Daşnaksutyun" kimi partiyaların gələcəkdə mövcud olması gələcəkdə də yeni-yeni bəlalar gətirəcəkdir. O, 01.VII.1915-ci ildə yazırdı ki, "Daşnaksutyun" və onu kimi partiyalar olmasa idi, bədbəxt qaçqınlar da olmazdı. Asiya Türkiyəsinin Van, Bitlis və başqa vilayətlərində yeni fitnəkar qırğınlar da olmazdı (33,125). Sonrakı illərdə V.Mayevskinin irəlicədən gördüyü hadisələr baş verdi. Erməni ideoloqlarının günahı üzündən 100 minlərlə müsəlman və erməni məhv edildi.

XIX əsrin ortalarında Qarabağda erməni və rusların at oynatdığının şahidi olan böyük satirik Q.Zakir "Çıxmadı qurtulaq" satiraslnda erməni-rus işbirliyinin acı nəticələrini

doğru-düzgün təsvir etmişdir:

Nə gündə yaratdı xudavənd bizi,
Bir yana çıxara bilmədik izi.
Gahi Arakeli, gahi Sərkisi,
Gahı də Semyonu görən canımız.

II FƏSİL

1905-1907, 1914-1920-Cİ İLLƏRİN QANLI FACİƏLƏRİ

2.1. 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı

1827-1829-cu illərdəki siyasi və hərbi vəziyyətdən öz xeyirlərinə lazımınca istifadə edən ermənilər XIX əsrin axırlarında, XX əsrin əvvəllərində və Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində də qarışıqlıqlardan istifadə etdilər. İmperialist dövlətlərin və "Daşnaksutyun"partiyasının təhriki və yardımı ilə Türkiyəyə qarşı terrorçu hərəkətlər etməyə başladılar. Daha sonra onların terrorçu əməlləri Cənubi Qafqazı bürüdü.

Qafqazda yaşayan gürcü və ermənilər müxtəlif partiyalar yaradaraq siyasi mübarizəyə qoşuldular. Rusiyada yaşayan müsəlmanlar, xüsusilə azəri türkləri hələ qəflətdə idilər və iqtişaşlarda carın tərəfini saxlayırdılar.

XX əsrin başlanğıcında Qafqazda yaşayan gürcülər mensevik partiyasına qoşularaq xeyli işlər gördülər. Ermənilərin də "Daşnaksutyun" partiyası onları istiqamətləndirdi, ən əsası birləşdirdi. Ermənilər Amerikaya, gürcülər isə Amsterdama söykənərək qəzetlər, kitablar nəşr etdirərək istiqlal yolunda çalışdılar. Bu dövrlərdə Qafqazda ən çox əzilən Azərbaycan

türkləri idi. Onların məzlum səsinə bütün dünyanın qulaqları tutuldu, səs verən olmadı. Belə bir vaxtda Rusiya ordusunun 1905-ci ildə Yaponiyaya məğlub edilməsi hər yerdə qarışıqlıq yaratdı. Ermənilər yenə bu vəziyyətdən istifadə edərək Qafqazda qiyamlar törətdilər, Osmanlı dövləti əleyhinə hərəkətlər etdilər. "Böyük Ermənistan" yaratmaq uğrunda mübarizəyə girişdilər. "Daşnaksutyun" partiyasının təhriki ilə yeni-yeni terrorçu hərəkətlərə rəvac verdilər. (32, 107-108).

XX əsrin əvvəllərində artıq Azərbaycanda da yetişmiş bir ziyalı dəstəsi meydana çıxmışdı. Onların arasında hər cür peşə sahibləri –yazıçı, jurnalist, hərbiçi, hüquqşünas, bankir, kapital sahibləri, musiqiçi, iqtisadçı, siyasətçi və s. var idi. Onlarda Rusiyada yetişən milli demokratik hərəkatdan bəhrələnmək istəyirdilər. Təsadüfi deyil ki, Qafqazda yaşayan türklərdən Dumada 46 nümayəndə təmsil olunmuşdur (16,107).

Bəzən Dumada çıxış edən Qafqazlı millət vəkillərini, yəni millət vəkili olan türkləri şovinist rus millət vəkilləri təhqir edir, danışmağa qoymur, sözlərini kəsirdilər. Bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları Qafqazda yaşayan türklərin dərd-sərini, arzu və istəklərinin deyə bilirdilər. Məsələr: Peterburqa göndərilən Gəncə millət vəkili İsmayılxan Ziyadxan oğlu Dövlət Dumasında tarixdə yadda qalan bir çıxış etmişdir:

Hörmətli millət vəkilləri!

İcazənizlə Zaqafqaziyanın İrəvan, Gəncə və Bakı vilayətlərində törədilən rəzalətlərin, özbaşınalıq edən dövlət idarəsinin həyata keçirdiyi fitnəkarlıqların kiçik bir tablosunu hüzurunuzda təsvir edim.

Artıq bizim üçün də hərəkət etmək vaxtı çatmış və bundan sonra susmamağı qərara almışıq. Zaqafqaziya bir əsr bundan əvvəl ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Bu əsr ərzində biz müsəlmanlar əsir kimi həyat sürmüşük, təqiblərə məruz qalmışıq, bizə heş bir haqq və hüquq verilməmiş, kölə halına salınmışıq. Sözün əsl mənasında yüz il ərzində biz hökümətin şiddətli hücumlarına və böhtanlarına məruz qalmışıq. Siyasi sosial və iqtisadi sahənin hansına nəzər salsanız, hamısında bizim haqqımızda haqsızlığın hökm sürdüyünün şahidi olacaqsınız.

Hörmətli millət vəkilləri! Hər dəqiqə ölkəmdən qorxulu xəbərlər alıram. Bu dəqiqə İrəvanda silah səsləri eşidilməkdədir. Cənablar, iki ildən bəri qan içində üzən ölkəmizdə cəsədlərin üstündən küçirik. Artıq səbrimiz tükənib. Bizə də acıyın. Biz anaların qucağından alınıb havaya atılan cüdəmər uşaqların havada ikən xəncərlərə keçirildiklərini görmüşük, biz hamilə qadınların qarnına salınan xəncərlərin açdıqı yaralardan uşaq əllərinin sallandığının şahidi olmuşuq. Qoy mətbuat və təbliğat vasitələrilə aramıza nifaq toxumu səpən provokatorlar utansınlar, yanğın və alovlardan xoşlananlar iş başından çəkilsinlər, dəlik-

deşik edilən cəsədlərdən, anaların, uşaqların fəryadının, iniltisindən həzz alanlar rədd olsunlar" (Bu nitq 1906-cı ildə Duma protokollarından götürülmüşdür) (16, 111).

Dünənə kimi uşaqları üçün ana dilində məktəb açmaq imkanı olmayan, qəzet nəşr etdirə bilməyn, seçki hüququ məhdudlaşdırılan və daha bir sıra haqları əlindən alınan bir xalqın birdən-birə nailiyyətlər əldə etməsi çar hökuməti üçün gözlənilməz bir sürpriz oldu.

İnqilaba qədər bütün hüquqlardan məhrum olan türklər artıq nümayəndələrini imperatorluğun daxili işlər nazirliyinin qəbulina göndərib, öz haqlarının, hüquqlarının tanınmasını israrla tələb edirlər. Bu nə deməkdir?...

Buna II Nikolay, saray əyanları, nazirlər, generallar... necə dözürdülər? Necə səbr edirdilər?...

Bu hadisələr Qafqaz müsəlmanlarının apardıqları açıq bir milli azadlıq mübarizəsi idi ... Rus imperiyasının zəiflədiyi bir vaxtda Qafqaz xalqlarını inqilabdan uzaqlaşdırmaq üçün tezliklə tədbir düşünmək lazım idi.

Beləliklə, onlar belə bir tədbirə nail oldular. Çar Qafqazda olan yüksək məmurlarına gizli şəkildə göstəriş verir. 1905-ci ildə erməniləri müsəlmanlara qarşı qırğına sövq etdirir (16, 112).

"Müxtəsər Azərbaycan tarixi" kitabının müəllifi Cahangir Zeynalov da bu münaqişə barədə yazır ki, "Belə bir qarışıq

zamanda Peterburqdan Qafqaza xüsusi surətdə 130 xəfiyyə məmuru göndərərək, türklər ilə ermənilər arasında icra etdiyi propaqanda (təbliğat) ilə biri digəri əleyhinə silah işlətməyə təsviq və əsrlərcə yaxşı keçinən iki milləti biri digərinə qırdırdı. 1905-ci ildə Bakıda bu qırğın başladı. Sonra digər yerlərə də ziyarət eylədi. Rus ordusu ədavəti şiddətləndirmək üçün gah azərbaycanlılara, gah da ermənilərə müavinət göstərdi" (47,107).

Cahangir Zeynaloğlu daha sonra qeyd edir ki, Bakıda fevralın 6-dan başlayan qırğın üç gün davam etdi. 18 oktyabrda Gəncədə, o birisi ilin 18 iyulunda İrəvan, Qazax, Qarabağ və digər yerlərdə qanlı toqquşmalar oldu. Zavallı türkləri müxtəlif səbəblərdən əsgəri elmlərdən və müasir silahlardan mərhum etdilər, amma daşnaklar 50 ildən bəri topladıqları silah və pulla bu toqquşmalarda çox işlər gördülər.

Buna baxmayaraq türklər nəhayətdə qalib gəlib, erməniləri hər yerdə məğlub etdilər. (47,107)

1905-1907-ci illərdə erməni daşnak dəstələri azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı aksiyalar nəticəsində yüzlərlə yaşayış məntəqəsi, şəhər evləri, karvansara, bazar və dükanlar yerlə yeksan edilmiş, minlərlə günahsız azərbaycanlılar qətlə yetirilmişlər.

1905-ci ilin 2-10 fevralında Bakıda terror törədən ermənilər bir çox yerlərdə qətl-qarət törədib dükanları və evləri yandırdılar.

Şəhərin Bazar, Qubernski, Quba meydanı, Bolsaya, Morskaya, Suraxanski, Krasnovodsk, Voronsovski və s. küçələrində Türkiyədən gələn daşnak könüllüləri və onlara qoşulan ermənilər qətl-qarət törədib dükanları və evləri yandırdılar (40, 49).

Bunlara baxmayaraq yenə irəlidə olan müsəlman varlıları ermənilərlə barışıq etdilər. Həmin ərəfədə müsəlmanlar erməniləri müdafiə etməsəydilər, minlərlə erməni ölə bilərdi. Fevralın səkkizi gecəsi Bakı şəhəri cəhənnəmə çevrilib bir tərəfdən bombaların partlaması, digər tərəfdən uca və ali imarətlərin yanıb vulkanlara bənzəməsi, bir tərəfdən neft zavodlarının budkaların yanğısmdan səmaya qalxan alovlar insanı çaşdırıb coşdururdu (40, 15).

M.S.Ordubadi bu barədə yazır: "Müharibə fevralın 6-dan 10-a qədər tam şiddətlə davam etdiyindən erməni və müsəlmandan tələfat min nəfər olmasa da, mal və zəruri əmlaka dəyən zərər milyonları keçməkdə idi". (40, 17).

İkinci dəfə ermənilər avqustun 20-dən 25-ə qədər Bakı şəhərində və ətraf kəndlərdə bir çox cinayətlər törətdilər. Səhərin ən böyük dükan və anbarlarını qarət etdilər, günahsız və silahsız müszlmanlar qətl edildilər.1905-ci ilin sentyabrında Bakıya gələn Vorontsov-Donskoy rəhbərliyi ilə 14 sentyabrda yenə də ermənilərlə sülh imzalanır (40,69), əgər buna sülh müqaviləsi demək mümkünsə.

1905-ci ilin may ayında Naxçıvanda və ətraf kəndlər (Cəhri, Tumbul və s.) gülləyə tutulmuş və kənd yandırılmışdır. Azərbaycanlılar İrəvan vitse Qubernatoru Baranova şikayət edirlər ki, ermənilərdən silahları yığsınlar.

O, cavabında deyir ki, "Onlar sizə atəş açanda, siz də tutub onların tapançalarını alın". Belə əhəmiyyətsiz cavabı eşidən azərbaycanlılar deyirlər: "Cənab qubernator, bəs buraya nə üçün təşrif gətiribsiniz?" (40, 20).

Azğın ermənilər 26 noyabr 1905-ci ildə iğtişaş törədib Naxçıvan bazarını yandırdılar. Üç gün (27-30 noyabr) davam edən bu yanğında 85 dükan, 75 anbar və məscid yandırılmışdır. Noyabrın 29-da isə şəhərin o biri başında varlı müsəlmanların evini yandırıb Cəhri kəndini da talan etmişlər. Naxçıvana gələn general-qubernatora kazak və ermənilərin azğınlığı barədə şikayət etsələr də, yenə də ölçü götürülməmişdir (40, 22).

1905-1906-cı illərdə erməni terrorçuları İrəvan və onun dövrəsində olan Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərdə də qətl-qəraət törədiblər. Tarixçi Nazim Mustafayevin araşdırmalarına əsasən 1905-ci ildə erməni quldurları 4 dəfə qırğın törədiblər. Birinci dəfə 20-22 fevral (1905), ikinci dəfə 23-26 mart, üçüncü dəfə 18 sentyabrda. Dördüncü dəfə isə 1906-cı ilin 27 mayında və 8-9 iyunda baş vermişdir (Xalq qəzeti; 21.01.2015). Əlbəttə bu toqquşmalarda şəhərdə Azərbaycanlılar çox olduğu üçün

ermənilərə lazımı cavab verilmişdir. Mir Möhsün Nəvvab qeyd edir ki, 1904-cü ildə İrəvandan gələn ermənilər Bakıda ixtişaş törətmiş, karxana sahibi olan Ağa Rəzini və cavan bir oğlanı qətlə yetirmişlər. Müəllif qeyd edir ki, irəvan erməniləri çox kinli, ədavətli, təkəbbürlü, xudpəsənd və xəmirləri fitnə-fəsadla yoğrulmuş adamlardır. Hansı vilayətdə ki bunlar tapılır, mütləq orda bir ədavət və iğtişaş olacaq. Qafqaz vilayətində nə qədər iğtişaş və münaqişələr baş verirdisə, onların birinci səbəbkarı İrəvan erməniləri olurdu. (37, 15-16).

1897-ci ilin siyahıyaalınmasında İrəvan quberniyasındakı 1301 kənddən 959-da türklər, 342-də İran və Türkiyədən gəlmə ermənilər yaşayırdılar. İrəvan qəzasında mövcud olan 221 kənddən 161-də türklər, 55-də gəlmə ermənilər, 15 kənddə isə qarışıq yaşamışlar.

İrəvan şəhərində fitnə-fəsad törədən ermənilər yenə də Naxçıvana da hücum edirlər, onların silahlı olmalarına baxmayaraq, naxçıvanlılar onlara qalib gəlirlər (32, 22).

1905-ci ilin 3 iyununda Üçkilsə qəzasının Abaran mahalında, Şörəgəl, Pəmbək bölgələrində və Gümrü yaşayış məntəqəsində qaçqın kimi məskunlaşmış ermənilər Uşu kəndini, daha sonra 8-9 iyunda isə Təkyə, Pərpi, Nazrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, Əngirəs kəndləri dağıdılır. Buna baxmayaraq bu bərabər olmayan döyüşdə azərbaycanlılar 180

nəfər erməni quldurunu məhv edirlər (34, 35; 17, 107).

Mənbədə göstərilir ki, Əştərək rayonunun Təkyə kəndindəki böyük məscidi və Axund Məhəmmədəli Mirzə Əbdülhüseyn Qazızadənin 100 cildlik Quran və müqəddəs kitablarını süngüyə keçirib yandırıblar (23, 35).

Erməni quldurları azərbaycanlılar yaşadığı Sisyan kəndinə hücum edərək 20 nəfər günahsız insanı qətlə yetirirlər. Qüvvələr bərabər olmasa da, azərbaycanlılar şücaət göstərdilər (32, 95).

Bu məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq istəyən ermənilər quldur Stepan Stepanyanın başçılığı ilə qəflətən Vagudi kəndinə hücum edirlər. Azərbaycanlılar bu döyüşdə də ermənilərin başçısı Stepanı və daha 400 nəfər qulduru məhv edirlər. Stepanın cibində "Qafqaz ermənilərinin qubernatoru" yazılmış vəsiqə və çoxlu əskinas varmış (32, 95).

Deyilənə görə, Qarabağdakı Xankəndinin "Stepanakert" adlandırılması həmin gorbagor Stepanla əlaqəlidir.

1906-cı ilin iyul ayının 29-da Qafan bölgəsinin Mədən bazarını dağıtdıqdan sonra ermənilər Karxana kəndinə hücum etmişlər. Hər tərəfdən kəndi atəşə tutmuşlar. Silahsız kənd camaatı beş min tüfəngdən açılan atəşin altında öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuşlar. Ermənilər qaçıb xilas olmağa cəhd göstərən kənd sakinlərini də əsir alır, ya da yerindəcə qətlə yetirirdilər. Qana susamış ermənilər kəndi

dağıtmaqla kifayətlənməyərək qaçıb pünhan bir yerdə sığınacaq tapmış 30-dək qadını vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər. Dəhşətli burasıdır ki, zavallı qadınların tapılıb öldürülməsinə səbəb Pakizə adlı ismətli bir qadının Firuzə adlı məsum körpəsi olmuşdur. Ətrafa yayılan ardı-arası kəsilmək bilməyən atəş səslərindən dəhşətə gələn yazıq körpənin ağlamaq səsi eşidilməsin deyə anası onu bərk-bərk bağrına basıbmış, boğulmaqdan xilas olmaq üçün qəflətən anasının sinəsindən dartınıb başını qaldıran körpənin naləsini eşidən ermənilər azğıncasına hücum çəkərək bu qadınları qanlarına qəltan etmişlər.

Elə həmin gün ermənilər Xələc, Saldaşlı, İncəvar, Daşnov kəndlərini dağıdıb viran qoymuş, əhaliyə divan tutmuşlar. Qaçıb xilas olanlar Qatar kəndinə pənah gətirmişlər (40, 120-121).

Lakin avqust ayının 1-də dişinədək silahlanmış ermənilər hər tərəfdən Qatar kəndini mühasirəyə alıb atəşə tutmuşlar. Kəndin camaatına divan tutan ermənilərə rus zabitlərinin əhsən deməsi indiki hadisələri – Qarabağın dağlıq bölgəsində baş verən döyüşləri xatırladır.

Kənd camaatının başına yağdırılan güllələrdən dəhşətə gələn bir ləzgi strajnik rus zabiti Saxarova yaxınlaşıb həyəcanla yalvarır ki, o, yaxındakı rus qoşunlarını köməyə çağırsın. Bu faciəli səhnəni razılıq hissi ilə seyr edən Saxarov ona əsla məhəl qoymadan sevinclə deyir: Görmürsən, ermənilər necə canalıcı

güllə atırlar. (40, 121).

Ermənilər hər tərəfdən kəndi mühasirəyə alsalar da, onların qüvvəsindən xəbərdar olmadıqlarından cürət edib kəndə yaxınlaşa bilməmişlər. Buna görə də onların qüvvəsini öyrənmək üçün Saxarovun razılığı ilə 50 nəfər kazakı və bir uryadniki kəndə göndərmişlər. Kazaklar kəndə girərkən onların əksəriyyətinin silahlı olduğunu görüb "siz evlərinizdə rahat oturunuz, ermənilərin güllələrinə qətiyyən cavab verməyiniz, əlbəttə, hökumət özü sonradan onları tənbeh edib cəzalandıracaqdır" – deməklə onları aldatmışdılar. Bu əslində ruslar tərəfindən ustalıqla qurulmuş növbəti təhlükəli tələ idi (32, 121).

Qatar kəndi hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə olunduğundan kəndin əhalisi heç bir yerdən kömək gözləmirdi. Döyüşlər isə davam edirdi. Ermənilərdən 8 min silahlı bu vuruşlarda iştirak edirdi. Doqquz gün şiddətli vuruşmaların davam etməsinə baxmayaraq ermənilər kəndi ala bilmədilər. Çarəsizlikdən qatarlılar kənddən 30-35 km cənubda olan Zəngilana qasidlə xəbər göndərib kəndin bu çətin günündə onlara kömək göstərmələrini xahiş etmişdilər. Lakin zəngilanlılar yetərincə silahı və döyüşçü qüvvəsi olmadığı üçün kömək edə bilməmişlər. "Bizdən sizə kömək olmayacaq, başınıza çarə qılın" cavabını aldıqdan sonra onların son ümidləri də puça çıxmışdır (17, 139).

Belə bir fakt da məlumdur ki, qatarlıların məğlubiyyətində Məlik Azaryantsın mis mədənlərində işləyən bir qrup iranlı fəhlənin də xəyanətinin rolu olmuşdur. Bir gün onların "ya Əli" – deyə-deyə kəndə neft, dinamit daşıdıqlarını görən qatarlılar elə bildilər ki, bu müsəlmanlar onlara sursat gətirirlər. Demə, bu mürvətsizlər ermənilərin tapşırıqlarını yerinə yetirirlərmiş. Kəndə daxil olan kimi neft töküb evləri yandırmış, dinamitlə partlatmışlar (40, 123).

Qatar kəndi dağıdılıb büs-bütün yandırılsa da, camaat ordan çıxmamışdır. Ermənilər axşama yaxın kəndə bombalar da atmışlar. Lakin xalqı kənddən çıxara bilməmişlər. Yalnız axşamın ala qaranlığında ermənilər gedəndən sonra burda qalmağın mümkün olmadığını görən kənd əhli 10 km şimalda olan Azərbaycanlı Girətağ kəndinə qaçmışlar (40, 121).

Erməni millətçiləri 750 tüstüdən [evdən] 3500 nəfərdən ibarət əhalisi olan Qatar kəndini dağıtdıqdan sonra Oxçu çayı sahilində yerləşən azərbaycanlı kəndlərini viran edərək Zəngəzur qəzasının açarı hesab edilən Oxçu, Şabadin, Aralıq, Pirdavdan və Atqız kəndlərini qarət etmiş, əhaliyə divan tutmuşlar.

Yerli daşnaklar Aleksandropol [Gümrü], İrəvan, Abaran və Şoragəl qəzalarından güclü hərbi kömək aldıqdan sonra avqust ayının əvvəllərində Oxçu kəndinin yaxınlığındakı Papışlı və Kürdükan erməni kəndlərində cəmləşmişdilər. Avqustun 9-da ən

müasir silahlarla silahlanmış bu dəstələr hücuma keçərək yuxarıda adları çəkilən kəndlərin beşini də xarabalığa çevirdilər. Cəlladlar qocalara, uşaqlara, qadınlara məhəl qoymadan əhalinin bir hissəsini qılıncdan keçirmişlər. Oxçu-Şabadin azərbaycanlıları qüvvələrin bərabər olmasına baxmayaraq Gecəlan kəndində erməniləri məğlub edirlər. Sonra avqustun 13-də erməni daşnak qaniçənlərin qətlindən xilas olmuş bu kəndlərin qaçqın əhalisi Pirdavdan kəndinin yuxarı səmtində qiblə ilə üzbəüz olan Saqqarsuya qaçıb oradakı daşların arxasını sığınacaq etmişlər (40, 139).

Saqqarsuda erməni millətçiləri bəşəriyyət tarixində misli görünməmiş elə bir vəhşilik törətmişlər ki, bu faşizmi, azərbaycanlılara tutulan divanı, bu tarixi faktı, soyqırımı oxucuya çatdırmaq üçün dəhşətli səhnəni ədibin öz sözləri ilə veririk: "Ağlaşma səsi daşların təpəsindən ermənilərin sığınacaqlarında – cəngərlərində əks-səda verirdi. Kəndin ağsaqqalı Molla Həsən Əfəndi də öz ailəsilə Saqqarsuya qaçmışdı. Kənddə ancaq qaçmağa halı olmayan və sahibləri evdə olmayıb, yaxud qocalıqdan gözləri tutulmuş qadın tayfaları qalmışdır ki, sübh olan kimi onların hamısı ermənilər tərəfindən qətl edilmişdir. 62 nəfər qadın və uşaq həlak olmuşdur".

M.S.Ordubadi Saqqarsuda ermənilərin qanlı olayları belə təsvir edir: "Saqqarsuda sığınmış müsəlman camaatının başı

üstündən sübh çağı bir dəstə "ya Əli, ya Əli" fəryadlarıyla müsəlmanlara sarı gəldiyindən avam və çaşmış müsəlmanlar "bu gələn qoşun islam qoşunudur" deyə güman edib ağlaya-ağlaya onların qarşısına çıxırlar. Gələn dəstə isə ermənilər imiş, müsəlmanları qırmağa başlayırlar. Bu vaxtda dörd islam göylərində də qırğın baş verdiyindən Saqqarsuyun başına qədər fəryad, nalə sədasının müsibətli şəkildə əks etdiyini qaçıb Ordubada gəlmiş kənd əhli olduğu kimi nağıl edirdi. Saqqarsuda sığınaq etmiş camaat qırılıb, qaçıb qurtarandan sonra Molla Həsən Əfəndi bir çox qadınla "Quran" əlində ermənilərin qabağına çıxıb, "Quran" xatirinə rəhm etməyi istəyib ağlasalar da, "Quran"ı, bəlkə heç "İncili" də tanımayan qansızlar hamısını vəhşiliklə öldürürlər. Molla Həsən Əfəndinin yanından götürdükləri bir neçə müqəddəs kitabı və "Quran"ları odlayıb məşəl kimi süngülərin ucuna taxmışlar. Sağ qalan əhali qarlı dağ yolu ilə, çır-çılpaq Ordubada və mahalın kəndlərinə pənah aparmışdılar. Ordubad camaatı isə son dərəcə qonaqpərvər olduğundan, xüsusən başları belə müsibət çəkmiş bu adamlara xüsusi qayğı göstərdi. (40, 15)

Oxçu-Şabadin fəlakət qurbanlarının Ordubad şəhərinə ağlaya-ağlaya pənah gətirməsi şəhər camaatına çox qəmli təsir göstərdi. Camaatın istirahəti üçün xüsusi yerlər, evlər ayrılır, müsibət qurbanlarına qalmaları üçün otaqlar verilir. Ən əvvəl

yaralılar üçün cərrah və dava hazırlayıb, müalicəsinə başlanır. Onlara imkan daxilində əmanət olaraq evlərdən ev əşyaları da verilir. Xudavəndi-aləmin qüdrətindən sərvəti və dövləti bol olan bu kiçik şəhərdə bir günün içində onların əsas ehtiyaclarına əncam verilib, ancaq sonra dağlarda qalan camaatın halına yetişmək, şəhərə gətirmək və yaralıları dağda bağlayıb huşa gətirəndən sonra şəhərə endirmək, ölənləri dəfn etmək üçün müxtəlif tədbirlər görülür, şəhər və mahal camaatından mükəmməl bir dəstə təşkil edilib cərrahi işlər üçün kifayət qədər dərman, azuqə və yaralı daşımaq üçün minik heyvanları hazırlayıb, ölənləri dəfn etməkdən ötrü kəfən və sair ləvazimat, bir neçə çadır tədarük edib 1906-cı il avqust ayının 16-da axşam üstü dəstələr dağlara doğru hərəkət etdilər (40, 152).

Ordubadlıların Qafan dərəsində birinci səfəri 1906-cı il avqustun 17-də məhz qanlı-qadalı Saqqarsuya olmuşdur. Havanın pisliyinə baxmayaraq dəstə bir neçə bələdçi ilə ətrafı öyrənməyə başlayır. Saqqarsuyun ətrafında bir qan çalası göründüyündən o tərəfə gedirlər. Soyuğun şiddətliyindən qan çalası buz bağlamışdı. Bununla belə, daşın bir tərəfindən damcı-damcı qan sızırdı. Bu halı gördükdə camaat heyrət içində qaldı. Daşın arasında 62 nəfər qadın və uşaq cənazəsi bir-birinin üstə qalaq-qalaq tökülmüşdü. Camaat qadınların bu halını görüb çox ağladı. Az sonra cəsədlərin arasından bir sızıltı eşidildi. Diqqətlə baxdıqda iki qıçlarından

yaralanıb bihuş düşmüş bir qadının həyat ilə ölüm arasında ağır mübarizə apardığını gördülər. Zavallı qadın çadra gətiriləndən sonra huşa gəldi. Qadının ağlayaraq söylədiyinə görə ermənilər deyir ki, bizim Qafqazda müsəlmanlarla müharibəmiz vardır. Fəqət, bu müharibələr sünni camaatıyla olmayıb, şiələr ilədir. Ancaq, siz sünni camaatının başına gətirilən əziyyətlər Osmanlı sultanının ermənilərin başına gətirdiyi müsibətlər əvəzinə edilir. Bu, qırğının cümləsini Osmanlı tərəfindən bilməlisiniz! Siz qadınlara nə qədər cəfalar edilsə, Osmanlıda Sasun, Zeytun, Van diyarlarında hökumət cəfasından müsəlmanların əsarəti altına düşüb islam məzhəbini qəbul edən erməni xanımlarının yarısına edilən qədər belə olmayıbdır.

Həmin qadın yaranın şiddətli olduğundan şəhərə yox, Pəzməri adlanan islam göyünə göndərildi (32, 13).

Avqust ayının 18-də sübh namazından sonra erməni dəhşətindən qaçan dəstə sığındığı meşəyə girir. Bir az getdikdən sonra 25 yaşlarında bir qadın və bir cavan oğlan cənazəsi görünür. Bələdçinin rəvayətinə görə, onlar ər və arvad imiş, bir yerdə doğranmışlar. Buradan keçərək dəstə Molla Həsən Əfəndinin şəhadətgahına yaxınlaşır. Onun bədəni, canamazı və s. müqəddəs əşyaları yandırılmışdı. Həsən Əfəndinin qətl yerindən bir az şimala doğru bir palaz parçası göründü. Bu, camaatın hamısını ağlatdı. Zira, palazı kənara çəkən kimi 15 nəfər üzlərində çiçək,

yəni abilə əlaməti sönməmiş körpə cocuqların kəsilmiş başları və bir para bir-birinə qarışmış bədənləri göründü. Cənub səmtdə həddən artıq arvad-uşaq bədənləri tökülmüşdü. Küləyin şiddətindən yüksək təpələrdə olan qar yığılıb cənazələrin üstünə tökülmüşdü. Amma, yenə bədənlərində son nəfəsi olan qətl olunmuş bacıların qətrələnən məzlum qanlarından qarlar uzaqdan bahar lalələri kimi qızarıb insanı özünə cəlb edirdi. Onları dəfn etmək üçün daş-torpaq mümkün olmadığından, meşənin yarpaqları və budaqları ilə dəfn edildilər.

Pirdavdan kəndində tüstülənən bir imarətdə cavan bir oğlan bədəni var idi. Cəsədin baş tərəfində parça-parça olunmuş bir qoca arvad bədəni var idi. Bələdçilərin dediklərinə görə, bu cavan oğlan müharibə vaxtı yaralandığından anası onu qoyub getməmiş, buna görə onu da oğlunun yanında doğramışdılar (40, 153).

16 sentyabr 1906-cı ildə ordubadlıların köməyi ilə Oxçu dərəsində yaşayan azərbaycanlılar ermənilərin Panus və Girdəkan kəndlərində toplaşan erməni quldurlarını məğlub edirlər. Daşnak ermənilər bir daha ağır itki verərək Oxçu dərəsində yaşayan azərbaycanlılara dəyib dolaşmırdılar (40, 140). Qərbi Azərbaycanın başqa mahallarında da erməni vəhşiliyi davam edirdi.

1905-1907-ci illərdə Dərə Ələyəzdə də ermənilər 100-dən çox kəndi dağıdıb xarabazara çevirmiş, yerli əhalini işgəncələrlə

məhv etmişlər. Ermənilər əhalini vahiməyə salmaq üçün birinci növbədə azərbaycanlılar yaşadığı böyük kəndləri yandırır, başçıları, el ağsaqqalarını igid və qorxmaz adamları hiylə ilə ələ keçirib xalqın qarşısında işgəncə ilə öldürürdülər. Məsələn, 1905-ci ildə ermənilər çoxlu qüvvə və silah toplayıb Dərə Ələyəzdə qəflətən 100-dən çox evi, 1000-dən artıq əhalisi olan Hors kəndinə hücum edirlər. Neçə günlük qanlı döyüşlərdən sonra kənddəki bütün evlərə od vurub yandırırlar. Yaşlı adamlar danışırdı ki, Hors kəndindən qalxan alov ətraf kəndlərdən görünürdü. Ermənilər pusquda durub kənd əhalisinin köməyinə gələnləri də qətlə yetiridilər. Məsələn, Hosdun kəndinin sakini Məşədi Məmmədxan kişi öz atlı dəstəsi ilə Hors kəndində yaşayan qohumlarının köməyinə gedir. Hors kəndi ilə Sallı kəndi arasında Əriklik düzü deyilən yerdə pusquda duran ermənilərlə üz-üzə gəlir. Xeyli vuruşmadan sonra hiylə işlədib Məşəd Məmmədxan kişini əsir alır və belinə qaynar samovar bağlayıb işgəncə ilə öldürürlər. 1905-ci ildəki erməni-müsəlman davasında böyük şücaətlər göstərən Gülüdüz kənd sakini, ağsaqqal Abbas bəyin Göyçəli Aşıq Nəcəfin də belinə samovar bağlayıb işgəncə ilə öldürmüşlər. Vedinin Şahablı kənd sakini, məşhur Aşıq Cəlili (Şahablı Cəlili) daha dəhşətlə öldürmüşlər. Əvvəlcə belinə samovar bağlayıb oxumağa məcbur etmiş, sonra da samovar qarışıq kərmə qalağına hörüb yandırmışlar (42, 31).

Əgər 1833-cü ildə Dərə Ələyəz mahalının yalnız 2 kəndində (Arpa, Xaçik) ermənilər məskunlaşdırılmış və 3 kəndində (Qoytul, Azadeq, Martiros) ermənilərlə azərbaycanlılar birgə yaşamağa məcbur edilmişdilərsə, 1886-cı ildə bu 2 rəqəm 23-ə çatdırılmışdır. Azərbaycanlılar ermənilərlə birgə yaşadıqları kəndlərdən çıxarılmış və ermənilər zorla azərbaycanlılar yaşadığı kəndlərə yerləşdirilmişlər. Bu sənəddə 99 azərbaycanlı kəndindən 23-də (Kələkulux, Tərətum, Həsənkənd, Erdəpin, Quşçu, Əyər, Baş kənd, Keşişkənd (Keşkəndu), Qoytul, Məlişkə, Orta kənd, Yengicə, Knişik (Keneşik), Xaçik, Aynəzir, Arpa, Rind, Yelpin, Azadek, Martiros (Mərdulus) Paşalı, Por, Seylan kəndlərində) yalnız ermənilərin yaşadığı görtərilir. Halbuki, bu kəndlərin hamısı azərbaycanlılara məxsus olmuş və onlar əsrlər boyu bu kəndlərdə yaşamış və sonralar öz doğma yuvalarından sıxışdırılıb çıxarılmışlar. Bu müddətdə azərbaycanlılara məxsus olan Herher, Kindivaz, Daşaltı kəndlərinə də erməniləri zorla doldurmuşlar ki, bu kəndlərdən də gələcəkdə azərbaycanlıları çıxarsınlar.

Əgər 1833-cü ildə Dərə Ələyəzdəki erməni ailələrinin (tüstünün) sayı 142 idisə, 1886-cı ildə bu ailələrin sayı 10 dəfədən də çox artaraq 1486 olmuş, erməni əhalisinin sayı 13487 nəfərə çatmış və 1905-ci ilə qədər bu rəqəm daha da çoxalmışdır (38, 30).

Faktlardan göründüyü kimi, çar Rusiyasının hümayədarlığı sayəsində 1805-1905-ci illərdə ermənilər Dərə Ələyəz mahalındakı azərbaycanlıları tədricən öz yurd-yuvalarından qovmuş və onlara qarşı törətmişlər.

Cənab Heydər Əliyevin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" verdiyi fərmanda deyilir: "1813-cü illərdə və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi". Erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər.

Doğrudan da, tarix təkrar olunur. Ermənilərin son dövrlərdə də azərbaycanlılara qarşı yönəltdikləri terrorçuluq hərəkətləri müharibə ararmaq metodları, qətl-qəraət eynilə əsrin əvvəllərindəki ssenarilərlə üst-üstə düşür: Müxtəlif işgəncələrlə yerli xalqa əzab-əziyyət ver, torpaqlarından qov, torpağa sahib ol.

Qafqazda erməni-müsəlman qırğınına son qoymaq və barışıq yaatmaq üçün Tiflisdə - canısin sarayında 20 fevraldan 7 martadək (1906) hər iki xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə (28 erməni, 29 müsəlman) barışıq konfransı keçirilir. Konfransa Tiflis, Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan qubernatorları, 2 qazı, 2 yepiskop iştirak edirdi. Adilxan İrəvanski, Abbasqulu bəy Hacıbəylinski, Şahzadə Şahqulu Mirzə İrəvan nümayəndələri kimi konfransda təmsil olunurdular. Bəzi mənbələrdə bu konfransa "qurultay"da deyilir. Konfransda Daşnaksutyun partiyasının nümayəndələrindən A.Xatisov, S.Taqionosov əsassız müddəalarla çıxış edir, erməni quldurlarının terrorçu hərəkətlərindən yan keçir, daha çox höküməti günahlandırırdılar. Onlar, ortaya bir "koç" məsələsi salaraq aranda yaşayan azərbaycanlıların yay aylarında yaylağa getmələrini qadağan etməklə həm də azərbaycanlıların yaylaq yerinə sahib olmaq istəyirdilər. Azərbaycan nümayəndələrindən Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşov, Ə.Ziyadxanov, İ.Hacıyev və digərləri erməni quldurlarının törətdikləri terrorçu hərəkətlərini, qırğınlarda günahkar olduqlarını faktlarla deyərək pisləyir. Türkiyə və Qafqazda günahsız qanların tökülməsində "Daşnaksutyun" partiyasını günahlandırır və həmin partiyanın buraxılmasını təkidlə təklif edirdilər (16, 91-95).

C.İ.Qlinka həmin konfransa münasibətini belə bildirir: "Ümumiyyətlə, sülhsevər tendensiyalar "Daşnaksutyun" partiyasına xas deyil. Hər hansı bir işdə onun mövcud olmamasını aşkar etmək olar. Bütün hallarda isə o, həmişə müdafiədə yox, hücumda olub (33-111).

Əlbəttə 1905-ci ildə rus rəhbərliyi tərəfindən müdafiə və təşkil edilən daşnak terrorçularına cavab olaraq Azərbaycan türklərini müdafiə etmək məqsədilə Bakıda Əhməd bəy Ağaoğlunun təşəbbüsü ilə "Difai" (ərəbcə "müdafiəçi") adlı bir təşkilat yaradılır. Bu təşkilat Azərbaycan türklərini erməni qırğınından qorumaq üçün yaradılmışdır. Əmiraslan bəy Hacinski, Nəsib bəy Yusifbəyli, Ələkbər Xasməmmədli, Ələkbər Rəfibəyli, Həsən Ağaoğlu, Şeyxülislam Molla Məmməd Pişnamazzadə, Mirzə Cavad, Mehmandaroğlu və digər ziyalılar təşkilatda təmsil olunmuşdular. "Difai" təşkilatının 16 mart 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi bəyannamədə deyilirdi: "Firqəmizin başlıca məqsədi ayrı-ayrı millətlərə mənsub Qafqaz xalqları arasında səmimi qardaşlıq və birlik yaratmaqdır. Daşnak firqəsi əmin olsun ki, biz heç bir zaman öz millətimizin xarabazarlığı və külü üzərində erməni millətinin səadət və xoşgüzəranlıq qurmasına imkan verməyəcəyik" (16, 121).

"Difai" firqəsinin Qarabağ, Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Şirvan, Ordubad bölgələrində şöbələri təsis olunmuşdur. Bu təşkilatın çox böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur.

Müsəlmanlara qarşı törədilən erməni basqınlarına köməklik göstərən xainlər, yüksək vəzifəli məmurlar barədə qəti tədbir görülməsi də "Difai" təşkilatının mücadilə formalarından biri idi. Məsələn, Şuşada azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törədikləri qırğınlara göz yuman və köməklik göstərən rus generalı Qoloşakov Tiflisdə Qarabağlı Hüseyn adlı bir "Difai"çi tərəfindən öldürülmüşdür. Gəncə qubernatorunun müşaviri Krasinski, Gəncə polis idarısinin rəisi Bannikov, şuşalı "dəli sudya" deyilən hərbi prokuror Lunyakin, Tərtər polisinin rəisi Feliginski, Gəncə cəzaevinin imamı Molla Atakişi (polisə xəfiyyəlik etdiyi üçün) və digərlərinin aqibətləri ölümlə nəticələnmişdir. (16, 124)

1907-ci ildə də erməni terrorçuları dinc durmurdular. 1905-ci ildə erməni terrorçularının Naxçıvandakı hərəkətlərini dayandırmaq üçün Qafqazın canişini o vaxt General Maqsud Əlixanov –Avarskini ora göndərmişdi. O həm də general Hüseyn Naxçıvanskinin bacısının əri idi. Ona görə də "Daşnaksutyun" partiyası onun haqqında ölüm hökmü çıxarmışdı. Beləliklə, 3 iyul 2007-ci ildə ikinci Qafqaz diviziyasının komandiri, general-

leytenant M.Əlixanov – Avarski Gümrüdə erməni terrorçuları – Dro və Kamo tərəfindən qətlə yetirilmişdi.

1905-1907-ci illərdəki qanlı hadisələr onu göstərirdi ki, Bakı, İrəvan, Tiflis, Şuşa, Zəngəzur, Qazax və digər yerlərdə törədilən toqquşmalarda vəzifələrdə olan müxtəlif millimənşəli məmurlar və rus kazakları toqquşmalarda ya seyriçi mövqe tutur, ya da xristian kimi ermənilərin "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyalarına köməklik göstərmişlər. Gözləri önündə baş verən soyqırımına göz yummuşlar.

2.2. 1914-1920-ci illərdə azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımı

5 avqust 1914-cü ildə Fransanın Marsel şəhərində Türkiyə vətəndaşı olan ermənilər könüllü olaraq rus ordusuna daxil olmaq üçün qərar çıxarırlar. Hələ bundan əvvəl ermənilərin Tiflis bürosu da onların döyüşən rus ordusuna könüllü daxil olmaları üçün səfərbərlik elan etmişdir. Bundan sonra Şərqi Anadoluda türk birliklərində hərbi qulluqda olan ermənilər fərarilik edib öz silahları ilə döyüşən rus ordusuna və erməni terror dəstələrinə qoşuldular (52, 201).

Umuiyyətlə, I Dünya müharibəsi başlayanda Türkiyə vətəndaşı olan ermənilər də terrorçuluq hərəkətlərinə qərar verib,

türklərə qarşı müharibəyə başladılar. Əslində, Osmanlı dövləti heç bir millətə qarşı ayrıseçkilik etməmişdir. Öz vətəndaşlarına eyni münasibət bəsləmişdir. Belə ki, Osmanlı dövlətində 29 paşa, 22 nazir, 33 millət vəkili, 7 böyük elçi, 11 baş konsul, 11 universitet müəllimi, 41 yüksək rütbəli məmur erməni millətindən olmuşdur. Hətta onların arasında xarici işlər, maliyyə, ticarət və rabitə naziri də vardır (48,13).

22 iyul 1914-cü ildə "Gənc türklər"in fəallarından olan hərbi naziri Ənvər paşa hökümət üzvlərini xəbərdar etmədən alman səfirinə Osmanlı imperiyasının Almaniya ilə bir ittifaqa çıxış edəcəyini bildirir. 2 noyabr 1914-cü ildə Rusiya Osmanlı imperiyasına müharibə elan edəndən sonra Türkiyənin şərq vilayətində yaşayan ermənilər türk hakimiyyətinə qarşı üsyan etdilər. İngiltərə hököməti Suriya, Mesopatomiya və İran ərazisindən Türkiyə ermənilərinə 1000 tüfəng ötürülmüşdür. (32, 05) Bu yolla Antantanın etibarını qazanıb işğal edilmiş türk torpaqlarında monoetnik erməni dövləti yaratmaq arzusunda idilər. Rusiya xidmət orqanlarının əli ilə hər cür silahla təchiz edilmiş 10 mindən çox erməni quldur dəstələri türk kişilərinin kütləvi şəkildə orduya səfərbər olunmasindan istifadə edərək Türkiyənin şəhər və kəndlərində müdafiəsiz qalmış qoca qadın və uşaqları hər yerdə müxtəlif işgəncələrlə qətlə yetirirdilər. Onlar körpüləri, yolları və kommunikasiya xətlərini partladaraq arxa

cəphədə faktiki olaraq rus ordusunun hərbi hissələri kimi fəaliyyət göstərirdilər. 1915-ci ilin martında "Daşnaksutyun" partiyasının təhriki ilə Van vilayətində yaşayan ermənilər üsyan etdilər. Van şəhərini ələ keçirərək 3000 türkü, günahsız qoca, qadın və uşaqları qətlə yetirdilər. Əlbətdə onların arasında azərbaycanlılar da çox olmuşdur. Bu ərəfədə İstanbulda terror törədən 245 nəfər erməni quldura həbs edildi. Onlara müxtəlif cəzalar verildi. Erməni müəlliflər əsas faktları gizlədərək yazırlar ki, guya erməni millətindm olan əsgərlər fəhlə batalyonlarına göndərildikləri üçün 24.VI.1915-ci ildə etiraz etmiş və türk ordusu tərəfindən məhv edilmişdilər (56, 7). Əlbəttə bu tam iftira və böhtandır. İndi mənfur ermənilər həmin günü "soyqırım qünü" kimi qeyd edirlər. Bundan başqa, Bitlis, Muş, Ərzurum, Trabzon və başqa vilayətlərində də ermənilər çoxsaylı qətliamlar törətdilər. Bir çox mənbələrdə türklərin soyqırımına məruz qalmasma aid məlumatlar vardır. C. və K. Makkartin tədqiqatlarına görə XX əsrin əvvəlində baş verən qanlı hadisələrdə 1,5 milyon müsəlman qətlə yetirilib (51,168). Digər Amerika tarixçisi Stenforda görə 1914-cü ilə Trabzon, Sivaş, Ərzurum, Ərzincan, Van və Bitlisdən 600 000 türk qaçqın düşmüşdür. Erməni quldurları həmin vilayətlərdə nə qadınlara, nə qocalara, nə də uşaqlara aman verməmişdir (18,160). Onlar deyirdilər ki, Anadoluda ya "Ermənistan", ya da "Məzarıstan"

olmalıdı. Ermənilərin satqınlığı üzündən 90 min türk əsgəri Sarıqamışa meşələrində soyuqdan donaraq şəhid oldular. (65)

Anadolu-Osmanlı dövləti erməniləri hərbi əməliyyat meydanlarından uzaqlaşdırmaq üçün o vaxt imperiyanın tərkibində olan Suriya və ona yaxın olan ərazilərə köçürməklə bağlı çətin qərar (Təhcir qanunu) qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Deportasiya türk ordusunun nəzarəti ilə həyata keçirilirdi ki, hər bir ailəyə dağ çəkən ermənilərə qarşı qısasçılıq zəminində toqquşmalar baş verməsin. Amma bəzən erməni canilərini tanıyanlar heç bir şeyə baxmadan onları qətlə yetirirdilər.

Türk tədqiqatçılarl bu köçürmələrdə xəstəlik və aclıqdan, eləcə də quldur dəstələrinin və rus ordusunun tərkibində döyüşlərdə ölən ermənulərin 130 min olduğunu qeyd edir. "Erməni genosidi" mifini hazırlayan erməni tədqiqatçıları, üzdəniraq erməni tarixşiləri tarixi təhrif edərək 800 mindən çox, bəzən 2 milyona yaxın erməninin öldüyünü iddia edirlər. Mənbələr göstərir ki, həmin dövrdə heç Anadoluda bir o qədər erməni olmayıb. 1915-ci ilin məlumatına görə Anadoluda 800 erməni yaşamışdır (30). Heç bir əsas olmadan onlar bü siyahıya bü və ya digər səbəblərdən ölən digər millət və xalqları, müharibə meydanında, əməliyyatlar zamanı ölən müxtəlif millətlərin nümayəndələrini də əlavə edirlər (48,170).

Əlbəttə, Birinci dünya müharibəsinin elə başlanğıcında Pəmbək, Ağbaba, Şörəyel, İqdır, Qars, Çıldır və digər bölgələrdə

yaşayan 100 minlərlə Azərbaycanlı müharibə meydanına çevrilən bu ərazilərdən qaçqın düşdülər və ya vəhşicəsinə qətlə yetirildilər. İndi Azərbaycanda elə bir ailə tapmarsan ki, ermənilərin çəkdikləri dağı görməsin.

1920-ci ilin sentyabrında daşnak Ermənistanı Türkiyəyə qarşı müharibə elan etdi. Lakin Qafqaz cəbhəsinin komandiri Kazım Qara Bəkir Paşa tez bir vaxtda 1878-ci il sərhəddinə qədər, Gümrü də daxil olmaqla keçmiş sərhədləri bərpa etdi. Erməniləri Sevr müqaviləsindən imtina etməyə məcbur oldular və Gümrü (1920) müqaviləsi ilə barış istədilər. (48, 50)

Osmanlı dövlətinin Antanta ilə bağlanmış Sevr (Fransa) müqaviləsinin (10.VIII.1920) şərtlərinə görə Türkiyənin Şərqi Anadolu hissəsində erməni və kürd dövləti yaradılmalı idi. Lakin Mustafa Kamal Atatürkün yaratdığı Milli Mücadilə tərəfdarları Lozanna şəhərində Osmanlı Türkiyəsinin imzaladığı Sevr müqaviləsini tanımadı və həmin müqaviləni Osmanlı Türkiyəsinin imzaladığını qeyd etdi. Antanta dövlətləri və ermənilər bu sərt məntiqi diplomatiyanın qarşısında məğlub olaraq uydurma "erməni soyqırımı" məsələsini ortaya atdılar.

Türkiyədən torpaq qoparmağın mümkün olmadığını görən ermənilər Qafqazda özlərinə yer axtarmağa başladılar. Xüsusilə bolşevik cildinə girmiş ermənilərin daha çox cəmləşdiyi Bakı şəhərini hədəf seçdilər.

1917-ci ildə çar hökuməti devrildikdən sonra Almaniya və Avstriya, eləcə də Qafqaz cəbhəsində döyüşən minlərlə erməni əsgər və zabitləri Bakı, qismən də Tiflisdə cəmləşirdilər. Özləri ilə silah sursat da gətirirdilər. Bir çox yerlərdə - məsələn, Gümrüdə rus ordusunun böyük arsenalına ermənilər sahib olmuşdular. Erməni generallarının rəhbərlik etdiyi bütöv polkları var idi. Bildiyimiz kimi, çar hökuməti dövründə azərbaycanlıları əsgər aparmır, onlara silah etibar etmirdilər. Az-az zadəgan uşaqları hərbi qulluğa cəlb edilirdilər. Əvvəllər erməni bandalarını keşişlər istiqamətləndirirdisə, indi onları V.Lenin, S.Şaumyan, A.Mikoyan kimi arxaları və himayədarları var idi.

Rusiyadakı 1917-ci il fevral inqilabından sonra ermənilər müvəqqəti hökumətin başçısı Kerenskinin yanına nümayəndə göndərərək pərakəndə, quldur-erməni dəstələrinin əvəzinə, nizami ordu yaratmaq arzusunda olduqlarının bildirirlər. O, razılaşaraq onlara silah və paltar verəcəyinə də söz verir. Beləliklə, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) və Naxçıvan ərazisində yaşayan azərbaycanlıları qarət və qətl etmək üçün 35 min nəfərlik korpus yaradılır. T.Nazaryan korpusun komandiri, Dro Qanyan korpus komandirinin müavini təyin edilir. Korpus 3 diviziyaya bölünür. Diviziyaların hansı bölgələrdə "əməliyyat aparmaları", yəni qırğın, qətl və qarət törətmələri də müəyyən edilir.

1. General Andranik Qzanyan – Naxçıvan Zəngəzur və Qarabağın dağlıq bölgələrində.
2. General Arisyan və Dro Qanyan –İrəvan, İrəvanətrafı, Zəngibasar, Üçkilsə (Eçmiadrin), Qurdqulu, Vedibasar, Qəmərli və Dərə Ələyəz bölgələrində
3. Polkovnik Sulikov (Sulikyan) Göqçə qolu ətrafı bölgələrdə.

Sonrakı hadisələr onu göstərdi ki, göstərilən plan əsasında ermənilər hərəkət etmiş "Böyük Ermənistan" yaratmaq məqsədilə azərbaycanlılar yaşayan kəndləri yandırıb, talan etmiş, əhali soyğırıma məruz qalmışdı (32, 85-86).

Quldurbaşı Andranik 1911-1912-ci illərdə, I Balkan savaşlarında bolqar zabiti kimi vuruşmuşdur. Hətta Milan Demyanovdan medal da almışdır (20, 90). Andranik Ozanyan (heyf bu soyada) 1915-ci ildə I könüllü erməni diviziyası təşkil edərək Qafqaz ordusunun tərkibində vuruşmuş, hər yerdə türk qanı tökmüşdür. 14.VII.1918-ci ildə Qafqazın fövqəladə komissarı S.Şaumyan ona teleqram vuraraq rus hökumətinə tabe olmağı və Bakıya tələsən I Türk islam ordusunun qabağını kəsməyi təklif edirdi (56, 598). Amma onun buna cürəti çatmadı.

1918-ci il mart ayının 31-dən başlayaraq Bakı, Quba, Göyçay, İrəvan, Zəngəzur, Gəncə, Göyçay və digər yerlərdə guya bolşeviklərə qarşı çıxdıqlarına görə bolşevik cildinə girmiş

daşnak ermənilər azərbaycanlılara divan tutmuşlar.

Erməni mənbələrində S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı kommunasının Qafqazın müxtəlif yerlərində azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş soyqırımını "əksinqilabçılara qarşı mübarizə" adlandırılır (59, 283).

Rusiyadakı inqilab ermənilərin təşkilatlanmasına şərait yaratdı. Ş.Şaumyan V.İ.Leninin razılığı ilə daşnak-bolşevik fəallarını Azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş soyqırımı dövlət siyasətinə çevirdi. 1918-ci ilin mart, aprel aylarında onun rəhbərliyi ilə Bakıda və digər şəhərlərdə soyqırımı aparılmışdır. Şaumyan oktyabr çevrilişindən sonra cəbhədən geri qayıdan erməni könüllülərini Bakıda saxlayır və Mantasovun zavodunda qərargah yaradaraq onları Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına "əksinqilabçılara qarşı mübarizə" adı altında göndərirdi. Bütöv Azərbaycanı erməniləşdirmək istəyən Şaumyan musavatçıların Azərbaycanın müxtariyyəti məsələsini lağa qoyur və Əmirxanovun redaktoru olduğu "Бакинский рабочий" qəzetində deyirdi: "Azərbaycanın muxtar olmasını arzulayan musavatçılar son nəticədə xarabazara sahib olacaqlar" (9, 82; 16, 227).

Rusiya fəhlə-kəndli hökuməti xalq komissarları sovetin "Türkiyə–Ermənistan" (bu da uydurma addır) haqqında 29.XII.1917-ci ildə dekret qəbul etmişdir. Həmin dekret Sovetin III ümumittifaq qurultayında təsdiq olunmuşdur Bu dekretdə

Qafqaz fövqalədə işlər üzrə komissarı S.Şaumyana vəsadət verirdi ki, "Türkiyə Ermənistanında hər cür qayda-qanunun yaradılması, Türkiyə-Ermənistan sərhəddinin müəyyən edilməsi, demokratik yolla orada vəkillər şurası yaradılması, türk qoşunlarının oradan çıxarılmasını təmin etsin və s." (56, 492). Dekreti V.Lenin, İ.Stalin, V.Bonc-Brieviç və N.Qorbunov imzalamışlar.

Tarixçi Hüseyn Bayqara Qafqazda törədilən qanlı qırğınlar haqqında belə yazır: "Bu zülmləri azəri xalqına çəkdirən Lenin və Stalin tərəfindən əlinə 13 nömrəli dekret verilən Qafqaz və Türkiyədə bir "Ermənistan" yaratmaq tapşırığını alan Şaumyan və yoldaşları idi" (16, 227).

Erməni millətçiləri Anadoluda – Qars, Ərzurum, Ərdahan, İydır vilayətləri sərhəddində Erməni muxtar dövləti yaratmaq arzusunda idilər. Lakin Rus imperiyasının müharibədə uduzması Kazım Qarabəkirin Qafqaz cəbhəsindəki uğuru erməni millətçilərinin fikirlərini alt-üst etdi (31, 102). Belə bir vaxtda S.Şaumyanın Qafqaza Fövqalədə komissar göndərilməsi də ermənilər üçün göydəndüşmə olmuşdu (38, 280). Yetmiş faizi ermənilərdən ibarət olan Bakı kommunasını tabeliyində 18 min silahlı vardı. Onların çoxu cəbhədən qayıdan silahlı ermənilər idi. Bakı şəhərində 3 gün ərzində (30-31 yanvar, 1 aprel) 30 min nəfər azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. Bundan başqa, Şamaxı, Quba,

Göyçay və Kürdəmir, Muğan, Lənkəran, Gəncə 50 mindən çox insan vəhşicəsinə öldürülmüş, kənd və qəsəbələr xaraba qalmışdı. Şamaxı qəzasının 58 kəndində Quba qəzasında 112, Qarabağda 157, Zəngəzur qəzasında 115, İrəvan qəzasında 211 kənd yerlə yeksan edilmişdir (9, 95).

İrəvan vilayətinin bütün kəndləri Andranik, Dro və digər daşnak sərkərdələri tərəfindən yer ilə yeksan edilərək əhalisi də məhv edildi. Irəvan hadisəsi "Zaqafqaziya seyminin 5,7,19,20 fevral tarixləri iclaslarında böyük qurultulara səbəb olmaqla İrəvana heyətlər göndərildi. Bu heyətlər İrəvan vilayətində 211 türk köyünün təxrib və 100 minə qədər əhalisinin məhv edildiyini isbat etdilər. (47,111).

Tarixçi C.Zeynalov qeyd edir ki, Gəncəyə pənah gətirən qaçqınlara Seym 15 milyon manat yardım etməyi nəzərdə tutsa da, cəmi 3 milyon manat verildi. Bu vəsait də küçədə və qoltuqda qalan biçarələr ehtiyaclarını ödəmədi. Beləcə, İrəvan vilayətində olan müsəlman və türklər məhv edildilər. Çarizm zamanında vilayətdə yaşayan 300 min türkdən indi heç 3 min belə qalmamışdır. (16, 111)

Erməni daşnak hökumətinin vaxtında da soyqırım aparılmışdır. 17 may 1919-cu ildə "Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, Göyçənin Kəvər (Yeni Bəyazid) ərazisində müsəlman kəndləri yandırılmışdır. Burada aprel ayında 84 müsəlman kəndi

yandırılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Ayaq Şorca, Ağkilsə, Zod, Quluağalı, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Canəhməd, İnəkdağ, Qara İman, Kəsəmən, Başkənd, Şişqaya, Kiçik Mərzə, Zərzibil, Qəribqaya və s. kəndlərdən 15 min əhali var-dövlətlərini qoyub qaçmışdır. Ermənilər kəndləri talan edirdilər. Qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və milyardlar qədərdir (25, 271, 274).

9 noyabr 1918-ci ildə "Qruziya" qəzeti yazırdı: "20 oktyabr 1918-ci ildə Zəngəzurun Ərəmiş, Bəhrili, Qonakilsə, Dulus, Pulkənd, Arıxlı, Şıxlar, Şəki, Yaqublu, Qızılcıq, Vağudi, Sisyan, Kürdlər, Abdallar dağıdılmış insanları məhv edilmişdir" (25, 129, 130).

Həmin ərəfədə Andranikin dəstəsi Zəngəzurun daha 30 kəndini xarabalığa çevirərək əmlaklarını da talamışlar. "Sisian" kitabında 1918-119-cu illərdə Zəngəzuru Andranik, Dro, Nijde kimi daşnak rəhbərləri təriflənir, sovet hökumətitinin ideologiyasına uyğun olaraq erməni daşnak hökuməti (1918-1920) pislənir. Bunun hansına inanaq (70, 87-89).

Maxaçkalada məsciddə yerləşmiş cənubi Azərbaycan mühacirərindən də 750 nəfəri S.Lalayan və Ruben Ağamolyanın rəhbərliyi ilə güllələnmişlər. Erməni qətlyamının qurbanları günahsız kişi və qadınlar, qoca və uşaqlar xəstə və kimsəsizlər olmuşdur.

1918-ci ilin payızında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı Fövqəladə Tədqiqat Komissiyasının məlumatına görə Cavanşir qəzasında 12 kənd, Cəbrayıl qəzasında 12 kənd, Zənəzur qəzasında 115 kənd tamam dağıdılmış. 10068 nəfər müxtəlif üsullarla qətlə yetirilmişlər. Bununla bərabər, Azərbaycan kəndlərini soyub talayan, amansız işgəncələrlə azərbaycanlıları qətlə yetirmiş erməni quldur dəstələri üzvlərinin adları və familiyaları da həmin məlumatda qeyd edilmişdir. Quldurluq edən ermənilərin arasında keşiş, hərbçi, icma rəhbəri, keçmiş pristav və digər peşə sahibləri çoxluq təşkil edirdi (5, №3).

Azərbaycan Respublikasının Dövlət arxivindəki bir sənəddə Şamaxının 50 kəndində öldürülən günahsız insanların siyahısı verilir. Onlardan 300 kişi, 200 qadın, 800 uşaq olubdur. Ərəbqədim, Quşçu, Qaravəlli, Təkəli, Bağırlı, Hacılı, Dilman, Kəlva, Tarcan, Müdcü Sündü, Ağsu, Bəklə, Mərəzə kəndlərində aparılan soyqırım daha dəhşətli olmuşdur.

1918-ci ilin 15 sentyabrında Nuru paşanın rəhbərliyi ilə Bakıya gələn türk qoşunları Azərbaycanı xilas etdi. Quba rayonunda ermənilər daha rəzil hərəkət edərək elə Qubanın özündə 105 evi yandırmış şəhərin varlı tacir və din adamlarını güllələmiş, evlərini talamışlar. Quba mahalında ermənilər 122 kəndi dağıdıb xaraba qoymuşlar. Dəvəçi, Siyəzən Rəhimli, Sarvan,

İlxıçı, Avaran, Əmsar, Nügədi, Rustov, Alpanda çox insan qətl edilmişdir. Əlixanlı, Ərəb Əlməmmədli, Qulanlar, Tura və daha 10 kənd hələ də o dövrün canlı arxivi kimi xaraba qalır (9, 86).

"Türkiyə karvanı" kitabında üzdəniraq müəlif Y.İliçov riyakar mövqe tutaraq yazır: "Ənvər paşanın qoşunları Ərzurumu, Sarıqamışı, Ərdəhanı, Qarsı, Batumu zəbt etdi. Onlar payızda Bakıya soxuldular, şəhəri talan etdilər, camaata divan tutdular – 35 min adam qırdılar". Belə bir kitabın Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsinə adamın heyfi gəlir (32,93). Yalan və qərəz göz qabağındadır.

Ermənilər hələ əsrin əvvəllərindən Avropa dövlətlərinin diasporunun təsiri ilə quya ermənilərin soyqırıma məruz qalmasını az da olsa, iddia edirdilər. 1965-ci ildə I dünya müharibəsindən 40 il keçəndən sonra ermənilər hakimiyyət boşluğundan istifadə edərək şovinist kitablar yazır, kinolar çəkirdilər. Bundan sonra iddia etdilər ki, guya ki, ermənilərə qarşı türklər soyqırımı törətmişlər. Əlbəttə bu soyqırımı ermənilərə yox, azərbaycanlılara və türklərə qarşı olmuşdur. 1915-ci ildə erməniləri sərhəd-cəbhə bölgəsindən Osmanlı imperiyasının başqa yerlərinə köçürmələr olmuşdur. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, Türkiyə vətəndaşı olan ermənilər rus-türk müharibələrində hər vaxt rusları dəstəkləmiş, onlara əsgər, minik, ərzaq vermiş və yeri

gəldikcə müharibənin gedişində türklərə xəyanət etmişlər (58, 44,45, 48). Onlara arxadan xəyanətkarcasına zərbə vurmuşlar.

Aşağıda qeyd olunan cədvələ diqqət yetirsək, azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən deportasiya və soyqırımına məruz qalmaları statistik rəqəmlərlə açıq-aydın görünür. "Kavkazskiy kalendar"da (1908) da bu qeydlər vardır.

1918-ci ildə İrəvan quberniyasında dağıdılmış və boşaldılmış azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin siyahısı belədir:

S/s	Qəzanın, milis sahələrinin və kəndlərinin adları	Təsərrüfatların sayı	Əhalinin sayı
1	2	3	4
	İrəvan qəzası ***I milis sahəsi***		
1.	Damagirməz	70	387
2.	Zar	170	706
3.	Kamal	100	625
4.	Küzəcik	24	119
5.	Məngüs	90	426
6.	Oxçavert	115	493
7.	Tutiyə	40	208
8.	Kərpicli	32	188
9.	Tatar-Koxtu	20	79
10.	Əliqırıx	37	202
	II milis sahəsi		
11.	Ağhamzalı	143	843
12.	Cəbəcili	63	355
13.	Xarratlı	62	496
14.	Uluxanlı	500	3173

15.	Qaradağlı	62	496
16.	Sarcalar	64	638
17.	Reyhanlı	56	442
18.	Həbilkəndi	34	256
	III milis sahəsi		
19.	Sabınçı	35	202
20.	Qəmərli	151	870
21.	Torpaqqala	56	415
22.	Qaraqoyunlu	67	432
23.	Düyün	92	432
24.	Buzovand	28	96
25.	Qarahamzalı	160	815
26.	Alpava	28	206
27.	Doqquz	36	210
28.	İpəkli	37	185
29.	Ağbaş	19	132
30.	Novruzlu	16	231
31.	Yamancalı	107	763
	IV milis sahəsi		
32.	Sədərək	500	4117
	Cəmi qəza üzrə	3015	19005
	Sürməli qəzası		
	I milis sahəsi		
33.	Əligöyçək	69	467
34.	Yuxarı Bəndəmurad	13	107
35.	Aşağı Bəndəmurad	12	232
36.	Kündə	16	249
37.	Daşlıca	17	171
38.	Asma	35	147
39.	Qaragüney	53	637
40.	Göyçək	18	336
41.	Qızıl Qala	18	109

42.	Qarahasar	24	266
43.	Siçanlı	18	109
44.	Arxacı	193	2021
45.	İydir Mava	262	1672
46.	Mələkli	361	2100
47.	Sultanabad	26	190
48.	Ağaməhəmməd	130	620
49.	Ağaverdi	42	206
50.	Ərəbkirli	83	344
51.	Qasımcan	80	363
52.	Quzukənd	46	236
53.	Qazançı	121	583
54.	Kiti	165	751
55.	Güllük	101	760
56.	Oba	120	720
57.	Sarıçoban	63	338
58.	Yuxarı Çarıxçı	42	222
59.	Aşağı Çarıxçı	15	144
60.	Yaycı	226	1500
61.	Amarət	40	254
62.	Xaraba Əlican	145	832
63.	Hüseynkəndi	79	550
64.	Zülfüqar	82	515
65.	Qızıl Zakir	49	299
66.	Qazı Qışlağı	90	406
67.	Mürşüdəli Qışlağı	6	41
68.	Nəcəfəli	11	127
	II milis sahəsi		
69.	Həsənxan	110	618
70.	Göyçəli	80	600
71.	Cənnətabad	240	2090
72.	Dizə	300	1823
73.	Qaraqoyunlu	28	139

74.	Kirəcbağ	35	250
75.	Oğuzlu	20	123
76.	Səfərqulu	28	197
77.	Toxanşahlı Bayat	63	658
78.	Toxanşahlı Qacar	178	1076
79.	Xaraba Əlican	42	239
80.	Şirəçi	70	575
	III milis sahəsi		
81.	İncə	120	887
82.	Sürməli	80	790
83.	Pirli	92	870
84.	Osmangöy	20	115
85.	Söyüdlü	50	219
86.	Yuxarı Qatırlı	46	528
87.	Cüvənli	25	226
88.	Turabi	70	337
89.	Mirzəxan	21	208
90.	Suki	39	356
91.	Pirsax	56	523
92.	Əkərək	72	658
93.	Qamışlı	35	630
94.	Aşağı Qatırlı	21	267
95.	Çinçavad	12	202
96.	Kahin	35	529
97.	Ağdaş	46	210
98.	Ağabəy	27	251
99.	Dəmirçixan	83	812
100.	Qaracaviran	53	779
101.	Yağlı	31	588
102.	Əlikosa	50	750
103.	Siçanlı	50	673
104.	Daşlıca	47	420
105.	Quru Ağac	40	426

106.	Muça	100	879
107.	Ərgov	93	843
	Cəmi qəza üzrə	5493	41347
108.	Molla Dursun	35	320
109.	Hacılar	29	248
110.	Girampa	26	130
111.	Ayarlı	70	353
112.	Ağca Qala	72	420
113.	Aramlı	30	162
114.	Zeyvə	108	622
115.	Kolanlı	159	768
116.	Qarğabazar	129	688
117.	Səfiabad	29	243
118.	Gözlü Qəmərli	89	411
119.	Qaraqoyunlu	74	472
120.	Ayrağlı	39	370
121.	Batrınc	75	526
122.	İkinci Ayranlı	35	215
123.	Tossuz	83	420
124.	Çobankərə	388	2417
	II milis sahəsi		
125.	Kiçik kənd	32	370
126.	Persi	42	323
127.	Təkiyə	145	725
128.	Parpı	173	1006
129.	Haxıs	74	35
130.	Zeynalbulağı	45	295
131.	Gödəkli	24	242
132.	Üşü	190	1380
133.	Nəziravan	68	553
134.	Ayğırsaq	25	209
135.	Qoşabulaq	18	211
136.	Göytül	27	208

137.	Qaraceyran	65	395
138.	Kürdəli	27	135
139.	Hamamlı	82	208
140.	Tülnəbi	52	379
141.	Əkərək	99	629
142.	Ərgov	70	280
	III milis sahəsi		
143.	Yuxarı Qarxın	213	1153
144.	Aşağı Qarxın	120	625
145.	Şorkənd	62	408
146.	Türkmənli	54	510
147.	Molla Bədəl	52	335
148.	Ağcaarx	110	720
149.	Kərim arxı	353	1700
150.	Armudlu	42	309
151.	İydəli	143	880
152	Canfəda	218	1318
153	Yuxarı Qulubəyli	42	286
154.	Aşağı Qulubəyli	40	518
155.	Saatlı	43	247
156.	Qamışlı	24	247
157.	Meteqala	19	364
158.	Qatırabad	30	195
159.	Rəncbər	66	226
160.	Peziki	32	264
161.	Xocayar	27	236
	IV milis sahəsi		
162.	Pirtikan	64	496
163.	Pirmələk	82	261
164.	Şeyx Hacı	38	410
165.	Karvansaray	85	210
166.	Əşnək	145	677

167.	Aralıx	62	358
168.	Quldərviş	48	357
169.	Talın	59	430
170.	Mehriban	140	533
171.	İrind	45	239
172.	Yuxarı Qarğaqovmaz	70	384
173.	Aşağı Qarğaqovmaz	42	253
174.	Aşağı Ağacaqala	115	315
175.	Sabunçu	32	165
176.	Ahaqçı	44	327
177.	Yuxarı Qalaqut	18	50
178.	Aşağı Qalaqut	17	95
179.	Qaraqala	18	108
180.	Qəzbin	21	100
181.	Susuz	18	90
182.	Knık	19	91
183.	Mustafato	60	289
184.	Bozbur (kürd)	32	165
185.	Aylanlı	100	300
186.	Seyranqışlağı	15	83
187.	İlanqışlaq	12	58
188.	Ucan	90	300
189.	Bayramlı	12	82
190.	Qədim Bəşir (kürd)	32	165
191.	Yuxarı Ağcaqala	100	308
	Cəmi qəza üzrə	5979	35784
	Yeni-Bayazid qəzası ***I milis sahəsi***		
192.	Ərzəkənd	80	593
	II milis sahəsi		
193.	Ağzıbir	116	755
194.	Bığlı	112	658

195.	Ağtala	62	424
196.	Əyrivəng	96	706
197.	Hacı Muğan	130	1034
198.	Rəhmankənd	72	779
Cəmi qəza üzrə		668	4649
Cəmi quberniya üzrə		15155	100626

1919-cu ilin son iki ayında isə daşnak hökumətinin İrəvan quberniyasında darmadağın etdikləri müsəlman kəndlərinin siyahısı belədir:

I. Üçkilsə (Eçmiədzin) qəzasında

1. Hacılar	22. Yuxarı Qarğaqovmaz	43. Persi
2. Molla Dursun	23. Aşağı Qarğaqovmaz	44. Parpı
3. Törə	24. Əşnək	45. Zeynalbulağı
4. Qaraqoyunlu	25. Mehriban	46. Zeyvə
5. Ağcaqala	26. Şeyx Hacı	47. Birinci Qulubəy
6. Kolanlı	27. İrind	48. İkinci Qulubəy
7. Qəmərli	28. Talın	49. Ağcaarx
8. Ayarlı	29. Pirmələk	50. Kərimarxı
9. Batrınc	30. Pirtikan	51. Canfəda
10. Ucan	31. Ahaqçı	52. İydəli
11. Kəvi	32. Aralıq	53. Armudlu
12. Avan	33. Quldərviş	54. Molla Bədəl
13. Qaracalar	34. Göytül	55. Buzovand
14. Maqda	35. Ərgov	56. Türkmənli
15. Dian	36. Qoşabulaq	57. Kolanlı
16. Talış Əkərək	37. Gödəkli	58. Səfiabad
17. Bağçacıq	38. Ayğırsaq	59. Qəmərli
18. Karvansara	39. Üşü	60. Qarğabazar
19. Yaşıl	40. Kiçikkənd	61. Yuxarı Qarxın
20. Yuxarı Ağcaqala	41. Nəziravan	62. Aşağı Qarxın
21. Aşağı Ağcaqala	42. Persi	

II. Sürməli qəzasında

1. Yaycı	18. İkinci Arxacı
2. Oba	19. Üçüncü Arxacı
3. Güllük	20. Qaraqoyunlu
4. Ağməhəmməd	21. Zülfüqar
5. Qasımcan	22. Hüseynkəndi
6. Ərəbkirli	23. Səfər Qulu
7. Quzukənd	24. Cənnətabad
8. Sarıçoban	25. Aşağı Dizə
9. Ağaverdi	26. Yuxarı Dizə
10. Sürməli	27. Həsənxan
11. Qazançı	28. Kirəşbağ
12. Nəcəfəli	29. Oğuzlu
13. Amarət	30.Qızıl Zakir
14. Mələkli	31. Qurbanlı
15. İydir Mava	32. Dərəkəndi
16. Sultanabad	33. Pərni
17. Birinci Arxacı	34. Təpəbaşı

III. İrəvan qəzasında

Zəngibasardan başqa, bütün kəndlər (yəni 32 kənd) dağıdılmışdır (23, 376,391).

1918-ci ilin yazınadək Cənubi Azərbaycanda erməni və

aysorilər xristian Antanta dövlətlərinin, ABŞ və xristian missionerlərinin təhriki ilə Xoy, Səlmas, Zəncan, Miyanə, Urmiyə şəhərlərini və onların arasındakı kəndləri yandırıb talan etdilər.

Bu barədə Məhbub Dadaşpurun "Kazim xan Quşcu" kitabında geniş məlumat verilir. 1918-ci ilin fevral və mart aylarında erməni və aysori terrorçuları Məlik Simon və Smitkonun rəhbərliyi ilə Urmiya, Səlmas və Xoy şəhərlərində, eləcə də ətraf kəndlərdə azərbaycanlılara qarşı açıq-aşkar soyqırım aparmış, 100 mindən çox adam məhv olmuşdur. (32, 31,33). Kazim xan Quşcu bir xalq qəhrəmanı kimi erməni-rus-aysori birliklərinə qarşı fəal mübarizə aparmışdır. 1923-cü ilin dekabrında Kazımdaş qalasının müdafiəsində bomba partlayışından həlak olmuşdur (22, 152).

Ermənilər Urmiyə bölgəsində də 150 min, Xoy bölgəsində isə 50 min azərbaycanlını qətlə yetirdilər, kəndləri viran edib xaraba qoydular. Bu qətliamların çoxu Novruz bayramı ərəfəsində olmuşdur.

İran tarixçilərindən Ə.Dehqani və Ə.Kəsrəvinin ermənilərin törətdikləri qətlyamlar haqqında qeydləri vardır. Seyid Əhməd Kəsrəvi "On səkkiz illik Azərbaycan tarixi" kitabında yazır: "Onlar Osmanlı ordusunun yaxınlığını görüb şəhəri tərk etdilər. Bu dəhşətli hadisələrdə ermənilərlə assurlar 10

min nəfərdən çox Azərbaycanlı öldürdülər. Ağa Petrosun başçılığı ilə keçirilən qanlı iğtişaşlarda Səlmasda bircə abad kənd belə qalmadı (32, 95).

Quldur Məlik Simonun (Marsimon) öldürülməsindən sonra onun yerinə keçən quldurbaşı Petros Cənubi Azərbaycan müsəlmanlarının soyqırıma məruz qoyan erməni və aysori quldurlarına rəhbərlik edirdi. Birinci dünya müharibəsi dövründə rus generalı Çernozubovun ordusunda xidmət etmiş, sonralar Rusiyanın Urmiyada konsulluq attaşesi işəmişdir. İngiltərə, Fransa və Amerikanın himayədarlığı ilə hətta Lozanna konfransına "general Petros" adı ilə qatılmışdır. O, konfransda Urmiya və Səlmas bölgələrində aysorilərin dövlətini yaratmaq təklifini irəli sürsə də, orada münasib qərar qəbul edilməmişdirş (16, 159).

Ə.Dehqani də 17 mart 1918-ci ildə Urmiya şəhərində erməni daşnakların və çiloların (aysorilərin) on min azərbaycanlını qətlə yetirdiklərinin şahidi olduğunu qeyd edir (32, 95).

Başqa bir məlumatda göstərilir ki, erməni və aysori terrorçularına himayəlik edən, Xoy çəhərini erməni şəhəri etmək istəyən daşnak Andranik 8 min erməni qulduru ilə Qafqazdan Xoya yürüş edir və azərbaycanlılrın güclü müqavimətləri ilə qarşılaşaraq məğlub olur. (16, 158).

Mənbələrdə göstərilir ki, Xoydan qovulan Andranik və onun quldurları Culfa yolu ilə Naxçıvana gəlir. Nehrəmdə azərbaycanlıların gərgin müqaviməti ilə rastlaşır. O ozünü Sovet Rusiyasının səlahiyyətli nümayəndəsi kimi göstərir və Naxçıvanda sovt hakimiyyətinin qurulmasını elan edir. Daha sonra yerli əhalidən silahların yığılması haqqında əmr verir (27, 19). Amma naxçıvanlılar onun fitnəkar bir quldurbaşı olduğunu yaxşı tanıyırdılar. Ona görə də onun dəstəsinə qarşı ölüm-dirim savaşına qatıldılar.

1918-ci ilin iyununda Türk ordusu Cənubi Azərbaycana Urmiya, Xoy və Səlmas şəhərlərinə gəlir və xalqı erməni qırğınından xilas edir. Rusiya ərazisinə daxil olmayan Urmiya bölgəsində 150 min, Xoy bölgəsində 50 min, Şərqi Anadolu (Türkiyə) bölgəsində 200 min azəri türkü, bütövlükdə 400 min azəri türkü erməni mauzerçiləri tərəfindən qətlə yetirilmişlər. Bu da tarixdə ağ ləkədir. Özünü I Dünya savaşında bitərəf elan etmiş İran dövlətinin suveren hüquqları pozulmuş, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədilmişdir. Bir vətəndaş kimi onların haqqı tapdalanmışdır. (32, 94-95)

Rus mətbuatında hər vaxt qərəzli şəkildə qeyd edilir ki, Azərbaycanda etnik təmizləmə aparılır. Ancaq Qərbi Azərbaycanda zaman-zaman etnik təmizləmə apararaq etnik Ermənistan yaradan ermənilərə heç kəs irad tutmur.

Rus dövlətinin müstəmləkəçilik və türklərə düşmən münasibəti nəticəsində 1801, 1828, 1854, 1878, 1914-cü illərdə rus-türk müharibələrinin meydanına çevrilmiş Qafqazda ən çox əziyyət çəkən Azərbaycan türkləri olmuşdur. Cənubi Qafqazı işğal edən rus çarları çalışırdılar ki, Qafqazın etnik tərkibini dəyişdirsinlər. Yəni Azərbaycan türkləri tarixən yaşamış ərazilərə digər millətləri, ən çox erməniləri yerləşdirsin. Rus mənbələrində göstərilir ki, rus çarları XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Qafqaza polyak, çex, latış, yunan, moldavan, erməni, eston, aysor və digər millətləri yerləşdirərək Qafqazın etnik tərkibini dəyişdirməyə başladılar. Həmin mənbələrdə gəlmələrin sayının 1.148 min olduğu göstərilir (38, 64, 65). Həmin müharibələr və erməni terrorları nəticəsində minlərlə kənd və şəhərlərimiz dağıdılmış, 100 minlərlə azərbaycanlı həlak olmuşdur. Qafqaz müharibələrinə çar hökuməti Loris Melikov, Mədətov, Nazarbekov, Lazarev, Behbutov kimi qaniçən erməniləri komandir təyin edirdi ki, onlar İran və Türkiyənin ucqarlarından gəlmə erməniləri Azərbaycan torpaqlarında asanlıqla yerləşdirsinlər. Tarix kitablarında "sülh müqaviləsi" kimi tanınan bədnam "Gülüstan" (1813), "Türkmənçay" (1828) və "Ədirnə" (1829) müqavilələri ilə Azərbaycan türklərinin faciələri başlanmışdır. Məhz bu müqavilələrin hamısı bütöv Azərbaycanı

parçaladı. Qaçqınlıq və köçkünlüyü yaratdı.O müqavilələrin ağrılarını hələ də çəkirik.

1918-ci ilin Novruz bayramı ərəfəsində də Azərbaycandan torpaq qoparmaq, özlərinin dövlətini yaratmaq məqsədilə ermənilər İrəvan, Zəngəzur, Göyçə, Gümrü, Bakı, Şamaxı, Quba və Gəncədə onlara havadarlıq edən rusların köməyi ilə 100 minlərlə azərbaycanlını qətlə yetirmiş, yaşayış məntəqələrini viran qoyaraq əmlaklarını talamışlar. Maddi mədəniyyət abidələrini isə məhv etmişlər.

1918-1920-ci illərdə erməni cəlladları və şovinist daşnaklar rus silahı ilə silahlanaraq yüzlərlə azərbaycanlı kəndini yerlə yeksan etmiş və minlərlə soydaşımız erməni vəhşətinin qurbanı olmuşdur. Soyqırıma məruz qalanlar tamamilə silahsız insanlar idi. Ən dəhşətlisi isə budur ki, bu vəhşətdə erməni cəlladları üçün nə yaş məhdudiyyəti nə də cinsi fərdlərin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Öldürmək üçün onlara sadəcə türk olmaqları yetərli idi. Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşamış informatorların söylədikləri bir neçə kəndin faciəsinə diqqət yetirək.

Bu faciələrdən biri də Qərbi Azərbaycanda – İrəvan qubemiyasının, Abaran qəzasının Arıx Vəli icmasına daxil olan Gözəldərə kəndində olmuşdur. Ələyəz dağının yamacında, Gözəldərə çayının dərədən çıxdığı düzən bir yerdə yerləşən Gözəldərə kəndi 1918-ci iln Novruz bayramında erməni

daşnakları tərəfindən xarabazarlığa çevrilmişdir. 1893-cü ildə Tiflisdə çap olunan "Свод статистических данных о населении Закавказского края, Ереваиской губернии - 1886" statistik kitabında Abaran qəzasının Gözəldərə kəndində 506 nəfər azərbaycanlının (kitabda tatar yazılıb) yaşadığı qeyd olunur (67, 215).

1916-cı ildə Gözəldərə kəndində anadan olmuş Əhmədxan Məhəmmədəli oğlunun dediklərindən: – Atam Məhəmmədəli Kərbəlayı Xudaverdi oğlunun dediyinə görə 1918-ci ilin Novruz bayramı ərəfəsində, əvvəl kəndin kattası Nəsrulla kişi kənd adamlarına xəbərdarlıq edir ki, ehtiyatlı olun, ermənilərin kəndə hücumu gözlənilir. Beləliklə, bayrama 2 gün qalmış kəndin cavan qız-gəlinləri və ərgən oğlanlarını Ələyəzin zirvəsinə doğru olan mağaralarda gizlədirlər. Kəndin axundu Mir Ələkbər ağa kənddə qalan qoca-qoltuq, kiçikyaşlı uşaqları və xəstələri böyük kənd məscidinə yerləşdirmiş, ora xeyli miqdarda ərzaq və su da qoydurmuşdur. Seyid Mir Ələkbər ağa və ağsaqqallar elə düşündülər ki, kafir ermənilər Allahın evinə toxunmazlar. Axşam tərəfi kənd meydanına – məscidin yanına gələn erməni atlıları ilk əvvəl məscidin həyətinə girirlər. Mir Ələkbər ağa onları qarşılayır və deyir ki, ay kafir erməni, məsciddəkilər xəstə, əlsiz-ayaqsız və silahsız adamlardır, onlardan nə istəyirsiniz? Çıxın gedin! Daşnak başçısı əlində mauzer axundu itələyib məscidin içərisinə salır,

haray-həşir qopsa da, kafir ona baxmır, tez məscidin böyük qapısını örtür və əsgərlərinə əmr edir ki, qapının arxasına daş yığsınlar. Əsgərlər məscidin ətrafındakı hasardan böyük daşları gətirib qapını açılmaz edirlər. Daha sonra 3-4 daşnak əsgəri məscidin üstünə çıxıb 5-6 yerdən iri deşiklər açırlar. Sonra isə yaxınlıqdakı ot tayasından ot-küləş götürüb od vurur və deşikdən içəri tökürlər. İçəridə tüstüdən boğulan və facia ilə yananların ah-naləsi ərşə dirənir. Babam Məmmədəli Kərbalayı Xudaverdi oğlu (1888, Gözəldərə – 1969, Təpəköy), Hüseyn Bağıroğlu (1880 – Gözəldərə, 1982 – Təpəköy), Qəhrəman Qoca oğlu (1878 – Gözəldərə, 1964 – Təpəköy), Dilbər Qəhrəman qızı (1889 – Gözəldərə, 1972 – Təpəköy), Dursun Rüstəm qızı (1910 – Gözəldərə, 1982 – Təpəköy), atam Bayramov Əhmədxan Məmmədalı oğlu (1916 – Gözəldərə, 1990 – Sumqayıt), Məmmədvəli Qurbanov (1911 – Gözəldərə, 2000 – Gəncə), Elləz İsmayılov (1925 – Gözəldərə, 2012 – Bakı) və s. informatorlardan bu faciəni dəfələrlə eşitmişəm. Onların söylədiklərinə görə, Gözəldərədəki məsciddə 200 nəfər yandırılmışdır. Onlardan yalnız bir-iki nəfər sağ qalmışdır. Onu da qeyd edək ki, orada yandırılan yaxın adamlarının adlarını babam nəvə-nəticələrinə qoymuşdur. Məsələn, bu sətirlərin müəllifinin, qardaşlarımın, bacılarımın, əmimoğlu və əmim qızlarının adları həmin Gözəldərə faciəsində həlak olanların adlarıdır. Digər ailələr də

həmin faciədə həlak olanların adlarını uşaqlara verərək yaşadırlar. Bununla onlar təsəlli tapırdılar. Bundan sonrakı qaçqınlığı heç düşünmürdülər.

Ermənilər kəndin evlərini gəzərək mal-qoyunu, at-öküzü, arabaları, xalı-xalçanı, yataq dəstlərini, hətta qışda ev şəraitində kötükdə olan arıları çırparaq balını, quyulardakı taxılı və s. qarət edib arabalara yükləyir, daha sonra isə evlərə od vururlar ki, qırğından qalan gözəldərəlilər geri qayıtmasınlar. Bir neçə gündən sonra geri qayıdanları ermənilər əsir götürürlər. Onları İrəvana aparıb orada xan nəslindən olan Alı xana verir və erməni əsirləri ilə dəyişirlər. Deyilənə görə, xan nəslindən olan Alı xan onları və digər qaçqınları Göy məscidin həyətindəki hücrələrdə yerləşdirtdirir, onlara gündəlik çörək norması da verirmiş. Bir gün qaçqınlarla görüşən Alı xan gözəldərəlilərin başçıları olan Molla Qafardan soruşur ki, kişi, deyirlər, bolşeviklər gəlir, onların gəlməyinə razısanmı? Bolşevik və menşevikin hələ nə olduğunu bilməyən Molla Qafar elə bilir ki, gələnlər Alı xanın adamlarıdır? Ona görə də ona xoş gəlsin deyə üzünü Alı xana tutub deyir: - Allah! Allah! Keşkəm tez gələlər. Onun cavabı Alı xanı razı salmır və çıxıb gedir. Səhəri gün qaçqınlara çörək norması verilmir. İşin nə yerdə olduğunu ailə başçıları anlayırlar.

Beləliklə, Gözəldərə kəndindən qaçqın düşmüş tombullu, qaraçıq, çəmənli, dadaşlı, postalçılar, pirilər, seyidlər, lahışlı

tayfalarından qalan adamlar gah İrəvan kəndlərini dolanır, gah da İydır və Qars tərəflərə keçir, sərgərdan həyat keçirirlər. Bir qismi isə Borcalı kəndlərinə – Başkeçidin Boğazkəsən kəndinə sığınırlar. 1922-ci ildə yenidən Gözəldərəyə qayıdırlar ki, keçmiş evlərini bina etsinlər. Ermənilər kəndə Türkiyədən gəlmiş qaba və kobud olan yezidi kürdlərini də yerləşdirirlər. Onlarla yola getməyin çox çətin olduğunu, erməni hakimiyyətinin daha çox yezdiləri müdafiə etdiklərini görüb 1926-cı ildə iqlimi Gözəldərə ilə eyni olan Ağbabaya gəlirlər. 1917-1923-cü illərdə mübahisəli olan bu ərazi Qars və Gümrü müqaviləsinə əsasən sərhəd cızılarkən yeni yaradılmış "Ermənistan"a qatılır. Etiraz əlaməti olaraq Ağbabada yaşayan qarapapaqlar hələ 1922-ci ildən Türkiyəyə üz tutmuş, onlarla kənd boş qalmışdır. Mustuqlu, Oxçoğlu, Bacoğlu kəndlərində, Başkeçidin Boğazkəsən kəndində yaşayan gözəldərəlilər qohumluq münasibətinə görə bir yerə yığılmağa başlayırlar. Ağbabanın Böyük Təpəköy və Xırda Təpəköy və Oxçoğlu kəndlərindəki boş qalmış evlərdə yerləşirlər. Böyük Təpəköy 1918-ci ilədək 3 icmadan ibarət olan Ağbaba nahiyyəsinin mərkəzi olmuşdur. 23 kənddən ibarət olan Ağbaba nahiyyəsinin pristavı bu kənddə oturarmış (67, 211). Bir-birindən Arpa çayı ilə ayrılan bu kəndlərin təsərrüfatlarını 1950-ci ildə birləşdirərək 1 kənd etmişlər.

Təpəköydə olan 4-5 nəfər varlı, qaçqın gözəldərəlilərin kənddə qalan boş evlərə yerləşməsinə mane olur. Mübahisə uzun çəkir. Nəhayət, 1930-cu ildə rayon yaradılarkən onun ilk icrakomu Salmanov qaçqınlara kənddə torpaq sahəsi verir, onları həmişəlik Təpəköydə yerləşdirir və kənd varlılarından bu barədə qol kağızı da alır. Kolxoz quruluşu, müharibə və s. işlərdə fəal olan gözəldərəlilər taleyin hökmünə boyun əyərək Təpəköydə (Amasiya rayonu) məskunlaşırlar. Lakin Gözəldərədə doğulan yaşlı adamlar Gözəldərə deyə-deyə dünyalarını dəyişdilər. İmkan düşəndə isə Ağbabadan 70-80 km aralı olan Gözəldərə kəndinin xarabalıqlarını (Artik rayonu) ziyarət edər, orada gözyaşı tökər və günahsız ölənləri xatırlayardılar. 1940-cı ildən ləğv edilmiş kəndi, Gözəldərə sahəsini Gümrü (1990-cı ilədək Leninakan) qarnizonuna atəşgah və hərbi yay düşərgəsi etmişlər.

1988-ci ilədək Təpəköydə 70 ailəni birləşdirən gözəldərəlilər daxil olmaqla 150 ailə yaşayırdı. Kəndin yarısını tombullu, qaracuq, dadaşlı, pirilər, postalçılar, çəmənli, seyidlər tayfaları təşkil edirdi. O ailələrin hamısına birlikdə gözəldərəlilər deyirdilər. Gözəldərəli Qənbər Bayramov 30 il sovet sədri, Elləz İsmayılov 25 il kolxoz sədri, Kərim Rəsulov 20 il məktəb direktoru, Salman Rəsulov 6 il sovet sədri işləyərək xeyli quruculuq işləri aparmışlar. Belə ki, ikimərtəbəli məktəb binası, klub, kitabxana, 25 çarpayılıq xəstəxana, rabitə şöbəsi, radio

qovşağı, əmanət kassası, baytarlıq məntəqəsi, hamam və s. obyektlər onların və kənd adamlarının bacarıq və səyləri sayəsində yaradılmışdır. Bunlardan başqa, yaraşıqlı fərdi evlər, ictimai binalar, sovxozun təsərrüfat kompleksi və s. kənd adamlarının əməyinin nəticəsi idi.

Bütün bunlar kafir ermənilərə qaldı. 1988-1989-cu illərdə yenidən Gözəldərəlilər Qərbi Azərbaycanın digər kənd və qəsəbələrində yaşayanalar kimi qaçqın düşdülər. İndi onlar Bakı, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərində, Göygöl, Şamaxı, Abşeron və digər rayon və kəndlərdə yaşayırlar. 1918-ci ildə qaçqın düşən Gözəldərəlilərin bir qismi də o vaxt Naxçıvan və Qars vilayətində məskunlaşmışlar. Mənbələrdə bu kəndin faciəsi Xatın və Xocalı faciəsi ilə müqayisə edilir (32, 98).

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Dərə Ələyəz mahalında törətdikləri qanlı cinayətlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək: Axta kəndindən olub, hazırda Şahbuz rayonunun Gömur kəndində yaşayan 111 yaşlı Murtuzayev Əbdüləzim Kamal oğlu 1919-cu ili belə xatırlayır: "Biz kənd camaatı erməni həmləsindən canımızı qurtarmaq üçün kənddən çıxıb Kəllə qayada, oba yerində qalırdıq. Bütün əhalini Dərə Ələyəzdən çıxarmağı qarşısına məqsəd qoyan düşmən oba yerini də bizə çox gördü. Ermənilər kəndimizi oda qalayandan sonra üstümüzə gəldilər. Böyük qırğın oldu, 50-dən çox adam öldürüldü, onlarla adam

yaralandı. Cəlladlar çala qazıb 19 nəfəri diri-diri bir qəbirə dolduraraq üstünü torpaqladılar. Kənd camaatı ətraf kəndlərdən olan azərbaycanlılara qoşulub Naxçıvan, Pirkeş, Vayxır və Cəhriyə dağıldılar (26,67). Dərə Ələyəzin Qayalı kəndində olub, 1918-ci il hadisələrinin iştirakçısı olan və hazırda Yevlax şəhərində yaşayan, 1903-cü il təvəllüdlü Bağırov Məhəmməd Sadiq oğlunun dediklərindən: "Erməni quldurları kəndimizdə tayı-bərabəri olmayan vəhşiliklər törətdilər. Onlar kəndə girən kimi evlərə, ot tayalarına od vurdular, həyətlərdə itləri güllələdilər, mal-qaranı öldürdülər, malı-mülkü talan etdilər. Kənddə olan 5 sürü qoyunu, 2 sürü qaramalı sürüb apardılar. Çobanlardan Ellaz oğlu Abdullanı da güllələdilər.

Kənddəki qırğından xəbərsiz olan və dəyirmanda dən üyütməkdən gələn Çaykəndli Əli Molla Əlverdi oğlu və onun oğlu Məzahim ermənilər tərəfindən tutulur. Ermənilər yolda oğlunu atasmm gözləri qarşısında işgəncə ilə öldürürlər. Özünü isə Herher kəndinə aparırlar. Burada onu bir erməni "axçısı" (qızı) daşnaklardan alaraq işgəncə verməyi öz boynuna götürür. Onu həyətdə ağaca bağlayaraq hər gün işgəncə verir... Qocaya işgəncə verdikdən sonra onu öldürür və sürüyüb dərəyə atdırır.

1988-ci ildə Dərə Ələyəzin Gamur kəndindən Naxçıvanın Gomur kəndinə qaçqın düşmüş 105 yaşlı Lala Xalıqverdi qızı deyir: "1918-ci ildə erməni cəlladları uzun hörüklü türk

qadınlarının saçını dibindən qırxaraq atları hörükləmək üçün çatı, çidar hörürdülər, özlərini isə çılpaq soyundurub kəndbəkənd gəzdirirdilər". (42, 68)

Dərə Ələyəzin Köçbək kəndindən olan, 1905-ci ildən 1988-ci ilə qədər doğma kəndindən dörd dəfə qaçqın düşən, 1988-ci ildə Şuşaya pənah gətirən, oradan da didərgin düşən, Bərdədə İnternat məktəbinin dar bir sinif otağında müvəqqəti sığınacaq tapan 105 yaşlı Ağalar Ağalarovun dediklərindən "Ermənilər kəndimizi üç tərəfdən – Pənikin yalından, Qısır dağından və Ağ yarğan tərəfdən topa tutdular, sonra isə kəndə doldular. Məqsədləri bizi son nəfərimizə qədər qırmaq idi. Yaxşı ki, Bazarçayın malakanları qaçmaq üçün bizə yol verdilər. Kənd camaatından xeyli insan tələfatı oldu. Kənddə qalan say-seçmə oğulları – Xanları, Qafarı, daha 15 nəfəri dama qatıb diri-diri yandırdılar. Neçə qadının, qız uşağının namusuna sataşdılar. Lalə, Pərnisə adlı qadınları əsir apardılar. Ermənilər kənddə qalan 7 yaşlı Dilşad adlı qızı alovlanan ot tayasına atdılar. Yazıq çığıra-çığıra yanıb külə döndü" (42, 67).

Dərə Ələyəzin Cırlanlı kəndindən olan və hazırda Yevlax şəhərində yaşayan 92 yaşlı Şahbazov Bayram Ağaverdi oğlu 1919-cu ilin əwəllərində gördüklərini belə nəql edir: "Ermənilər hücum edərkən kəndi tərk etməyən atam Ağaverdi Şahbaz oğlunu və Əmrah Vəli oğlunu əsir tutub Quşçubilək kəndinə gətirirlər.

Atam yaxşı çarıq tikdiyindən onu öldürmürlər. O, erməni əsgərlərinə çarıq tikir. Bir gün ermənilər onu məcbur edirlər ki, həmkəndlisi Əmrahın dərisini soyub çarıq tiksin. Atam buna razılaşmır. Bundan hiddətlənən qansızlar Əmrahı diri-diri soyaraq öldürürlər. Atamı isə ağaca bağlayaraq sol ayağının altını xəncərlə doğrayır və dərisini soymağa başlayırlar. Bir azdan Arsen adlı erməni komandiri cəlladları dayandırır ki, bu bizə hələ lazımdır. Beləcə atama "rəhm" edirlər. Sonradan təsadüf nəticəsində atam əsirlikdən qaçır. O, ölənə qədər aldığı yaradan ayağını çəkərdi".

Köçbəy kənd sakini ağbirçək ana Alıyeva Gülyetər Sayıl qızı deyir: "Biz şaxtalı payız günü ayaqyalın, başıaçıq, ac-susuz Üçtəpəni aşıb Minkəndə, Xındırıstana, Quzannıya, Abdal-Gülablıya, oradan da Bərdənin Hacallı kəndinə gələrək Nadir bəyin himayəsinə sığındıq. İki il yarım burada qaçqın həyatı keçirdikdən sonra yenidən Vətənə döndük" (38, 37).

Dərə Ələyəzin Amağu kənd sakini, 90 yaşlı Əsgər Dünyamalıyev 1978-ci ildə Mehdiabad sovxozunda yaşadığı zaman böyük bir məclisdə şahidi və iştirakçısı olduğu bir hadisəni danışaraq belə nəql etmişdi: "1918-ci ildə Andranikin və onun silahdaşları Yapon və Nijdenin dəstələri Dərə Ələyəzdə strateji cəhətdən çox əhəmiyyətli yerdə, Şərurdan Dərə Ələyəzə gələn dağ yolunun üstündəki yüksəklikdə yerləşən Qurdqulaq və

Amağı kəndlərini ələ keçirmək istəyirdilər. Şiddətli döyüşlər başladı. Yapon və Nijdenin dəstələri xeyli itki verib geri çəkildilər. Bundan sonra onlar hiyləyə əl atdılar. Axşam çağı erməni tərəfdən bir dəstə adam əllərində ağ bayraq Qurdqulaqda qaravul çəkən azərbaycanlılara yaxınlaşır və kənardan qışqırarlar ki, "Biz Amağu, Qurdqulaq və başqa kəndlərdən köməyə gələn camaatın ağsaqqalları ilə sülh məqsədilə danışıq aparmaq istəyirik". Azərbaycanlı gözətçilər aldanıb bunları yaxına buraxır. Ermənilər qəflətən hücum edib bunları tərkisilah edir və qabaqlarına qatıb əllərində ağ bayraq Amağu kəndinə yaxınlaşırlar. Camaat çaş-baş qalıb bunlara güllə atmırlar. Bunların arxasında silahlı erməni dəstələri kəndi mühasirəyə alır, qadınları, qocaları, uşaqları böyük bir evə, məscidə qatır, kişilərin isə əl-qolunu bağlayıb kəndin altındakı uçurumun başına toplayırlar. Cani dəstələri cəsarətli qadınların döşünü kəsir, qolu bağlı kişiləri isə bir-bir uçurumun başından itələyib aşağı salırlar.

Bu zaman Amağu kəndindən olan Tanrıverdi adlı bir kişi (hal-hazırda Sumqayıtdakı maşın bazarının sahibi, biznesmen Hacı Sabirin babası) cibində olan balaca bıçaqla əli bağlanan kəndiri kəsir və hiss etdirmədən kənd adamlarını itələyib uçurumdan aşağı salan iki erməniyə yaxınlaşır. Bir göz qırpımında bunları itələyib uçurumun başından aşağı salır və dərə aşağı qaçmağa başlayır. Bu hadisə zamanı ermənilər 300-dən

artıq azərbaycanlını qayadan töküb öldürmüş, neçə-neçə qadının döşünü kəsmiş, körpə uşaqları nizəyə taxmış, baş-bilənləri işgəncə ilə məhv etmiş, qocaları, qadınları, uşaqları məscidə doldurub yandırmışlar. Tək-tək adamlar ölümün pəncəsindən qurtara bilmişdir.

1918-ci ilin yayında, taxıl biçimi vaxtı ermənilər Dərə Ələyəzdəki bütün azərbaycanlı kəndlərinə qəflətən hücum edib, əhalinin çoxunu güllələmiş, sağ qalanları isə kəndlərindən qovmuşlar.

Azərbaycanlılar yaşayan Horbadıq kəndində həmin qanlı faciələrin canlı şahidi olmuş, ölümün pəncəsindən özünü güclə qurtararaq, 90 ildən artıq ömür sürən Gülüdüzlü Hacıməhəmmədin qızı Tuyğun arvad deyirdi ki, "1918-ci ilin yayında, taxıl biçimi dövründə ermənilər Horbadıq kəndinə hücum edib camaatın çoxunu qırdı. Bu zaman kənd camaatının az bir hissəsi qaçıb meşədə, çınqıllıqlarda gizləndi, bir hissəsi isə azərbaycanlılar yaşayan digər kəndlərə tərəf qaçdılar.

Tuyğun arvadın əri qlava Ağayar xəstə olduğu üçün qaça bilmir. Tuyğun isə ərini tək qoyub qaçmır, onun yanında qalır. Ermənilər gecə gəlib qlava Ağayarı tutur və ər-arvadı öldürmək üçün bir quyunun yanına gətirirlər. Tuyğun gizlə- . diyi bıçağı ərinə verir və yavaşca deyir ki, erməniləri vur qaçaq. Azərbaycan dilini bilən erməni bunu eşidir və Ağayarı dərhal tüfənglə vurur.

Tuyğun arvad qaçıb kolun dibində gizlənir və sinə-sinə buradan uzaqlaşır. Ağayarı doğram-doğram edib quyuya tökürlər. Tuyğun arvadı isə tapa bilmirlər.

Yollara yaxşı bələd olan Tuyğun arvad buradan aralanır, ayaqyalın, başıaçıq gecə gəlib Ələyəz kəndinə çatır. Səhər qaranlığında ermənilərin səsini eşidib çınqılhğda daşın oyuğuna girir (38, 35-37).

Azərbaycanlılar o zaman ermənilərə nısbətən az silaha malik olsalar da, onlar ermənilərə qarşı çox mərdliklə, cəsarətlə vuruşmuşlar. Yaşlı adamlar danışırdılar ki, Andranikin dəstələrini Cul kəndinin 5 yüz cəngavəri dəfələrlə məğlubiyyətə uğratmışdır. Ələyəz, Hosdun, Hors, Cul, Amağu kəndlərində, Salsal qalası uğrundakı vuruşmalarda azerbaycanlılar daşnak dəstələrini dəfələrlə qaçmağa məcbur etmişlər.

1918-ci ildə Dərə Ələyəz mahalında azərbaycanlıların sağ qalanları Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərinə həmçinin İrana və Türkiyəyə qaçıb getmiş və bunların böyük bir hissəsi Dərə Ələyəzə bir daha qayıtmamış, getdikləri yerlərdə məskunlaşmışlar.

Erməni-müsəlman davasında Dərə Ələyəz mahalından qaçanların əksəriyyəti isə Gəncəbasara, Qarabağa, Şərura, Naxçıvana, Laçına, Kəlbəcərə üz tutumuşlar.

Azərbaycan tarixinə və gələcək nəslə lazım olan belə bir faktı da çatdırmaq istəyirəm: qaçaqaçda Dərə Ələyəzdən köçənlərin əksəriyyəti Xocalıda, Ağdamın Qərvənd, Ağdərənin Umudlu, Goranboyun Xoylu, Dəliməmmədli, Şadılı, Şəm- kirin Qaracəmirli, Seyfəli, Dəlilər, Naxçıvanın Gültəpə, Şıxmahmud kəndlərin- də, Şahbuz rayonunda, Sərurun Danzik, Çağazur, Kərki, Künnüt, Dizə, Yaycı, Oğlanqala, Mahmudkənd, Cəlilkənd, Zeyvədudənkə, Sədərək, Siyaqud, Kosa- can, Daşarx, Xanlıqlar, Püsyan, Yenkicə kəndlərində, Kəlbəcər, Laçın, Yevlax, Qazax, Tərtər, Xanlar, Tovuz, Gədəbəy, Daşkəsən rayonlarının bir çox kəndlərində, Dağlıq Qarabağın əksər kəndlərində, Gəncə səhərində məskunlaşmışlar və bunların az bir hissəsi 1921-ci ildən sonra Dərə Ələyəzə qayıtmışdır (38, 39).

Yeni Bayazit 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisi müvəkkili İsmayıl Sultanovun Gəncə qəzası naçalnikinin adına göndərdiyi məlumatda yazırdı:

"Bu ilin 13 aprel tarixindən başlayaraq Ararat respublikasının qoşunları Göyçə rayonunun, Yeni Bayazit qəzasının dinc müsəlman əhalisinə qarşı hücuma keçmişdir. Məqsədləri Göyçə gölünün şərq və şimal hissəsini burada yaşayan müsəlmanlardan təmizləmək idi.

Hal-hazırda 60.000 əhalisi olan 22 kənd dağıdılmış, yandırılmış, əhalisi isə qırılmışdır. Bədbəxt müsəlman əhalisi

Göyçə müsəlmanlarını qırmağı qarşısına məqsəd qoymuş və bunu yerinə yetirən erməni qoşunlarının atəşləri ilə rəhmsizcəsinə məhv olur. Erməni hökumətinin və ermənilərin keçmiş qoşunlarına və təbəəliyində olan müsəlman vətəndaşlarına qarşı belə vəhşilikləri gördükdə adam dəhşətə gəlir. Erməni qoşunları əllərinə düşən müsəlmanları heç vəchlə sağ buraxmır, ağlagəlməz işgəncələrlə onlara zülm edir, bəzi qadınları və yeniyetmə qızları çaxmaq şərtilə, qadınları, uşaqları, qocaları və gəncləri öldürürlər, əhalinin malı, dövləti acgöz erməni qoşunları tərəfindən ələ keçirilib, öz aralarında bərabər bölüşdürülür, sağ qalanlar isə qoşunlar tərəfindən təqib edilir, çox az miqdarda Gəncə qəzasının beşinci sahəsinin kənarlarına axışıb gəlirlər. Qalan 17 kəndin sakinləri isə Cavanşir qəzasının dağlıq hissəsinə qaçır, daha doğrusu 7-8 kəndin sakinləri erməni qoşunları tərəfindən təqib olunan Gəncə qəzasının 5-ci sahəsinin qarlı zirvələrində, dərələrdə gizlənirlər, qarın altında qalıb kütləvi şəkildə məhv olurlar. Ararat respublikasının Göyçə rayonunda müsəlman qalmayıb. Hal-hazırda Yeni Bayazit qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Onlardan 22-si aprel ayının 13-20 tarixlərində dağıdılmışdır. Bunlar: Daşkənd, Qoşubulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Ayaq Şorca, Ağkilsə, Zod, B.Qaraqoyunlu, K.Qaraqoyunlu, Zərzübil, Çayəhmədli, İnəkdağ, Qara İman, Kəsəmən, Baş Kənd, Kiçik Məzrə, Şişqaya, Baş Hacı, Şişqaya,

Zaqalı, Hüseynqulu ağalı, Qalatası kəndləridir. 15 mindən artıq evi olan bu kəndlərin sakinləri bütün malı, dövləti başlı-başına buraxıb qaçmışlar. Bütün bu mal dövlət hal-hazırda ermənilərə qalıb: qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar qədərdir (25, 274).

Yeni Bazayid qəzasının Daşkənd sakinləri Məşədi Qasım Hacı Kərim oğlu və Böyükəli Hacı Mirzə Ələkbər oğlu da Azərbaycan Daxili işlər Nazirliyinə 23 yanvar 1919-cu ildə yazdığı ərizə məlumatda yuxarıda adları qeyd olunan kəndlə rin hər birində 5-6 gün dayanan erməni əsgərlərinin kəndi talan edib sonra o biri kəndlərdə vandalizmi törətmələri qeyd olunur. Onların məlumatında Özbəkli, Alçalı, Qamışlı, Yarpızlı, Qanlı, Kərkibaş, Çaxırlı, Kefli, Böyük Məzrə kəndlərinin təmamilə ermənilər tərəfindən yandırıldığı da göstərilir. (26-35)

1918-1920-ci illərdə Ermənistanda siyasi durum olduqca ağırlaşdı. Belə ki. Azərbaycan xalqının qəddar düşməni, qulağıkəsik Andronikin qoşunları açıq surətdə Azərbaycan xalqına qarşı terrora keçdi. 1918-1919-cu illərdə Andranikin qoşunları İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlılara qarşı qəti hücuma keçdilər. Polkovnik Sulikovun rəhbərliyi altında daşnak hökümətinin qoşunları Basarkeçər rayonunun ərazisi istiqamətində hərəkət etdi. Daşnak hökumətinin polkovniki Sulikov öz çirkin əməllərinin qurbanı oldu. Belə ki, 1919-cu il

fevralın 28-də Sulikovun rəhbərliyi altında erməni ordusu Basarkeçər rayonunun Zod kəndinə daxil oldu. O, kəndə daxil olarkən camaatdan 750 pud taxıl və 100 sentner ot tələb etdi. Lakin camaat qaniçən polkovnikə bildirdi ki, bu miqdarda ərzağı vermək imkanına malik deyillər. Sulikov rədd cavabı aldıqdan sonra kənd camaatının xeyli hissəsini qılıncdan keçirdi. Bu dəhşətli hadisədən sonra kənd camaatının səbr kəsası tükəndi. Onlar başda polkovnik Sulikov olmaqla 4 nəfər zabiti, 15 nəfər isə erməni əsgərini öldürdülər. Bu hadisədən sonra daşnak ordusunun yerli əhaliyə qarşı vəhşiliyi daha da şiddətləndi. Basarkeçər talanına aid ermənilər arasında belə bir deyim də yaranmışdır: "Basarkeçəri talani ce ha" (Basarkeçərin talanı deyil ha).

Daşnak dəstələrinin tutduqları türk kəndləri canlı insanlardan "təmizlənib", eybəcər hala salınmış qurbanları ilə birlikdə xarabalığa çevrilmişdir. Yeni Bazayiddən olan daşnak "qəhrəmanlarından" biri Bahram 1920-ci ildə öz "qocaqlığını" belə təsvir etmişdir:

"Mən Basarkeçərdə yeni heç nəyi nəzərə almadan türk əhalisini qırdım – deyə daşnak "başkəsəni" lovğalanırdı. Lakin bəzən gülləyə hayfım gəlirdi. Bu itlərə qarşı ən yaxşı üsul odur ki, döyüşdən sonra salamat qalanların hamısını su quyusuna doldurub, üstündən ağır daşları tökəsən ki, onlardan əsər-əlamət

qalmasın. Mən elə də etdim: bütün kişiləri, qadınları və uşaqları öldürüb doldurdum quyuya və üstünü də daşla doldurdum..." (32, 85).

Zəngəzur qəzasının Gorus bölgəsində yaşayan azərbaycanlılar dəfələrlə erməni daşnakların vandalizmini görərək tərki vətən olmuşlar. Qaniçən Andranik 1918-ci ildə qəza mərkəzi Gorusu özünə qərargəh edərək "Zəngəzur respublikası" elan edir və İrəvan hökumətini də tanımırdı. Orada erməni milli şurası yaradaraq quldurluq edirdi. Ən əsası da o idi ki, Qarabağla Naxçıvan arasında olan müsəlman kəndlərini yandırır, əhalinin də qaçanı qaçır, qaçmayanı da erməni mauzerçilərinin gülləsinə tuş gəlirdi. Ona görə də 1919-cu ilin yanvarında Gorusətrafı kəndlərdən 40 min nəfər azərbaycanlı qaçqın düşərək Cəbrayıl, Şuşa, Cavanşir qəzalarına səpələnmişlər (25, 161). Andranikin Zəngəzurda törətdiyi qırğınlara Bakı ermənilərindən Arşaq *Sirinyan* və *Nikolay Osipov Zəngəzur erməni milli şurasına* 1 milyon manat pul köməklik göstərməsi "Azərbaycan" qəzetinin 14 yanvar 1919-cu il 23-cu sayında qeyd olunmuşdur.

Qarabağ general-qubernatorunun 21 yanvar 1919-cu il 100 saylı teleqramında da Gorus yaxınlığındakı Əluquluuşağı, Şurnuxu, Şamsız, Seyidli, Məzrə, Eyvazlı, Şahverdilər, Məsimli kəndlərini Zəngəzur erməniləri top atəşinə tutaraq yerlə-yeksan etməsi, əhalinin soyqırıma məruz qalması göstərilir (25, 162).

Onun nəticəsidir ki, 1918-1920-ci illərdən Gorusda 40-dan çox Azərbaycanlı kəndi dağıdılmış və hələ də xaraba olaraq qalırdı. 1920-ci ildən, daşnak hökuməti yıxıldıqdan sonra Ağbulaq, Surnux, Qurdqalaq kəndlərinə azərbaycanlılar qayıtmış, ta 1988-ci ilin deportasisına qədər orada yaşamışlar.

Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna göndərdiyi 655 (26.XI.1918) və 745 (15.XII. 1918) saylı məlumatlarında göstərilirdi ki, Andranikin başçılığı ilə erməni quldurları Meqri dərəsində olan 30-dan çox kəndi də talan edib yandırmışdılar (25, 167, 168).

Erməni bölmələri Megri dərəsində 70 tüstu (ev) olan Lehvaz , 75 tüstu olan Tey, 30 tüstu olan Mülk, 10 tüstu olan Gül, 5 tüstu olan Bənövşə, 25 tüstu olan Tağamir, 100 tüstu olan Lök, 60 tüstu olan Maralzəmi kəndlərinin əhalisindən 200 nəfəri öldürülmüş, kəndi talan etmiş və evlərə od vurmuşlar. Əliyanlı və Dərəli icmasma daxil olan kəndləri də viran etmişlər (25, 169).

1920-ci illərdə müxtəlif yerlərə qaçqın düşmüş və sağ qalmış azərbaycanlılar qismən geri qayıtdılar. Ev-eşiklərini nizama saldılar. Bənövşə, Düz, Gül, Mərzəğat, Mülk Tağamir, Tugut, Tey kəndləri 1918-ci ildən xaraba olaraq qaldı.

1930-cu illərdə erməni hokuməti azərbaycanlıları yerindən oynatmaq üçün hər bir rayonda "kəndləri böyütmək" adı ilə yenə də bir qarışıqlıq yaratdı. Bu dəfə Meqri rayonunun Bəhavər,

Əmrahdaşı, Əkərək, Əynazur, Buğakar kəndlərinin əhalisi yenə də pərən-pərən oldu. Azərbaycanlılar yaşayan Lök, Əldərə, Lehvaz, Maralzəmi, Nüvədi kəndində yaşayan azərbaycanhlar 1988-89-cu illərdə yenə də qaçqın oldular. Müxtəlif yerlərə pərən-pərən oldular.

Əştərək rayonuna daxil olan Hamamlı kəndinin adamları da faciə dolu həyat yaşamışlar. İrəvan şəhərindən cəmi 20 km məsafədə yerləşən Əştərək şəhəri həm də 56 kəndi əhatə edən rayon mərkəzinin adıdır. Əştərək toponimi qıpçaqların üçdaraq (üçuclu nizə) damğa adından törənmiş etnooykonimdir. Qıpcaq türklərinin izi rayon ərazisindəki kəndi (Qıpçaq kəndi), qala (Qıpçaq qaiası) və düz adlarında (Qıpçaq düzü) qalmaqda idi.

1829-1830-cu illərdə daha sonra 1877-ci illərdən başlayaraq İran və Türkiyədən gələn erməniləri rayon ərazisinə yerləşdirməklə ermənilərin sayını artırdılar. Beləliklə, 1914-1916-cı illərdə azərbaycanlıların sayı ermənilərlə bərabər – 15 min olmuşdur.

Əştərək rayonu Hamamlı kəndində anadan olmuş və 1948-ci ilədək orada yaşamış prof. Cəfər Cəfərovun dediklərindən: 1918-1920-ci illərdə Əştərək regionunda yaşayan 15 mın əhalidən bir nəfər də qalmamışdı. Qırılan qırılmış, qalanları da dədə-baba yurdlarından didərgin düşmüşdülər. 1918-ci ildə və sonrakı illərdə bu regionun bütün kəndlərinin və burada yaşayan

əhalinin faciəli taleyindən ətraflı bəhs etmək imkan xaricində olduğuna görə mən bunu regionun Hamamlı kəndinin nümunəsində göstərməyə çalışacağam. 1918-ci il qırğını haqqında yaşlılardan, xüsusilə atamdan eşitdiklərim bunlardır: 1918-ci il qış ayları imiş. Xəbər gəlir ki, Haxıs kəndinin əhalisini ermənilər qılıncdan keçirdilər. Bizim kəndə də xəbər çatır ki, ermənilər qar əriyəndə, yaz açılan kimi gəlib sizi də qıracaqlar, başınızın çarəsini qılın. Kənddə qış çox sərt keçərdi, elə vaxt olurdu ki, iki metrə qədər qar yağırdı. Kənddən kənara gediş-gəliş çox çətinləşirdi. Belə bir dövrdə bu cür qara xəbərin gəlməsi kənd camaatını çox çətin vəziyyətə salır. Qərara gəlirlər ki, hər gecə kənd əhalisi qarı ayaqları ilə tapdalamaqla qar az olan aran istiqamətində, yəni Zəngibasara, xüsusilə Çobankərə və Mehmandar kəndləri tərəfə özlərinə yol bassınlar. Belə də edirlər. Novruza bir neçə gün qalmış gecə hər kəs imkan daxilində əşyalarını, yüngül var-yoxlarını atlara, ulaqlara, inəklərə, öküzlərə yükləyərək axşamdan yola düşürlər. Hətta deyilənə görə, həddən artıq qoca kişi və qadınları götürmək mümkün olmur. Bir erməni kəndinin yanından keçəndə bir neçə nəfər köçdən geriyə qalır. Bu vaxt uzaqdan erməni səsləri eşidilir. Qaçqınlar yaxında olan bir kahada gizlənirlər. Körpə bir uşaq ağlayır, anası nə qədər çalışırsa, onu sakitləşdirə bilmir. Bunun təhlükəli olduğunu görən ana uşağı boğub öldürür. Ermənilər

ötəndən sonra köçün arxasınca hərəkət edirlər. Köç karvanı Qır adlanan çöllə hərəkət edərək, dan yeri söküləndə İrəvanla Üçkilsə arasındakı yola çıxırlar. Elə bu vaxt İrəvandan Üçkilsəyə gedən üç erməni ilə rastlaşırlar. Tədbirli adamlar başa düşürlər ki, bunlar ermənilərə xəbər verəcəklər və belə qərara gəlirlər ki, sürəti artırsınlar. Bir xeyli gedəndən sonra Üçkilsə istiqamətindən bir dəstə erməni atlısını köçə yaxınlaşdığını görürlər. kənd camaatında silah yox imiş, olan silahları da ermənilər bunlarla rastlaşarkən şübhələnməsinlər deyə gizlədibləmiş. Yalnız Kolay ləqəbli Üsub adlı bir kişi osmanlı beşatılanını özündə saxlayıbmış. Ermənilər köçün qabağına keçir və onları geri – Üçkilsəyə doğru qayıtmağa məcbur etdikdə Üsub kişi tez bir daşın arxasına keçir və ermənilərin köçün qabağından çəkilmələrini tələb edir. Hətta ermənilərin başı üzərindən bir neçə güllə də atır. Usub kişinin igidliyi nəticəsində köç Zəngibasarın Çobankərə və Mehmandar bölgəsinə gəlib çatır. Bir müddət bu kənddə qaçqın vəziyyətində qalırlar. Sonra ermənilər güclü ordu və silahla bu kəndə də hücum edirlər. Bizim camaat zəngibasarlılarla birlikdə Arazı keçmək üçün çayın kənarına gəlirlər. Yaz ağzı imiş, Araz aşıb-daşırmış, adlamaq çox çətin imiş. Körpü də ensiz imiş. Ermənilər arxadan hücum etdikcə əhalinin bir qismi çaya tökülüb qərq olur. Arazı salamat keçənlər əvvəlcə Türkiyənin ərazisinə adlayırlar. Sonra qaçqınlar Türkiyəni tərk etməli olurlar. Ağrı dağını dolanaraq

İran ərazisinə keçirlər İranda da onların güzəranı xoş keçmir. Hansı xanın torpağına ayaq basırlarmış, xanın adamları onlardan ağır rüsum tələb edirmişlər, əllərində qalanları da onlar alırmış. Həm belə ağır zülmün, həm də aclıq və xəstəliyin nəticəsində ölən ölür, qalan əhali Cənubi Azərbaycanın Ərəblər kəndinə gəlirlər. Bir neçə il burada qalırlar. Onlarla insan həmin kənddə rəhmətə gedir və orada dəfn olunurlar. Ermənistanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra, 1922-ci ildə 600 nəfərdən cəmi 46 nəfər öz yurdlarına qayıdır. Lakin 1948-ci ildə kənd əhalisi yenidən öz el-obasından məcburən köçürülmənin əzab-əziyyətinə düçar olacaqlarını düşünmürdülər. Düşmən isə öz mənfur və məkrli siyasətini davam etdirmək üçün gizli planlar cızır, etnik təmizləmə, soyqırım, terror, vandalizm üçün yeni zəmin hazırlayırdı ki, biz bunun acı nəticələrini XX əsrin sonlarına doğru bir daha yaşadıq və şahidi olduq.

Əlbəttə öz el-obasının, ulu babalarının ruhunu tərk edib Şərqi Azərbaycana üz tutanlar bəlkə də bu hərəkətlərinə haqq qazandırmağa günahı özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışacaqlar, başqa qüvvələrin – rusların, ermənilərin üstünə atacaqlar. Onların, o cümlədən bizlərin bu hərəkətlərinin nə dərəcədə haqlı olduğunu müəyyənləşdirmək üçün bir az irəli, yəni qədim oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycanın regionlarından biri olan Əştərək mahalının tarixinə nəzər salaq. Tarixi qaynaqların verdiyi

məlumata xalqın həyatını, onun mənşəyini, soykökünü özündə əks etdirən yaşayış məskənlərinin adlarına əsaslandıqda aydın olur ki, Əştərək qədimdən oğuzların məskəni olmuşdur. Rayonda olan 56 kənddən azı 40-da azərbaycanlılar yaşamış, adları da türk mənşəli olmuşdur. Etnik təmizləmə və "türksüz Ermənistan" uğrunda mübarizə həmişə ermənilərin əsas məqsədi olmuşdur. Bu planın həyata keçirilməsinə hələ XV-XVI əsrlərdən başlanmışdır. Onlar əvvəllər bu ərazidə yaşayan azərbaycanlıların bir neçə yaşayış məskənini və mülklərini satın almaq yolu ilə Üçkilsə ətrafında toplaşdılar. Sonra da öz xəyanətkar planlarını həyata keçirdilər (29, 82-83).

Bəli, bu hələ bir neçə kəndin faciəsi və qanla yazılmış tariximizdir. Hər bir uydurmadan, bər-bəzəkdən uzaq olan tarixdir. Qarabağımızda və işğal olunan rayonlarımızda da XX əsrin əvvəllərində erməni daşnakları yüzlərlə belə facia törədərək soyqırımı apardılar. Bütün bunlar bizi daha sıx birləşməyə və tarixi düşmənlərimiz olan kafir ermənilərə qarşı mübarizəyə səsləyir.

Sonra bunu da xüsusi qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti, cənab H.Əliyevin 1998-ci il mart ayının 26-da "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" verdiyi fərman çox böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Nəhayət ki, 28 may 1918-ci ildə tarixi həqiqət – xalqımızın başına gətirilən

faciələrə dövlət səviyyəsində qiymət verilməyə başlanmışdır. Bu işlə biz ziyalılar daim məşğul olmalı, məkrli düşmənlərimizin əməllərini ifşa etməliyik.

1917-ci ilin fevralında çarizmin devrilməsi müstəmləkə sisteminin dağılmasına gətirib çatdırdı. Bolşeviklər müvəqqəti hökuməti də devirdilər. 1918-ci ildə azərbaycanlılar milli azadlığa qovuşa bilməsinlər, deyə yenidən qanlı erməni-müsəlman qırğınları törədildi. Nəhayət, müsəlman şərqində ilk demokratik cümhuriyyət, ilk Azərbaycan hökuməti yarandı. Amma ərazilərimizin çoxu, eləcə də qədim İrəvan şəhəri müstəqilliyə qurban getdi.

İrəvan quberniyasının azərbaycanlıları yeni yaradılan Ermənistan daşnak hökumətinin 2 illik hakimiyyəti dövründə daha sərt, daha amansız qırğınlara, sözün əsl mənasında, soyqırımına məruz qaldılar. Azı 60 min azərbaycanlı qanına qəltan edildi. Məsələn, 1920-ci ilin aprelində İrəvəndan, azərbaycan səfirliyindın pasport alıb Gəncəyə getmək istəyən Azərbaycan türklərindən 500 nəfəri Gümrü yaxınlığındakı bir stansiyada qatarlardan endirilərək güllələnmişdilər (26, №1-2(3)). Bu hadisəni 1988-ci ilədək Gümrü şəhəri yaxınlığındakı kəndlərdə yaşayan yaşlı azərbaycanlılar da danışırdılar.

1921-ci ildə C.Əlibəyov, H.salmanov, Ə.İmanov, Rza Axundov "Qırmızı partizan" – bölməsində daşnaklara qarşı

vuruşmuşlar. Abbasqulu bəy Şadlinskinin "Qırmızı taboru" Qəmərli, Zəngəzur, Naxçıvan, Vedi və s. bölgələrdə daşnak quldurlarını darmadağın etmişdir (46, 21)

Xristianlaşdırma, etnik təmizləmə siyasətində yeni həlledici dövr başlandı. Ağrıdağ vadisi, Çuxursədd bəylərbəyi, İrəvan xanlığı, İrəvan quberniyasının, Ermənistanın indiki ərazisinin qədim, avtoxton sakinləri olmuş azərbaycanlılara qarşı 1828-ci ildən əsası qoyulmuş etnik təmizləmə siyasəti, məhz, bu dövrdə - XX əsrin son onilliyində başa çatdırıldı. Etnik təmizləmə, xristianlaşdırma, erməniləşdirmə prosesinin nəticəsi haqqında daha dolğun təsəvvür əldə etmək üçün Ermənistan ərazisindəki rayonların kəndləri üzrə əhalinin sayını göstərən cədvəli nəzərdən keçirmək kifayət edər:

Qərbi Azərbaycanda 1873-1990-cı illərdə azərbaycanlılar yaşamış kəndlərin və əhalinin siyahısı belədir:

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
	Axta rayonu					
1	Ağverən	243	302	416	762	0
2	Arzakənd	239	312	593	786	0
3	Alapars	-	-	-	-	0
4	Bicni	526	556	826	1176	0
5	Qabaxlı	94	138	181	431	0
6	Qaraqalı	140	227	290	413	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
7	Qorux güney	115	148	239	327	0
8	Qorçulu	170	257	300	440	0
9	Dədəqışlaq	196	278	428	541	0
10	Dəllər	227	267	385	594	0
11	Kabar Alı	-	-	-	-	0
12	Gümüş	295	341	439	796	0
13	Ozanlar	179	229	537	416	0
14	Paşakəndi	268	436	673	908	0
15	Sərincan	-	-	-	-	0
16	Solak	-	-	-	-	0
17	Tezxarab	45	-	45	-	0
18	Təkyəli	335	465	641	807	0
19	Üpəşik	225	313	425	73	0
20	Çopur Alı	-	-	-	-	0
	Sevani					
21	Bığlı H.S.	356	505	658	846	0
22	Zeynalağalı	-	-	-	-	0
23	Rəhman kəndi	224	314	497	654	0
24	Çiçəkli	-	-	-	-	0
	Nor-Bayazit					
25	Ağqala	191	253	424	507	0
26	Ağzıbir	380	557	755	1065	0
27	Ayrıvəng	326	326	708	896	0
28	Başkənd-Göyçə	191	243	339	349	0
29	Qızılcıq	-	-	-	-	0
30	Hacı Muxan	437	610	1034	719	0
	Martuni (Gəvər)					
31	Alıçalı Y.	371	505	838	921	0
32	Alıçalı A.	-	-	-	-	0
33	Yanıx	194	245	361	730	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
34	Karvansaray	-	-	341	441	0
35	Mədinə	208	296	429	752	0
36	Siçanlı	-	-	499	532	0
37	Xartluq	144	162	260	282	0
38	Çamırlı	244	329	491	632	0
	Basarkeçər					
39	Ağkilsə	261	321	173	515	0
40	Ağyoxuş	-	-	-	-	0
41	Babacan	107	173	254	265	0
42	Basarkeçər	-	-	-	-	0
43	Qayabaşı	131	181	219	240	0
44	Qanlı All.	244	317	445	476	0
45	Qaraqoyun Kiçik			253		0
46	Qaraqoyun Böyük	408	591	505	493	0
47	Qaraiman	418	569	1033	746	0
48	Qızıl bulaq	770	1020	1349	1653	0
49	Qızıl vənk	429	469	735	812	0
50	Qızıl xaraba-2	515	717	917	1018	0
51	Qızıl xaraba-1	188	136	215	421	0
52	Qırx bulaq					0
53	Qoşa bulaq-1	316	419	596	672	0
54	Qoşa bulaq-2			262		0
55	Daşkənd	560	816	816	1389	0
56	Dərə					0
57	Zərzibil	462	653	953	841	0
58	Zod	905	1088	1717	1988	0
59	İnəkdağı	317	469	520	674	0
60	Yarpızlı	398	465	719	515	0
61	Kəsəmən	379	492	713	966	0
62	Kərkibaş	183	255	306	377	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
63	Göysu			233	360	0
64	Məzrə K.	685	978	1658	1373	0
65	Məzrə B.	956	1379	1842	1970	0
66	Pəmbək. Quşçu D	166	237	353	392	0
67	Satanağac	132	214	343	639	0
68	Sarıyaqub	394	416	585	675	0
69	Subatan	190	263	368	429	0
70	Sultan Əli qışl.	245	348	422	523	0
71	Tatul qışlağı	-	-	-	-	0
72	Tüskülü			440	490	0
73	Hüseynqulu Ağalı	638	760	778	1207	0
74	Şişqaya	592	905	1041	1088	0
75	Şorça Aşağı	411	524	721	910	0
76	Şorça Yuxarı	123	158	248	283	0
	Üçkilsə					
77	Abdurrəhman	47	-	-	-	0
78	Ağavnatun	-	-	-	-	0
79	Ağcaqala	38	6	18	-	0
80	Ayarlı	265	252	353	361	0
81	Aralıx Kolanı	676	701	768	887	0
82	Aramlı-Haramlı	46	63	84	102	0
83	Vərməzyar	-	-	-	-	0
84	Qarğabazar	574	602	688	618	0
85	Qarxun Yuxarı	967	991	1153	1304	0
86	Qarxun Aşağı	369	420	568	595	0
87	Qrampa	120	112	160	340	0
88	Qulubəyli Aş	298	421	518	436	0
89	Qulubəyli Yux.	338	397	197	201	0
90	Kəmərli. Qəm.	295	347	414	352	0
91	Zeyvə Türki	492	516	550	383	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
92	İskəndərabad	-	87	113	201	0
93	Yasaxlı	-	-	-	-	0
94	Kürəkəndli	-	-	470	556	0
95	Mirzə Hüseyn	-	-	-	-	0
96	Molla Dursun	124	134	154	185	0
97	Şamağar					0
98	Toss	249	330	420	534	0
99	Türkmənli	262	360	510	535	0
100	Xaraba kolanı	236	324	360	516	0
101	Xatunarx Aş.					0
102	Hacı Qara		18			0
103	Hacılar	112	144	220	218	0
	Aparan					
104	Babakişi	268	435	483	573	0
105	Damagirməz	254	353	378	474	0
106	Düzkənd	379	449	713	872	0
107	Kirəşli	464	744	961	1169	0
108	Gözəldərə Türk	313	509	732	849	0
109	Ağca arx	508	669	720	747	0
110	Armutlu	178	218	309	258	0
111	Assar	110	114	113	134	0
112	Bədəl. Molla B.	300	312	335	341	0
113	İydəli	562	629	880	743	0
114	Kərimarx	1215	1357	1700	1747	0
115	Səfiabad	190	145	203	234	0
116	Xacə Yaralı	176	207	236	212	0
117	Xeyirbəyli	342	379	414	414	0
118	Hacı Bayram	347		436	815	0
119	Canfidə	999	1165	1172	1318	0
120	Şahvarid	72	116	96	138	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
	Əştərək					
121	Avan	321	268	300	301	0
122	Aylanlı	196	236	115	215	0
123	Aylıxaraba				100	0
124	Akarak	388	536	629	720	0
125	Angersak	133	140	309	214	0
126	Axis-Haxs	182	302	365	920	0
127	Aşirabad-Əşir	136	155	180	281	0
128	Qaracalar	272	272	360	360	0
129	Qaracörən	233	275	395	494	0
130	Qızıl Tamur					0
131	Qızılxaraba			55	57	0
132	Qoytul	203	273	210	21	0
133	Qoş	211	283	220	220	0
134	Qoşabulaq	101	152	211	203	0
135	Dığır				-	0
136	Yaqublu			200	213	0
137	Karvansaray	136		140	140	0
138	Kələşan	207	192	363	417	0
139	Kəlaşkənd	188	363	373	473	0
140	Kiçik kənd	166	235	316	382	0
141	Kotanlı	79	133	175	203	0
142	Kürdalı	132	102	135	260	0
143	Göl	-	-	-	-	0
144	Maqda	195	226	268	268	0
145	Nəzrivan	331	548	558	613	0
146	Orqov-Erqov	237	237	280	271	0
147	Parbi	145	140	177	177	0
148	Patrinc	327	449	526	640	0
149	Persi	225	229	323	338	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
150	Sağmosavan	100	141	220	248	0
151	Talış	370		452	452	0
152	Tğit	217	241	410	488	0
153	Təkiyə	398	582	725	599	0
154	Tuli Nəbi	227	321	379	406	0
155	Uşi	909	1105	1360	1359	0
156	Uçan	235	264	300	300	0
157	Hamamlı	340	353	600	611	0
158	Cadqran	367	413	667	807	0
	Talin					
159	Ağcaqala Aş.	398	502	513	315	0
160	Ağcaqala Yu.	354	408	306	406	0
161	Aralıx	172	162	193	193	0
162	Aşnak	363	464	477	677	0
163	Baxçaçılıq	82	93	101	101	0
164	Başsız					0
165	Qaraqovmaz Y.	265	356	394	394	0
166	Qaraqovmaz A.			235	235	0
167	Quldərviş	190	243	327	327	0
168	Dian	216	242	272	272	0
169	Əhəkçi-Ağa kiç	160	257	313	313	0
170	İrind	179	322	239	239	0
171	Yaşıl	235	227	255	255	0
172	Məstərə	-	-	-	-	0
173	Mehriban	410	598	493	493	0
174	Pirmələk	91		164	164	0
175	Pirtikan	65	1112	153	153	0
176	Talin türk	248	253	376	376	0
177	Xaraba Əkərək	301	367	284	284	0
178	Şeyx Hacı	233	245	337	337	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
	Zəngibasar					
179	Ağhamzalı	301	273	457	740	0
180	Ağcaqışlaq			130		0
181	Ağcaqışlaq	184	138	186	780	0
182	Azadaşen			754	1123	0
183	Arbat	497	538	832	89	0
184	Qaraqışlaq	735	751	59	81	0
185	Qaratəpə	109	32	63	1068	0
186	Qulucan			1131	375	0
187	Donuzyeyən	915	1012	215	920	0
188	İlxı qoruğu	242	345	75	280	0
189	Yengicə	189	199	252	121	0
190	Göykümbət	166	200	72	81	0
191	Məmmədabad	34	33	66	1252	0
192	Muxtarabad			1430	995	0
193	Necili A.	1183	1147	933	599	0
194	Necili Y.	540	654	405	431	0
195	Reyhanlı	277	308	226	223	0
196	Rəncbər	179	230	135	1910	0
197	Rəhimabad	197	113	1465	62	0
198	Sarvanlar Ulya	970	1029	95	811	0
199	Sarvanlar xar.	48	44	638	705	0
200	Sarçalar	359	440	410	3200	0
201	Seyid kənd	345	346	3171	1335	0
202	Uluxanlı	2968	3062	992	571	0
203	Xaçaparax	716	753	373	1149	0
204	Xərrətli	303	245	1079	376	0
205	Hacı Elləz	1095	1073	253	376	0
206	Habil kənd	183	222			0
207	Çarbax yux.	201	-			0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
208	Çobankənd	2337	2487	2411	3089	0
209	Cəbəçili	252	254	355	375	0
210	Şinqavit yux.			347	386	
211	Şöllü-Dəmirçi B.	-	-	-	-	
212	Şöllü-Dəmirçi K.	1370	1318	1432	2216	0
213	Şöllü Mehmandar	1553	1432	1455	1632	0
214	Kalinin qəs.	-	-	-	-	0
	Axta					
215	Ağazor	14	15	16	-	0
216	Arzni-Ərzin	96	197	216	300	0
217	Artiz	221	267	292	480	0
218	Bozkosa	99	141	154	225	0
219	Qayaxaraba	-	-	106	174	0
220	Qaraqala-2	403	510	759	860	0
221	Qızqala	449	210	297	345	0
222	Quylu	164	226	334	396	0
223	Qurbağalı	118		203	415	0
224	Daş Abdallar	52	112	131		0
225	Dəvəxarabası	161	305	416	475	0
226	Dəlləkli	20	317	396	445	0
227	Əkərək	114	153	170		0
228	Zar	490	1134	697	1337	0
229	Ketran	16	215	236	352	0
230	Kənkan	548	772	939	1144	0
231	Kəmal	295	565	621	780	0
232	Kərpiçli	14	172	188	290	0
233	Körpüqulağı			215	470	0
234	Güzəcik	100	109	119	138	0
235	Goxt Tatar	38	74	81	169	0
236	Göykisə	293	333	365	495	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
237	Güllücə	273	397	516	846	0
238	Məngiz-Mənküs	316	385	420	639	0
239	Nurus	373	416	457	512	0
240	Oxçaberd	180	143	156	298	0
241	Tərəkəmələr	32	46	50	83	0
242	Tutiya	280	449	493	554	0
243	Üçtəpə			127	187	0
244	Çobangörükməz	24	22	88	97	0
245	Civriş	43	31	34		0
	Qəmərli					
246	Ağbaş y.	91	89	132	173	0
247	Ayaslı	55	55	21	32	0
248	Alim Əhməd			990		0
249	Alıqırx	110	175	202	253	0
250	Alpava	97	121	186	305	0
251	Arzalar					0
252	Bayburt	143	183	201	284	0
253	Başnalı	85	56	68	71	0
254	Becazlı	22	19			0
255	Bozovand Axund	210	254	322	385	0
256	Bitlicə				198	0
257	Qaraqoyunlu	355	474	432	439	0
258	Qaradağlı	331		496	481	0
259	Qarahəmzəli	168	228	244	301	0
260	Qafarlı	515	435	540		0
261	Qəmərli	563	668	870	835	0
262	Darğalı	22		29	29	0
263	Dvin	99				0
264	Dəllər B.	115	124			0
265	Doqquz	159	178	191	182	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
266	İmanşahlı	17	12	7		0
267	Yamancalı	214	199	272	240	0
268	Yappa			55	104	0
269	Yuva	186	161	12		0
270	Körpüqulacı	143	200	215	470	0
271	Gilanlar B.	146	194	212	389	0
272	Gilanlar K.	96	167	183	198	0
273	Gölaysor	24	333	366	604	0
274	Məsimli	360	357	448	549	0
275	Muğamlı	388	383	373	811	0
276	Novruzlu A.	115	158	231	243	0
277	Oğurbəyli	104	113	124	107	0
278	Sabunçu	931	1050	1379	674	0
279	Qəpəbaşı Meh.					0
280	Torpaxqala	240	268	415	296	0
281	Həsənli	539	503	501	6085	0
282	Çatma	41	57	51	178	0
283	Çinaxanlı	155	533	712	686	0
284	Çikdamlı	155	160	722	686	0
285	Cənnətli	173	189	184	228	0
286	Şiran			80	185	0
	Vedi					
287	Avşar	886	1159	1094	1107	0
288	Ağaslı	112	208	208	211	0
289	Ağkilsə	111	152	563	574	0
290	Alиməhməd qışl.	607	691		1003	0
291	Alımərdan	52	57		221	0
292	Alımamed			441		0
293	Armik Y.	412	445		159	0
294	Armık A.	312	110	156		0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
295	Asni	79	72	165	168	0
296	Aşirzalad					0
297	Baxçacıq	263		618	568	0
298	Vedi Böyük	1743	2110	2387	2664	0
299	Vedi Kiçik	639	599	960	976	0
300	Qalabidi	155	221	242	399	0
301	Qarabağlar A.	756	936	1803	1750	0
302	Qarabağlar Y.	135	175	420	426	0
303	Qaralar	443	387	257	256	0
304	Qaratorpaq	138		398	400	0
305	Qaraxaç	324	498	430	430	0
306	Qədirli	324	497	827	839	0
307	Daşlı	147	135	227	239	0
308	Daşnov					0
309	Dəvəli	207	263	259	263	0
310	Dəhnəz	59	71	306	310	0
311	Əlirzalar	57	95	103	161	0
312	Zimmi	184	231	259	263	0
313	İmirzik	188	232	254	328	0
314	İnqala					0
315	İpəkli	117	70	185	93	0
316	Yəllicə	197	197	215	377	0
317	Yengicə	189	199	470	475	0
318	Yeranos	133	164	180	256	0
319	Ketuz	191	226	149		0
320	Küsüz	151	203	792	805	0
321	Koravan	244	325	614	646	0
322	Gölcığın	160	210	559	166	0
323	Məngük	200	259	163	88	0
324	Molla Əhməd	28	34	51	161	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
325	Sarıxanlı	288	338	160	377	0
326	Seyid Kotanlı	156	191	228	255	0
327	Taytan	166	177	262	219	0
328	Xaraba Kotanlı	64	105	174	975	0
329	Xəlisə	864	960	957		0
330	Xnut-Hnut	114	143	315	318	0
331	Xosrov	155	182	199	388	0
332	Hand-And	106	158	273	297	0
333	Xaxs	242	186	928		0
334	Çanaxçı yux.	276	341	355	375	0
335	Cadqran	212	285	188	191	0
336	Camışbasan	94	120	166	168	0
337	Cəfərli Güngüt	277	341	400	402	0
338	Cığın Qaraqoyun	376	464	551	561	0
339	Cirmanis K.	545	633	728	740	0
340	Şahablı	437	606	827	840	0
341	Şəhriyar					0
342	Şidli	806	823	777	790	0
343	Şirazlı	150	234	229	237	0
344	Şıxiar	649	714	802	815	0
345	Şuqayıb		109	90	200	0
	Keşkənd (Dərə Ələyəz)					
346	Ağdərə					0
347	Ağkənd	498	546	918	816	0
348	Ağgilisə	65	99	110	110	0
349	Ayar					0
350	Aysası	219	313	412	412	0
351	Almalı	172	231	315	315	0
352	Alxanpəyəsi	54	66	175	175	0
353	Amağu	198	240	350	350	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
354	Ardaras	219	304	353	507	0
355	Arkyaz-Ərkəz	348	479	745		0
356	Bülbülolan	163	2052	398	378	0
357	Vardanes	106	126	176	176	0
358	Qabaxlı	168	429	614	614	0
359	Qalasar	108	154	154	154	0
360	Qaraqaya	141	214	177	177	0
361	Qışlaq Abbas	437		300	300	0
362	Qovuşuq	158	190	172	172	0
363	Qozluca	342	549	647	592	0
364	Qoturvan	142	201	126	126	0
365	Qurbankəsilən	163	227	427	427	0
366	Qurdqulaq	336	379	690	690	0
367	Ertic	167	234			0
368	Ələyəz	223	356	524	524	0
369	Karavank	187	206	514	414	0
370	Kömürlü	95	147	205	205	0
371	Genalı	95	125	285	285	0
372	Güllüdüz A.	115	217	151	151	0
373	Güllüdüz Y.					0
374	Güneyvaz	40	75	124	124	0
375	Malişka					0
376	Moz	80	86	161	161	0
377	Novlar	71	100	285	285	0
378	Novlu	157	216	398	121	0
379	Sallı	422	560	624	624	0
380	Heşin	174	272	237	237	0
381	Horbateğ	263	342	592	592	0
382	Hors	649	904	571	971	0
383	Horstun	61	94	125	125	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
384	Çivə	294	431	562	562	0
385	Canı	86	168	160	160	0
386	Şahgəldi	80	114	133		0
387	Şorça	31	56	76	76	0
	Əzizbəyov					
388	Ağcakənd	106	139	213	312	0
389	Arinc	129	152	264	264	0
390	Ağıllı	23	39	36	36	0
391	Axta	290	304	458	458	0
392	Bilək	244	234	536	536	0
393	Bulaxlar	68	92	130	132	0
394	Qabaxlı	201	270	235	235	0
395	Qayalı	130	174	240	240	0
396	Qaralar	84	101	108	108	0
397	Qısırxaraba			105	152	0
398	Qılınclı	52	68	97	115	0
399	Qndevaz	98	127	218	210	0
400	Daylaxlı Tatar	87	184	50		0
401	Dəmirçilər	82	68	96	96	0
402	Dərəkənd			105	105	0
403	Zeytə	224	261	580	580	0
404	Zirək	169	218	394	394	0
405	İstisu	114	117	211	114	0
406	İtqran	257		490	535	0
407	Kotanlı	256	392	611	611	0
408	Köçbək	226	312	425	425	0
409	Gabut	116	113	140	140	0
410	Gendərə	152	217	503	503	0
411	Gomur	285	293	365	365	0
412	Göy Abbas	132	165	223	223	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
413	Göyərçin	48	92	60	60	0
414	Gümüşxana	145	136	360	360	0
415	Leyliköçən	139	153	384	384	0
416	Martiros					0
417	Məmmərzə	67	52	104	141	0
418	Mərətüz	166	220	248	248	0
419	Oğbin	104		371	401	0
420	Por					0
421	Söylən					0
422	Tarp	192	86	220	223	0
423	Terp	243	215	384	369	0
424	Her-her	645	656	1014	1114	0
425	Çaykənd	110	78	129	129	0
426	Çıraqlı	21	20	41	41	0
427	Cağatay	70	86	94	94	0
428	Ceyranlı	91	84	123	123	0
429	Cermuk					0
430	Cul	708	899	1222	1222	0
	Qafan					
431	Avşarlı					0
432	Almalıx				465	0
433	Atqız		120	198	36	0
434	Arxusti			24	2	0
435	Acıbac		220			0
436	Acılı		153	340	10	0
437	Açaxlı					0
438	Babayağublu		145	190	179	0
439	Baydaq		68	193		0
440	Baydaş			100	230	0
441	Baynakar				93	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
442	Barabatum			445	179	0
443	Baharlı		138	132		0
444	Baharlı		432	455	970	0
445	Burçalı				93	0
446	Qarabaş					0
447	Qaratqa		332			0
448	Qaraçimən		225	376	216	0
449	Qafan					0
450	Qovşud				320	0
451	Qomaran				138	0
452	Quşçulu		221		93	0
453	Daşbaş					0
454	Daşnov		31	47	39	0
455	Dəlləkli			336	276	0
456	Dovrus		184	268	297	0
457	İncivar		92	140	89	0
458	Yeməzli A.			130	89	0
459	Yeməzli Y.		244	246	899	0
460	Kavart			580	153	0
461	Katar			382	139	0
462	Kecalan					0
463	Kefaşan					0
464	Kirs		130			0
465	Kurut					0
466	Geği		254	970		0
467	Girətağ Y.		537	666		0
468	Girətağ A.			289		0
469	Gərd		60			0
470	Gödəkli Y.					0
471	Gödəkli A.		206			0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
472	Mahmudlu		404	5960		0
473	Mollalı		637	270	456	
474	Muçes Novruzlu			303	377	0
475	Müsəlman		34			0
476	Oxçu		1122	1709	200	0
477	Oxtar A.		338	454	353	0
478	Pəyəhan					0
479	Pir Davudan		223	291	360	0
480	Pirili		258	467	520	0
481	Sançərəvaz					0
482	Seyidlər		178	425	75	0
483	Siznək					0
484	Siznək			414	390	0
485	Sirkates			95	317	0
486	Sünik-Sümüklü					0
487	Tecadin			123		0
488	Turablı		308	510	300	0
489	Xələc-2					0
490	Çobanlı		96		156	0
491	Çullu		110	85	110	0
492	Cibili			90	160	0
493	Craxor		18			0
494	Şabadin Yegnik		261	317	275	0
495	Şabadin Oxçu		582			0
496	Şəhərcik		371	395	180	0
497	Şirvanşahlı		68	125	98	0
498	Şotanlı					0
	Sisyan					
499	Ağudi		903	1345	1070	0
500	Alışar		138		214	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
501	Aravus. Ərəfsə		254	440	300	0
502	Aravis		150	270	616	0
503	Baharlı		55	-	49	0
504	Vağudi		926	395	870	0
505	Qıvrax		69			0
506	Qızılcığ		287	450	441	0
507	Darabas		453	440	1128	0
508	Dəstəgerd			510	450	0
509	Dulus		176	-	-	0
510	Ərikli-2		126	126	124	0
511	Ərikli-1		106	150	325	0
512	Zabalzadur		64	143	120	0
513	İrimiş		150	270	616	0
514	Gedatağ			415	415	0
515	Lor			455	414	0
516	Məlikli		209	282	249	0
517	Murğuz		138		190	0
518	Pusək		332		310	0
519	Pulkənd		122	193	282	0
520	Sisyan		633	850	1300	0
521	Sofulu			970		0
522	Urut-Rut		211	435		0
523	Hortagiz		495		409	0
524	Comartlı		244	410	770	0
525	Şamb			495	405	0
526	Şəki		657	1605	440	0
527	Şıxlar		306	590	1584	0
528	Şukər		218	280	585	0
	Gorus rayonu					
529	Ağbulaq					0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
530	Allar					0
531	Bağırbəyli		869	836		0
532	Bayandur			803	409	0
533	Binayeri		68	108	166	0
534	Qurdqulaq			54		0
535	Kosalar		144	358	55	0
536	Kürdlər			123	215	0
537	Paşaraçur					0
538	Şamsız			22	186	0
539	Şurnux			117	104	0
540	Maeshri					0
541	Aqaraq					0
542	Aldərə		1077	1505	1987	0
543	Amrakar					0
544	Arevik Nor					0
545	Buğakar			194	96	0
546	Vartanadzor-1		480	951		0
547	Vartanadzor-2		174	439	1053	0
548	Vahravar			258		0
549	Ernadzor		204			0
550	Lehvaz		375	525	836	0
551	Maralzəmi					0
	Mehri					
552	Mərzigit		301	766	751	0
553	Mülk			96	78	0
554	Nüvədi		1083	771	1072	0
555	Tağamur		129	194	225	0
556	Teğut		199			0
557	Tey (Acılı)		174	425		0
	Kirovakan					

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
558	Arçüt	357	477	868	759	0
559	Vardanlı			217	786	0
560	Qarakilsə B.	-				0
561	Kilisə Y.					0
562	Kilisə A.					0
563	Mollaqışlaq				167	0
564	Xancığaz	295	345	523	650	0
565	Haydarlı	158	175		461	0
566	Hallavar	625	664	1062	1283	0
	Spitak r-nu (Hamamlı)					
567	Ağbulaq		198	500		0
568	Qızıl Örən		212	250	273	0
569	Qursalı		545	824	999	0
570	Saral		654	951	1111	0
	Kalinino					
571	Qaraqala Y.		183	205	265	0
572	Qara İsa					0
573	Qızıldaş			135	265	0
574	Dəmirçilər			420	105	0
575	Evli			100	127	0
576	İlməzli	165	212	295	469	0
577	Sariyar	445		105	97	0
578	Soyuqbulaq	539	159	230	125	0
579	Cücəkənd		205	210	468	0
580	Şağarda					0
	Tumanyan r-nu (Allauhverdi)					
581	Alaverdi					0
582	Ayrum B.					0
583	Ayrum K.			390	381	0
584	Axtala					0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
585	Axtala A.					0
586	Axtala Y.					0
587	Körpülü A.					0
588	Şamlıq					0
	Noyemberyan r-nu (Barana)					
589	Ayrum					0
590	Körpülü Y.			440	427	0
591	Ləmbərli			400	493	0
	İcevan r-nu (Karvansara)					
592	Ağkilsə			79		0
593	Adatəpə					0
594	Dəlican					0
595	Göyərçin					0
596	Mürteyil					0
597	Polad Ayruyum			657	381	0
598	Salah			39	64	0
599	Haqqıxlı			463		0
	Krasnoselo r-nu (Cəmbərək)					
600	Ağbulaq	422	575	940	1134	0
601	Ada təpə	129				0
602	Alaçıqqaya				166	0
603	Ardanış	389	602	1000	1209	0
604	Bıriabad					0
605	Qaraqaya			228	265	0
606	Əmirxeyir					0
607	Yanıxpəyə					0
608	Gölkənd			885	1866	0
609	Nadejdino					0
610	Toxluca	466	681	1193	1373	0
611	Çaykənd			409	677	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
612	Çivixli	-	-	-	-	0
613	Cil	289	587	975	1035	0
	Ağbaba (Amasiya)					
614	Amasiya		274	502	564	0
615	Baytar					0
616	Balıxlı		205	372	474	0
617	Baxçalı		162	277	236	0
618	Bozqala			139	159	0
619	Qarabulaq		185	296	382	0
620	Qaranamaz		285	459	541	0
621	Qaraçanta		348	665	729	0
622	Qızılbaş		394	547	147	0
623	Qızılkilisə		210	230	339	0
624	Qonçalı		253	330	531	0
625	Quzukənd		222	372	455	0
626	Daşkörpü		246	396	431	0
627	Düzkənd		348	638	722	0
628	Elləroyucu		232	286	437	0
629	İbiş		288	460	568	0
630	İlanlı		137	250	453	0
631	Göllü	204	313	403	403	0
632	Güllübulaq	673	1020	137	137	0
633	Güllücə	193	324	378	378	0
634	Mağaracıq	309	480	539	539	0
635	Mumuxan	127	144	229	229	0
636	Musluxlu	150	253	317	317	0
637	Oxçoğlu	551	854	980	980	0
638	Öksüz	62	138	176	176	0
639	Ördəkli	253	330	531	531	0
640	Seldağılan	231	418	414	414	0

№	Kəndlər (rayonlar üzrə)	1873	1886	1905	1914	1990
1	2	3	4	5	6	7
641	Sınıx	130	104	201	201	0
642	Söyüdlü	73	80	158	158	0
643	Sultanabad	171	262	384	384	0
644	Təzəkənd	129	154	253	253	0
645	Böyük Təpəgöy	199	278	357	357	0
646	Kiçik Təpəgöy	164	140	209	209	0
647	Xançallı	178	290	392	392	0
648	Çaxmax	222	360	405	405	0
649	Çivinli				253	0
650	Şiştəpə	132	151	253	253	0

Görkəmli tarixçi İsrafil Məmmədovun kitabından götürülən bu cədvəldən göründüyü kimi, 1990-cı ildə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılar yaşayan bir dənə də yaşayış məntəqəsi qalmamışdır (35, 235-254). Göstərilən kəndlər elə-belə boş qalmayıb. Bu minlərlə faciəmizin acı nəticəsidir.

Aborigen əhalinin öz dədə-baba torpaqlarından silah gücünə zorla sıxışdırılıb çıxarılmasına dair təkzibedilməz faktları təkrar-təkrar xatırlatmaq istərdik. Rusiya-İran müharibəsində (1826-1828) İrəvan xanlığı ərazisində azərbaycanlılar yaşayan 420 kənd yerlə yeksan edilib. Müharibənin sonunda (1828) burada qalan kəndlərdən 254-də azərbaycanlılar, 38-də ermənilər, 25-də isə azərbaycanlılarla ermənilər qarışıq yaşayırdılar. 1828-ci ildən 1872-ci ilədək ermənilər daha 146 kənddən azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxartdılar. Bu kəndlər azlıq edilmiş kimi, ermənilər 15

kəndin də azərbaycanlılardan "təmizlənməsinə" nail oldular. 1826-1872-ci illərdə azərbaycanlıların ata-baba kəndlərindən 420-si dağıdıldı, 161-i də ermənilər tərəfindən zəbt edildi. Bu hesabla cəmi 46 il ərzində İrəvan quberniyası ərazisində etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 581 kənd azərbaycanlılardan təmizlənmiş və ermənulər yerləşdirilmişdir.

İrəvan xanlığı zəbt edilərək Rusiyaya qatılandan sonra cəmi iki il (1828-1829) ərzində qonşu ölkələrdən planlı qaydada köçürülüb gətirilən ermənilər burada azərbaycanlılara məxsus 208 kəndə sahib oldular. Azərbaycanlıların sıxışdırılıb etnik ata-baba torpaqlarından çıxarılmasına dair faktlar ərazi baxımından da çox şey deyir. İrəvan quberniyasının ərazisi 23194,79 kv.verst, yəni 26397,06 kv.kilometr, Qars vilayəti (18739,46 kv.km) ilə birlikdə 45136,52 kv.km. olmuşdur. İrəvan xanlığından Ermənistan sovet respublikasına keçən ərazi 1380600 hektara yaxın idi. Diqqət yetirin: 1828-ci ildə ermənilərin payına bu torpaq sahələrinin cəmi 3,37 faizi, yəni 46515 hektarı düşürdü. Azərbaycanlılara çatan torpaqlar isə 1334085 hektar, yəni ümumi ərazinin 96,63 faizi qədər idi. Lakin 1828-ci ildən 1873-cü ilə qədər azərbaycanlıların torpaq payından 408 min hektarı, 1918-1920-ci illərdə isə 633 min hektarı (təqribən 75 faizi) ermənilərə verilmişdi (18, 235-254).

1828-1829-cu illərindən başlayan rus-türk, rus-İran müharibələrinin acı nəticələrinə baxmayaraq, XX əsrin

əvvəllərində indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılar yenə də üstünlük təşkil etmişdir və bu üstünlük 1918-1920-ci illərə qədər saxlanılmışdır. Hətta daşnak hökumətinin vaxtında belə İrəvanda azərbaycanlılar yaşamışlar.

1831-ci ildən başlayaraq indiki Ermənistan ərazisinin əhalisi müntəzəm formada siyahıya alınmışdır. Bu siyahıyaalmada erməni məkrliyi, Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti tam aydın şəkildə özünü göstərir.

Irəvan şəhəri mərkəz kimi (1918-ci ildən sonra indiki Ermənistanın paytaxtı olmuşdur) XIX əsrin əvvəllərində əhalinin etnik tərkibi baxımından diqqəti xüsusilə cəlb edir.

1831-ci ildə İrəvan şəhərində 11920 nəfər yaşamışdır ki, onların 7331 nəfərini azərbaycanlılar, 4484 nəfərini ermənilər təşkil etmişdir (85, 94).

1873-cü ildə artıq İrəvan şəhərində demoqrafik vəziyyətin ermənilərin xeyrinə dəyişdiyini əhalinin siyahıya alınmasından aydın görürük. 1873-cü ildə indiki Ermənistanda əhalinin siyahıya alınması keçirilmişdir. Bu vaxt İrəvanda 11938 nəfər əhali yaşamışdır. Bu əhalinin 5805 nəfərini azərbaycanlılar, 5959 nəfərini ermənilər təşkil etmişdir (85, 94).

1886-cı ildə İrəvan şəhərində 14738 nəfər yaşamışdır. Azərbaycanlılar 7228 nəfər, ermənilər 7142 nəfər olmuşdur (85, 94). 1897-ci ildə İrəvanda 290006 nəfər əhali yaşamışdır. Bu əhalinin 12516 nəfəri azərbaycanlılardan, 12529 nəfərini

ermənilərdən ibarət idi.

XIX əsrin əvvəllərində, yəni 1828-ci ildə İrəvanda 2369 nəfər erməni, 7331 nəfər azərbaycanlı yaşamışdısa, əsrin sonunda demoqrafik fərq böyük dərəcədə dəqişmiş. Ermənilərin sayı şəhərdə 12529 nəfərə çatmışdır. 69 il ərzində İran və Türkiyədən 10 mindən çox erməni köçürülüb, İrəvan şəhərində yerləşdirilmişdir.

Müstəmləkəçilik siyasətində şovinizm meyli bütövlükdə Qafqaz xalqlarına qarşı mili ədavəti əlverişli silaha çevirmişdi. Bu tarixi hadisələr folklorumuzda da əks olunmuşdur. Məsələn:

1918-ci ildə erməni daşnakları tərəfindən kürəyinə qaynar samivar bağlaqıb işgəncə ilə öldürülən Göyçəli Aşıq Nəcəfin ölüm ayağında onunla qazamatda birgə olan Kəblə Rəhimə söylədiyi bir qoşması dillər əzbəri olmuşdur:

Kəblə Rəhim soylə Aşıq Əsədə,
Mənim əhvalımı bilsin ağlasın.
Arif məclisində, alim yanında,
Həmişə yadına salsın ağlasın.

Daşnaq qış eylədi bahar yazımı,
Eşidən ağlayar xoş avazımı.
Sinəsi sədəfli telli sazımı,
Əsədə deginən çalsın ağlasın.

Ağbabanın Güllübulaq kəndində yaşamış Aşıq Nəsib də tarixən Qarsa bağlı olan ərazilərin sovet dövründə Ermənistana verilməsinə öz etirazını belə bildirmişdir:

Daha yolum düşməz o gözəl Qarsa,
Xeyrimi-şərimi qanıb ağlaram.
Əl-əldən üzüldü, kəsildi ara,
Quş kimi yollara qonub ağlaram.

Birinci dünya müharibəsi illərində - Qars Milli Şurasının üzvü Ağbabalı Hacı Abbas oğlu Məhəmmədin 700 nəfərlik süvari qoşunu Ağbaba və Çıldır bölgələrini ermənilərdən müdafiə etmişdir. Onun sayəsində Arpaçayın hövzəsində yerləşən Azərbaycan kəndlərinə erməni quldurları girə bilməmişlər. Onun 700 nəfərlik qoşunu Gümrü müqaviləsindən sonra Xalid bəyin komandan olduğu 9-cu diviziyanın 15-ci süvari alayına birləşdirilmiş və I Dünya müharibəsinin sonunadək cəbhələrdə vuruşmuşdur.

Aşıq Nəsib bu hadisələri "Vətən" müxəmməsində belə nəzmə çəkmişdir:

Kalvayı Məhəmməd ağa
Gördü düşüb dara Vətən;
Kömək yoxdu, arxa yoxdu
Qalıb baxtı qara Vətən.

Xəlil Paşanı çağırdı
Almasın bir yara Vətən.
Pul verdi o, silah aldı,
Yurd qalmasın sara Vətən.

Qars (13.X.1921) və Gümrü müqavilələri bağlanıldıqdan sonra Ağbabadakı Seldağılan, Bağçalı, Mustuqlu, Qönçəli, Mumuxan, Mökür, Terbahar, Arpa Sultanabad, Kiçik Təpəköy, Bozqala, Xancallı, Özdəkli, Söyüdlü kəndlərinin, eləcə də digər kəndlərin əhalisi sərhədin çəkilməsinə etiraz edərək Türkiyəyə – Qars və Çıldır tərəflərə üz tutmuş, bir daha geri qayıtmamışlar. Daha sonra Sultanabad (1935, Şurabad), Təpəköy, Qönçəli kəndlərinə başqa yerlərdən gələn azərbaycanlı qaçqınlar məskunlaşmışlar. Digər kəndlər xarabalığa çevrilmiş və başqa erməni rayonlarının yaylaq yeri verilmişdir.

Türkiyəyə toplu halda qaçqın düşmüş ağbabalılar həmin kəndlərin adlarını Qars, Cıldır, İğdır və sərhədə yaxın olan digər yerlərdə indi də yaşadırlar. Onlar da orada həsrətdolu bir həyat keçirirlər.

Onu da qeyd etməliyik ki, 1904-1906-cı illərdə ermənilərin Bakı, İrəvan, Şuşa, Qarabağ, Tiflis, Gəncə və s. yerlərdə törətdikləri terrorçu hərəkətlər M.S.Ordubadinin "Qanlı illər" və Mir Möhsün Nəvvabın "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" kitablarında doğru-düzgün əks olunmuşdur. Bu böyük

şəxsiyyətlər informasiya vasitələrinin olmadığı bir dövrdə əsil bir ziyalı kimi azərbaycansünaslığa qiymətsiz xidmət göstərmişlər. Belə şəxsiyyətlər ölmürlər, həmişə yaşayacaqlar.

Çox-çox təəsssüf olsun ki, ermənilər azərbaycanlılar və türklərə qarşı uydurma kinolar çəkəndə, kitablar yaradanda Azərbaycan gəncliyi M.S.Ordubadinin "Qanlı illər" və Mir Möhsüm Nəvvabın "Erməni-müsəlman davası" kitablarından xəbərsiz olmuşlar. 1990-cı ildən sonra həmin kitablar işıq üzü görmüşdür.

III FƏSİL.
KÖÇÜRMƏ SİYASƏTİ VƏ ONUN ACI NƏTİCƏLƏRİ

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-ci illərdə kütləvi soyqırım və 1930-1938-ci illərdə represiya aksiyası həyata keçirilməsinə baxmayaraq, Ermənistanın Türkiyə və İran sərhədləri, eləcə də Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca yenə də əsasən azərbaycanlılar yaşayırdılar. İrəvan şəhərinin ətraf rayonları ən münbit torpaqlar hesab edilirdi və həmin rayonlarda da azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər. Ermənistanın hər bir rayonunda qurub yaratdılan kolxoz və sovxozlar və digər ictimai müəssisələr azərbaycanlıların gərgin əməyi nəticəsində başa gəlmişdir.

Hər bir yaradılan kolxoz və sovxozlar, suvarma sistemləri, meliorasiya edilmiş əkin sahələri maşın-traktor parkları və s. azərbaycanlıların – onların dədə-babalarının təsərrüfatı, mülkü və mülkiyyəti əsasında yaradılmışdır. Ermənistana İran və Türkiyədən, eləcə də başqa ölkələrdən köçürülən ermənilərin nə mülkləri var idi ki, kolxoz və ya sovxoz yaratsınlar. Tikilib yaradılan yüzlərlə klub-kitabxana, mədəniyyət evləri məktəb və uşaq bağçaları, ictimai binalar və s. azərbaycanlıların vəsaitləri hesabına yaradılmışdır.

Rus-alman savaşından sonra Ermənistan rəhbərlərinin

qarşısanda duran başlıca vəzifə İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyu münbit torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları həmin ərazilərdən köçürməyə nail olmaqdan ibarət idi. Bunun üçün isə ilk növbədə Moskvanın razılığı alınmalı idi. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanda yaşamaq arzusunda olduqlarını, lakin onları yerləşdirmək üçün ərazilərin azlıq təşkil etdiyini Stalinin nəzərinə çatdırmaq lazım gəlirdi. Çıxış yolunu isə Qərbi Azərbaycanda yaşayan türklərin Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülməsində görürdülər. Ermənilər bilirdilər ki, təmiz dağ havasında yaşayanlar isti iqlimə dözməyəcək və məhv olacaqlar.

Rus – alman müharibəsi sona çatdığı vaxt ermənulər yenə də qarışıqlıqdan istifadə edərək yenidən Azərbaycana qarşşı ərazi iddiasında oldular. Buna gücləri çatmadıqda xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsi haqqında məsələ qaldırdılar.

Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsi barədə onlar ilk dəfə 1943-cü ildə Tehran konfransı zamanı Sovetlər birliyi rəhbəri ilə razılıq əldə etmişdilər. Konfransın gedişində zirək erməni diasporunun nümayəndələri SSRİ Xarici işlər naziri V.Molotovla əlaqə yaratmış, onların Ermənistana köçürülməsi üçün Sovet rəhbərliyinin razılıq verməsini xahiş etmişdilər. V.Molotov İ.Stalinlə danışıqdan sonra onların köçürülməsinə razı olduqlarını bildirmişdi (7,135).

1945-ci ildə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Harutyunov yenidən Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini qaldırır. O məsələ müsbət həll olunarsa, onda Qarabağın keçmiş mərkəzi və 1920-ci ildə dağıdılmış Şuşanın bərpası haqqında təkliflər hazırlayaraq Mərkəzi hökumətə təqdim edəcəyini bildirir. Stalin həmin məktubu K.Malenkova, o da M.Bağırova göndərir. Bağırov cavab verir ki, etiraz etmir, lakin o şərtlə ki, Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanın əsasən azərbaycanlılar yaşayan və tarixən Azərbaycanın tarixi-etnik əraziləri onun özünə qaytarılsın. Beləliklə, məsələnin arzu olunmaz istiqamət alacağını hiss edən Moskva onun üstündən keçməli olur. Bundan sonra Ermənistan rəhbərləri öz taktikasını dəyişir. Xaricdən gətiriləcək erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi ilə oradan azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə nail olmağa çalışır (25, 51; 7, 134-135).

Ermənilər erməni kilsəsinin köməyi ilə müəyyən bir fürsət düşdükdə ondan öz xeyirlərinə yararlanmışlar. Birinci və ikinci dünya müharibəsi illərində də belə olmuşdur. Faktlara diqqət edək:

1943-cü ilin 28 noyabrından 1 dekabrınadək Tehranda Amerika, Böyük Britaniya və Sovetlər birliyinin rəhbərləri, diplomatik nümayəndələr, qərargah rəislərinin səviyyəsində konfrans keçirilmişdir. Konfransda II cəbhənin açılması

məsələsinə baxılsa da, digər müxtəlif məsələlərə də (Yaponiyaya qarşı müharibə, Polşanın sərhəddinin müəyyənləşməsi, Kalininqradın Sovetlər birliyinin sərhəddinə qatılması və s.) nəzər yetirilmişdir. Həmin ərəfədə A.Mikoyanın təhriki ilə İranda yaşayan erməni icmasmm rəhbərliyi səfirlikdə İ.Stalinlə görüşür və Sovetlər birliyinə köçmək arzusunda olduqlarını bildirirlər.

Ermənistan KP MK-nm birinci katibi Q.Harutyunov "vəziyyətdən yeganə çıxış yolunu" Ermənistandan yüz min əhalinin Azərbaycana köçürülməsində görür və İ.Stalindən buna razılıq verməsini xahiş edir. Ermənistan hökuməti köçürüləcək yaşayış məntəqələrinin siyahısmı əvvəlcədən hazırlamışdı. Bu siyahıya ilk növbədə İrəvan şəhəri və ona yaxın Əştərək, Zəngibasar, Eçmiədzin, Hoktemberyan, Artaşat (Qəmərli) Qarabağlar, Vedi, Yeğeqnadzor, Hrazdan (Axta), Əzizbəyov və s. rayonlar daxil edilmişdi. Ona görə ki, həmin rayonlarda azərbaycanlılar toplu yaşayırdılar. Ermənilərin niyyəti bu topluluğu dağıtmaq məqsədi güdürdü.

Ermənistan rəhbərləri Stalini başa salmışdılar ki, köçürülən azərbaycanlıları Azərbaycanın pambıq yetişdirilən rayonlarında, Muğan-Mil düzənliyində yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Çünki 1945-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti Kür-Araz ovalığının yenidən qurulması haqda qərar qəbul etmişdi. Mingəçevir SES-in tikintisi başlamış, su anbarı və suvarma

kanallar tikilməkdə idi.

Beləliklə, 23.XII.1947-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 nömrəli, 10 mart 1948-ci ildə isə 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş növbəti tarixi cinayət aktı hesab olunur. Bu qərarlar əsasında 150 mindən çox azərbaycanlı Qərbi Azərbaycandan – dədə-baba yurdlarından kütləvi suratdə və zorakılıqla "köçürmə" adı ilə sürgün olunmuşlar (7, 135).

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan hökumətinin vəsatətini əsas götürərək Sovetlər birliyi hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsi işinin təşkili haqqında qərar verir. Ermənistan hökuməti yanında ölkəyə gətiriləcək ermənilərin qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə xüsusi komitə yaradılır və ermənilərin köçürülməsi nəzərdə tutulan ölkələrə respublika hökuməti öz nümayəndələrini göndərir. Artıq 1946-cı ilin əvvəlində 130 min erməni Ermənistana köçmək arzusunda olduğunu bildirir. (Əslində bu şişirdilmiş rəqəmdir). "Qnçak" və "Ramkavar" partiyaları və Ümumerməni Xeyriyyə İttifaqı köçürülmənin təşkili üçün 1 milyon dollar xərcləyir. Erməni diasporasının iştirakı ilə təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rummiyadan 50,9 min nəfər, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilib Ermənistanda yerləşdirilmişdi. 1948-ci ildə yenə də Suriya,

Liviya, Fransa, Bolqarıstan, Rumıniya və Misirdən 10 min nəfər erməni gətirilmişdir. Erməni mənbələrində 1946-1948-ci illərdə xarici dövlətlərdən gətirilən ermənilərin sayı 100 min nəfər göstərilir (59, 364-366).

1948-ci il yanvarın 9-da "Sovet Ermənistanı" qəzeti baş məqaləsində yazırdı: "Bolşeviklər Partiyası, Sovet hökuməti və şəxsən Stalin yoldaşın qayğısı sayəsində öz doğma yurdundan uzun illər boyu didərgin düşərək yad ellərdə səfilliklə həyat keçirən 90 minə qədər erməni öz "doğma vətəni"nə - Sovet Ermənistanına qayıtmaq imkanı tapmışdır... "Vətənə" qayıdan ermənilər böyük şadlıq və misli görünməmiş ruh yüksəkliyi ilə onlar üçün yeni olan həyata qoşulurlar".

Erməni mənbələrində xaricdən gətirilən ermənilərlə bağlı yazılarda "vətənə qayıtmaq" ifadəsi çox işlənir. Bu ifadələr düşünülmüş halda nəzərə catdırılır ki, guya Qərbi Azərbaycan ermənilərin vətəni olmuş, indi də geri qayıdırlar. Halbuki, Qərbi Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərinədək heç ermənimənşəli toponim də olmamışdır. Qərbi Azərbaycanda avtoxton bir xalq olan azərbaycanlıların deportasiyası və məhv edilməsi – soyqırımı hesabına "Ermənistan" yaradılmışdır.

Erməni tarixşünaslığında düşünülmüş halda, Qərbi Azərbaycana gətirilən erməniləri repatriant da adlandırırlar (59, 360). Amma onlar repatriant deyillər. Yaşadıqları yerə sürgündən

geri qaytarılan insanlara repatriant deyilir. Qərbi Azərbaycana gətirilib yerləşdirilən ermənilərdən hec birinin nə atası, nə də ulu babaları Qərbi Azərbaycanda yaşamamışlar. Onlar Cənubi Qafqaz üçün gəlmə xalqdırlar. Krım türkləri, çeçen, inquş, kabardin, balkar və digər xalqların Orta Asiya sürgünündən vətəninə geri qaytarılan insanları repatriant adlandırılması düzgündür. Çünki onlar öz qədim dədə-baba yurdlarına repatriasiya olunmuşlar.

"Erməni xalqının tarixi" (1980) kitabında 1946-1948-ci illərdə xaricdən gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsi, onların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında geniş məlumatlar verilir. Amma azərbaycanlıların həmin illərdə "köşürmə" adlı deportasiyalarından 1 sətir belə yoxdur (59, 364). Düzgün olaraq M.Musayev bu deportasiyanı "İkiqat repressiya" adlandırır (25, 201).

Sovet hökuməti Ermənistana gətirilən erməniləri aclıq və dilənçiliyinin girdabından xilas etmiş, onlara yeni həyat şəraiti yaratmışdır. "Millətlər atası" Stalinin sayəsində ordan-burdan gələn yersiz ermənilərə "yeni həyat", Qafqazın köklü sakinləri olan azərbaycanlılara isə sürgünlər, didərginlik və deportasiya qismət olurdu.

Ermənistan rəhbərləri "köçürülmə"lərin 1946-cı ilə nisbətən 1947-ci ildə azalmasının səbəbini onunla izah edirdilər

ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir, onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil, köçürülənlər isə yalnız İrəvan və onun ətraf rayonlarında məskunlaşmaq istəyirlər. Ermənistan rəhbərliyi xaricdən gələn erməniləri qəsdən, günlərlə dəmiryol stansiyalarında saxlatdırır, onların arasında təbliğat aparırdılar ki, əgər İrəvanda və onun ətraf rayonlarında yerləşdirilməsələr, geriyə - xaricə qayıtmaq haqqında Moskvaya teleqramlar vursunlar. Onlar bütün bunların Sovet hökumətinin xarici ölkələrdə nüfuzuna təsir edəcəyini İ.Stalinin nəzərinə xüsusilə çatdırırdılar. Digər tərəfdən, xaricdən Ermənistana köçmək arzusunda olan 150 min ermənininin siyahısı hər gün Moskvaya təqdim edilirdi (26, 367).

Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların zorla Azərbaycanın Aran rayonlarına köçürülməsinə razılıq verən, isti iqlim şəraiti və baxımsızlıq nəticəsində on minlərlə adamın tələf olmasında müqəssir hesab edilən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mircəfər Bağırovun məhkəməsi zamanı o, həmin prosesi belə şərh etmişdi ki, 1947-ci ilin sonunda İ.Stalinin köməkçisi Poskrebışev ona zəng edib Stalinin onu çağırdığını söyləyir. O, Moskvaya gedir və Stalinin qəbul otağında Q.Harutyunovla rastlaşır. Birlikdə Stalinin kabinetinə daxil olurlar. Stalin müqəddiməsiz-filansız deyir:

– Bağırov, bilirsən də ermənilər xaricdən Ermənistana

gəlirlər. Harutyunovun da torpağı yoxdur. Sən öz azərbaycanlılarını oradan götür, onları Muğanda, Mildə yerləşdirərsən.

M.C.Bağırov deyir ki, yoldaş Stalin, bu asan məsələ deyil. İcazə verin qayıdım, Bakıda yoldaşlarla da məsləhətləşim. Məsələni yoluna qoymağı götür-qoy edək.

Stalin onun bu cavabında əsəbləşir və deyir:

– Deyildi, əməl et! Qurtardı!

M.C.Bağırovun Bakıya qayıtmasından bir qədər sonra, yəni dekabrın 27-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 saylı qərar qəbul edir (9, 115).

Mərhum tarixçi, Milli Məclisin sabiq üzvü, rəhmətlik Zakir Sərdarov azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsinə dair geniş araşdırmaları vardır. O yazır:

... Sənədlər, araşdımalar sübut edir ki, Azərbaycan xalqına qarşı yeridilən bu cinayətkar siyasətin hazırlanmasında, həyata keçirilməsində M.C.Bağırov yaxından iştirak etmiş, təslimçilik mövgeyi tutmuşdur. Stalin-Molotov-Arutunyan-Mikoyan-Bağırov beşliyi azərbaycanlıların min illər boyu yaşadıqları tarixi etnik torpaqlardan – indi "Ermənistan" adlanan Qərbi Azərbaycandan qovulması üçün bir neçə variant hazırlanmışdı.

Lakin beynəlxalq ictimaiyyəti aldatmaq, səs-küyə düşməmək üçün ən səmərəli olan "könüllü surətdə" variantını tətbiq etmişdir. Hətta M.C.Bağırov bu tarixi cinayətdə, faciədə əli olmadığını sübut etmək, özünü tarixin mühakiməsindən xilas etmək, ucuz siyasi imic toplamaq üçün bildirirmiş ki, guya SSRİ Nazirlər Soveti azərbaycanlıların Ermənistandan Qazaxıstana köçürülməsini nəzərdə tutubmuş. Amma o, buna imkan verməmiş, əhalinin Qazaxıstana deyil, Azərbaycana köçürülməsini rəsmi Moskvanın razılığı olmadan həll etmişdir. Təmamilə yalandır. Bunu SSRİ Nazirlər Sovetinin sözügedən: "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" (23dekabr 1947-ci il tarixli 4083 saylı) və "Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı kolxozşuların və başqa əhalinin azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığın köçürülməsi tədbirləri haqqında" (10 mart 1948-ci il tarixli 754 caylı) qərarlarının adları sübut edir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin bu cinayətkar qərarlarında Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsi 3 mərhələyə bölünür və hər mərhələdə nə qədər adamın köçürülməsi də dəqiq göstərilir: 1948-ci ildə 10 min nəfər, 1949-cu ildə 40 min nəfər və 1950-ci ildə 50 min nəfər. Cəmi 100 000 nəfər: "könüllülük prinsipinə əsasən" azərbaycana köçürülməsi idi (7, 135-136).

Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, sənədlər, məktublar, yazışmalar göstərir ki, respublikamızın o vaxtkı rəhbərliyindən yalnız Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev bu məsələyə milli mənafe baxımından yanaşmış, burbaşa olmasa da, dolayısı ilə aərbaycanlıların kütləvi sürətdə köçürülməsinin əleyhinə olmuşdur.

Sovet hökümətinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarının icrası ilə əlaqədar Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin müavini V.M.Molotova göndərdiyi məktubda Qərbi Azərbaycandan gələn azərbaycanlılarınm yaşayış üçün daha əlverişli olan rayonlara köçürülməsinə icazə verilməsini xahiş edirdi. Bunun üçün T.Quliyev təbii şəraiti, iqtisadi potensialı, ən başlıcası işçi qüvvəsinə ciddi ehtiyacı olan 3 qrup rayon təklif edirdi:

1. Kür-Araz ovalığının qərb rayonları, o cümlədən Qasım İsmayılov (Goranboy), Xanlar (Göygöl), Tovuz, Ağstafa və Qazax.
2. Bakı şəhərinin meyvə-tərəvəzlə daha yaxşı təmin etmək üçün Xaçmaz, Dəvəçi, Xudat, Qusar və meyvəçilik üzrə İttifaq əhəmiyyətli Quba rayonları.
3. Köçürülənlərin tarixən yaşadıqları yerlərin təbii şəraitinə və iqliminə uyğun, işçi qüvvəsinə ciddi ehtiyac duyulan və respublikanın əsas kartof istehsalı bazası sayılan Kədəbəy,

əkinçilik və heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli perspektivi olan Zakatala, Qax, Nuxa, Vartaşen (Oğuz) və Qutkaşen (Qəbələ) rayonları.

Təəsüf ki, Moskva Azərbaycsnın rəhbərliyinin xahişinə məhəl qoymadı, onun daxili işinə kobudcasına müdaxilə etdi.

Bu qərarlar Qərbi Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türkləri üçün qəfil və gözlənilməz olur. Dekabrın 23-də qəbul edilən qərarın özü də tələsik hazırlandığından giriş və izahat verilməmişdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də müvafiq qərar qəbul edir (17, 4).

Dediyimiz kimi, SSRİ Nazirlər Soveti 23dekabr 1947-ci ildə verilmiş 4083 saylı qərara əlavə olaraq "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında 10 mart 1948-ci ildə 754 saylı daha bir kəskin qərar qəbul edir. Bu qərarın hazırlanmasında SSRİ Nazirlər Sovetində fəal fiqurlardan biri olan, daşnaq kimi doğulan, bolşevik kimi yaşayan və satqın kimi ölən A.İ.Mikoyan yaxından iştirak etmişdir.

Bundan sonra Azərbaycanda Köçürmə İdarəsi, Ermənistanda isə köçürmə komissiyası təşkil edilir.

Sovetlər birliyi Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixi qərarının 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin

Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovahğına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər (34, 49).

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 2 fevral tarixli qərarına əsasən 1948-ci ildə Ermənistandan köçürüləcək 10 min nəfər əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək planlaşdırılmışdı. Qərarda Salyan, Saatlı, Sabirabad, Əli-Bayramlı, Puşkin, Biləsuvar, Ağcabədi və Xıllı rayon icraiyyə komitələrinə tapşırılmışdı ki, 1948-ci il fevrahn 15-dək köçürülənlərin yerləşdiriləcəyi kolxozlarda olan boş yaşayış evlərinin təmiri və bərpası üçün tikinti briqadaları yaratmaq, onları lazımi nəqliyyat vasitəsilə təmin etmək, yaşayış evlərinin bir hissəsini köçürülənlərə vermək istəyən kolxozçularla köçürülmə ilə əlaqədar geniş izahar işləri aparmaq lazımdır. Müharibədən sonrakı dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında yaşayan əhalinin də vəziyyəti agır idi. Buna baxmayaraq kəndlilər yaşayış evlərinin bir hissisini köçkünlərə verirdilər.

Qərarın icra edilməsinin məcburiliyi ona gətirib çıxarmışdı ki, mülayim iqlim şəraitinə, bulaq suyuna, dağ havasma adət etmiş əhalinin xeyli hissəsi Kür-Araz ovalığında ictimai binalarda şəraiti olmayan yerlərdə yaşadıqlarına görə yatalaqdan, qızdırmadan, malyariyadan və digər yoluxucu xəstəliklərdən

məhv olurdular. Tikinti işləri gecikdirilir, vəsait və texnika çatışmırdı.

Ümumiyyətlə, 1948-ci il noyabrın 1-nə qədər 1799 təsərrüfat, 7747 nəfəri köçürülmüş, üstəlik 429 ailə (2834 nəfər) köçürülməsi nəzərdə tutulan və tutulmayan rayonlardan müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldıqları üçün pərakəndə halda Azərbaycana köçmüşdülər (7, 136). Həmin ilin dekabrında 129 təsərrüfatda birləşən 462 nəfər də köçür. Onlardan 65 ailə Noyemberyan rayonunun Körpülü kəndinin, 64 ailə isə İrəvan şəhərinin sakinləri olmuşlar. Ümumiyyətlə, rəsmi məlumatla 1948-ci ildə Ermənistandan Azərbaycana 6298 ailə (24631 nəfər) köçürülmüşdür.

Rus-alman savaşında Qərbi Azərbaycandan 10 minlərlə azərbaycanlı iştirak etmiş, faşizmə qarşı vuruşmuşlar. Çox təəssüf ki, müharibədə həlak olan 10 minlərlə insanın adı heç yerdə xatırlanmır. Müharibədən minlərlə insan geri qayıtmamış, qayıdanlar da bir az nəfəslərini dərməmiş, həyatını qaydaya salmamış "köçürmə"yə məruz qaldılar. Köçürülmə çox ağır şəraitdə aparılırdı. Qərbi Azərbaycanda yüksək vəzifələrdə işləmiş Həbib Həsənov köçürülmənin əzab əziyyəti haqqında "Silinməz izlər, sağalmaz yaralar" (1997) kitabında belə yazır: "Köçkünlərin İmişli, Saatlı, Ucar, Ağdaş, Xanlar rayonlarına gedib çatması ən azı 10-15 gün çəkirdi. Mal-qara qızdırma

xəstəliyinə tutulub tələf olurdu. Qocalar və uşaqlar arasında ölüm halları baş verirdi. Köçkün vaqonlarında doğulan uşaqlara valideyinləri Köçxanım və Köçəri adı verirdilər. Köçəri qədim zamanların Köçxanım isə Sovet dövrünün töhvəsi idi. Amasya, Barana (Noemberyan), Qafan, Sisyan, Əzizbəyov, Dərə Ələyəz (Mikoyan) və başqa rayonlardan yola salınanlar da bu kimi çətinliklər və acınacaqlı vəziyyətlə üzləşirdilər".

Doğrudan da, Köçəri, Köçxanım, Köçbəy adlarını daşıyan insanların çoxu həmin illərdə doğulanlardır.

Köçürülən əhalinin yerləşdirilməsində də çətinlik yaranırdı. Azərbaycanlıların deportasiya tarixinin araşdırıcılarından biri olan A.Paşayev yaranmış vəziyyəti belə izah edir: "Ümumiyyətlə, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhali kütləvi şəkildə Kür-Araz ovalığındakı Zərdab, Əli-Bayramlı (Şirvan), Kürdəmir, Göyçay, Mirbəşir, (Tərtər) Salyan, Sabirabad, Yevlax rayonlarına köçürülür. Yaşayış evləri və ictimai binaların, içməli suyun olmaması həmin rayonların rəhbərlərinin məcbur edirdi ki, bütün vasitələrdən istifadə edərək köçürülənləri qəbul etməkdən imtina etsinlər. Sənədlərdən aydın olur ki, Ermənistan SSR-dən gəlmiş eşalonlar günlərlə dəmiryol stansiyalarında dayanır, yalnız yuxarıdan təzyiq olanda məcbur olurdular ki, köçürülənləri qəbul etsinlər (8).

1949-cu ilin sentyabrın 21-də vəziyyətin dözülməz

olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət edir ki, həmin il üçün köçürülmə planını 10 min nəfərə endirsin. 1949-cu ilin oktyabr ayına olan məlumata görə 983 təsərrüfat (4000 min nəfər) köçürülmüş, 1500 təsərrüfatı birləşdirən 6000 min nəfərə isə köçürülmə biletləri verilmişdi. Hətta Ermənistanda benzin çatışmadığından köçürmə planını yerinə yetirmək məqsədilə Azərbaycan öz yanacaq fondundan əhalini dəmiryol stansiyalarına gətirmək üçün 60 min ton benzin ayırır. Ümumiyyətlə, 1949-cu ildə Ermənistandan Saatlı, Xaldan, Beyləqan, Zərdab, Əli-Bayramlı, Kürdəmir, Göyçay, Mirbəşir, Salyan, İmişli, Sabirabad və Yevlax rayonlarında yerləşdirilir 15276 adam köçürülmüşdür (7, 137).

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1950-ci ildə 2419 ailənin (14361 nəfər) köçürülməsi üçün qərar qəbul etsə də, həmin il 65 min nəfər köçürülür. 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülmüş ailələrdən yalnız 4878-ni yaşayış evləri ilə təmin etmək mümkün olur. Bir çox ailələr tövlələrdə və digər uyğunsuz binalar da yerləşdirildikləri min xəstəlikdən qızdırmadan əzab əziyyət çəkirdilər.

Ona görə də köçürülən əhalinin 40-45 faizi geri Qərbi Azərbaycana qayıda bilmişdir (34,50).

1951-ci ilin əvvəlindən başlayaraq köçürülən əhalinin bir hissəsi məcbur olub Ermənistana – boşaldılmış kəndlərə geri

qayıdırlar. Geri qayıtmanın kütləvi şəkil alacağından ehtiyat edən Ermənistan rəhbərliyi böyük hay-küy qaldırır, onları qəbul etməkdən imtina edir. Əslində isə xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək adı altında köçürülən kəndlər əsasən boş qalırdı. Xaricdən gələnlərin cüzi hissəsi kənd rayonlarına gedirdilər. Hər cür yağlı vədlərlə gətirilən ermənilərin əksəriyyəti özlərini aldadılmış hesab edir, sosial inkişaf baxımından bərbad vəziyyətdə olan azərbaycanlı kəndlərinə ayaq qoymaq istəmirdilər. Ermənilər kütləvi surətdə gəldikləri ölkələrə qayıtmağa can atırdılar.

1952-1953-cü illərdə Ermənistandan aha 3155 ailə (1376 nəfər) deportasiya edilir (7, 138). Lakin geri qayıdanlar da get-gedə çoxalırdı. Mənbələrdə göstərilir ki, 1954-1956-cı illərdə də 1316 ailə (5876 nəfər) Ermənistandan deportasiya olunmuşdur (7, 138).

Tarixçi Nazim Mustafayev mənbələrə söykənərək yazır: "1951-ci ildə Ermənistandan 1500 ailənin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılır. Onlardan 400 ailə İrəvan şəhərinin sakinləri nəzərdə tutulurdu. 1952-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin köçürmə planı haqqında qəbul etdiyi qərarda 1200 təsərrüfatın köçürülməsi nəzərdə tutulur və ilin axırında bu plan 124, 6 faiz yerinə yetirilir. Həmin illərdə eyni zamanda qeyri-rəsmi surətdə Ermənistandan Azərbaycana mindən çox ailə

köçüb gəlmişdi. 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 144654 nəfər doğma ev-eşiyindən zorla köçürülür. 1953-cü ildə İ.Stalinin ölümündən sonra köçürmə dayandırılır və əhalinin geriyə qayıtma prosesi sürətlənir (9,118). Bu köçürmə azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş deportasiya aktı və soyqırım kimi qiymətləndirməlidir. Çünki, uyğun olmayan iqlim və məişət şəraiti minlərlə insanın xüsusilə, uşaq və qocaların ölümünə səbəb oldu. Aran rayonunu köçürülən elə bir ailə olmadı ki, onun heç olmasa 1 uşağı qızdırmadan vəfat etməsin. Elə bir ailə olmadı ki, onun qocasaylı atası və ya da anası tələf olmasın.

Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların deportasiyası ilə yanaşı, yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi, təhsil, klub-kitabxana və mədəniyyət ocaqlarının bağlanması, rayonların birləşdirilməsi əməliyyatı aparılırdı. Təkcə 1947-1953-cü illərdə tez-tələsik azərbaycanlılar köçürüləndən dərhal sonra 60-dan artıq yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilmişdir. Ermənistan SSR Ali Sovetinin 19 sentyabr 1950-ci il fərmanı ilə bir əsrlik tarixi olan dəmiryol stansiyalarının adları dəyişdirilmişdir: Kolagirən – Tumanyan, Hamamlı – Spitak, Ortakilsə - Maisyan, Tomardaş – Vardakar, Arpaçay – Axuryan, Buğdaşen – Baqravan, Qaraqula – Gedap, Ələyəz – Araqats, Boğudlu – Arteni, Qaraburun – Qarmraşen, Qamışlı – Sovetaşen, Uluxanlı – Masis, İmancalı – Mxçyan, Qəmərli – Artaşat, Şirazlı – Ayqavan

və s.

1951-ci il martın 19-da verilən fərmanla Dilican rayonu İcevanla, Əzizbəyov rayonu Mikoyan (Keşkənd) rayonu ilə, Ələyəz rayonu Abaranla, Qarabağlar rayonu Vedi ilə, Qukasyan rayonu Amasiya rayonu ilə birləşdirilmişdi. Burada ermənilərin əsas məqsədi bu idi ki, azərbycanlıların toplu yaşadıqları bölgələrdə ermənilərin sayını çoxaltsınlar. Çoxaltdılar da. Ermənilər kadr məsələlərini həll etdikdən sonra, yəni azərbaycanlı kadrlar vəzifədən uzaqlaşdırıldıqdan sonra bəzi rayonları sonralar yenidən ayırmışdılar (28, 13).

Ermənistandan zorakı köçürülmə aksiyasını həyata keçirdikdən sonra azərbaycanlıların azalmasını əsas götürərək rayon və respublika səviyyəli azərbaycanlı kadrları ermənilərlə əvəz etməyə başladılar: Qarabağlar, Vedi, Zəngibasar, Krasnoselo rayonlarının partiya komitələrinin birinci katibləri, digər 10 rayonda isə ikinci və üçüncü katibləri, digər 10 rayonda isə ikinci və üçüncü katiblər dəyişdirilərək yerinə ermənilər təyin edilirdilər.

Sonralar isə Ermənistan KP MK-nın təşkilat məsələləri üzrə katibi Məmməd İsgəndərov, kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdir müavini Rəhim Allahverdiyev, MK-nın məsul təşkilatçısı Cümşüd Sultanov, kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Hüseyn Məmmədov, Ermənistan SSR Ali Sovetinin sədr müavini Mirzə

Bəşirov tutduqları vəzifələrdən azad edildilər. Məsul vəzifələrdə işləmiş azərbaycanlıların Azərbaycana axmı sürətləndi.

Bütün bunlarla yanaşı, 13 rayonda Azərbaycan dilində çıxan qəzetlərdən 9-nun nəşri və Azərbaycan dilində kitab nəşri tamamilə dayandırılır. Azərbaycan teatr sənətinə görkəmli sənətkarlar bəxş edən İrəvan teatrı köçürmə illərinin hər cür təzyiq və sıxıntılarına baxmayaraq 1948-1949-cu illərdə "Məşədi İbad", "Leyli və Məcnun", "Eşq və intiqam", "Şah İsmayıl" kimi əsərləri tamaşaya qoymuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq teatr Basarkeçər rayonunun tamamilə ermənilər yaşayan mərkəzinə köçürüldü ().

Ermənistanda ali təhsilli azərbaycanlı kadrların çoxalmasına imkan verməmək məqsədilə ilk növbədə X.Abovyan adına İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dilində olan fakültələri – dil-ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fizika-riyaziyyat fakültələri, Ermənistan dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun eyniadlı fakültələri bağlanaraq Bakıdakı müvafiq institutlara köçürüldü. Azərbaycan elminə görkəmli xadimlər bəxş etmiş İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumu bağlanaraq Xanlar rayonuna köçürüldü. Texnikumun arxivi belə Xanlara gətirilmədi. Xanlar rayon partiya komitəsinin erməni millərindən olan daşnak birinci katibinin təkidi ilə texnikum bağladıldı və beləliklə daha bir maarif məbədimiz erməni siyasətinin qurbanı

oldu. Yaxşı olmazdımı, gözəl maarifçilik ənənəsi olan həmin texnikum bu günlərədək fəaliyyət göstərəydi. Bir qədər əvvəl, yəni müharibə illərində Leninakanda (Gümrüdə) fəaliyyət göstərən və Zaqafqaziyada yeganə olan Süd Sənaye Texnikumunun azərbaycanlı şöbəsi də bağlanmışdı.

Ermənistan rəhbərləri xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi adı altında Naxçıvanla Ermənistan arasındakı ərazilərdə xeyli miqdarda erməni əhalisinin yerləşdirilməsinə nail oldular. Şəhədboyu dəhlizi daha da daraltdılar. İrəvan şəhərinin əhatəsindən köçürülən azərbaycanlıların əvəzinə erməniləri məskunlaşdırdılar. Köçürülmə nəticəsində İrəvan ətrafındakı Əştərək, Qarabağlar, Qəmərli, Vedi, Zəngibasar, Sərdarabad (Hoktemberyan), Eçmiədzin rayonlarının və Arpa-Sevan (Göyçə) xətti ətrafında yerləşən rayonların müsəlmanlar yaşayan münbit torpaqları ermənilərin əlinə keçdi. Türkiyə ilə sərhəd boyunda yerləşən Vedi, Zəngibasar, Sərdarabad (Hoktemberyan) rayonlarının azərbaycanlı əhalisini köçürməklə ermənilər özləri üçün "etibarlı sərhəd zolağını" təmin etdilər. Amasiya rayonu bir tərəfdən Türkiyə, digər tərəfdən Gürcüstanın ermənilər yaşayan Qocabəy (Boqdanovka) və Axılkələk rayonları arasında yerləşdiyindən, Ermənistan rəhbərliyi həmin rayonu da köçürmək qərarına gəlmişdi. "Ermənistanın Sibiri" adlandırılan Amasiya rayonunun Qarabulaq, Qızılkənd, Şurabad və Daşkörpü

kəndləri Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülmüşdü. Lakin sonralar Amasiyadan köçürülmə prosesi dayandırılmışdı. Çünki köçürülən kəndlərdə kənardan heç bir erməni gəlib məskunlaşmaq istəmədiyindən, kəndlər boş qalırdı. Bu isə iqtisadi cəhətdən Ermənistan hökumətinə əl vermirdi. Çünki Ermənistanın heyvandarlıq məhsulları ilə təmin edilməsində Amasiya rayonunun xüsusi yeri var idi. Hələ 30-cu illərdə Amasiya rayonunun əhalisi Türkiyəyə köçüb getmiş Sultanabad, Mumuxam, Qonçalı, Sınıq, Qarabulaq kəndlərində gəlmə ermənilərı işlə təmin etmək üçün dövlət təsərrüfatları (sovxoz) yaratdılar, yaşayış evləri tikdilər. Amma ermənilər tez bir vaxtda özləri üçün daha əlverişli yerlərə köçüb getdilər. Tarixçi N.Mustafayev yazır: "Əgər 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 150 minə yaxın əhali deportasiya edilərək Azərbaycana köçürülməsəydi və bu köçürülmə ilə yanaşı mədəni-maarif ocaqları bağlanmasaydı, rəhbər kadrlar sıxışdırılıb çıxarılmasaydı, azərbaycanlı əhalinin təbii artımı nəticəsində 80-ci illərin sonunda Ermənistanda azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayına yaxınlaşacaqdı. Bu təhlükəni Ermənistan rəhbərləri əvvəlcədən hiss edir və vaxtında "tədbir" görürdülər" (9, 121).

Ermənistandan azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar o dövr Ermənistan mətbuatı, o cümlədən "Sovet

Ermənistanı" qəzeti heç bir iz buraxmamışdır. 1948-1953-cü illərdə "Sovet Ermənistanı" qəzetinin səhifələrində yalnız onu müşahidə etmək olur ki, kəndlərdə əhalinin milli tərkibi tədricən dəyişir, müsəlman kəndləri erməni kəndlərinə çevrilir. Həmin qəzet erməni hökumətinə tabe olduğu üçün əlbəttə azərbaycanlıların xeyrinə heç bir şey yaza bilməzdi.

Araşdırmalar göstərir ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya haqqında Sovet hökumətinin qərarı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Həmin qərarla Ermənistanın 23 rayonundan 100 min azərbaycanlı əhalinin könüllü köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdusa da, əslində qərarın icrası zorakı təzyiqlər vasitəsi ilə həyata keçirilmiş, 24 rayondan və İrəvan şəhərindən (200 yaşayış məntəqəsindən) 150 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilmişdi (7, 138).

Qeyd edək ki, 1930-cu illərdən başlayaraq Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan adlı-şanlı kişilər, varlı adamlar, ziyalı və din adamları bir bəhanə ilə "xalq düşməni", "qolçamaq" bəzən də "pantürkist" adı ilə, Türkiyə və ya İranda qohumlarının olması səbəbindən də sürgün olunmuşlar. Bəzən də bolşevik cildinı girmiş rəhbər ermənilər 19180-1920-ci illərdəki hadisələrdə qoçaqlıq göstərmiş kişiləri bəlləyir və bir bəhanə ilə həbs edib, ailəsi ilə sürgünə göndərirdilər. Bir neçə kənddən

sürgün olunan ailə başçılarının siyahısına diqqət yetirək

1937-1950-ci illərdə repressiyaya məruz qalmış ailələr.

a) Amasiya rayonunun Təpəköy kəndindən:

1. Bayram Namaz oğlu
2. Təmraz Teymur oğlu
3. Əsgər Kazım oğlu
4. Yusif Musayev
5. Rüstəm Musayev
6. Musa Musayev
7. Nəbi Musayev
8. Bəşir Məşədi Həsən oğlu
9. Cəlal Məşədi Həsən oğlu
10. Teymur Məşədi Həsən oğlu
11. Musayev Camal Süleyman oğlu
12. Aşıq Abbasqulu Əmir oğlu
13. İbrahimov Eyub
14. Mikayıl Şiviloğlu
15. Xanşoban İbrahim oğlu Əsgərov
16. Bayramov Əhmədxan Məhəmmədəli oğlu
17. Rəsulov Moğbil Hüseyn oğlu
18. Yusifov Allahverdi Rəhim oğlu
19. Kazımov Həmzə Abdulla oğlu
20. Dərviş Səfər oğlu

21. Xanəhməd İsgəndər oğlu
22. İbrahim Əsgər oğlu
23. Həsən Lələ oğlu
24. Hüseyn Lələ oğlu
25. Mirzə Lələ oğlu (44. 1994, №21 (201)).

b) Amasiya Rayonunun Cultanabad (Şurabad) kəndindən:

1. Alıyev Əsgər Vəli oğlu
2. Alıyev Göyüş Osman oğlu
3. Alıyev Hümmət Nəbi oğlu
4. İbrahimov Binnət Emin oğlu
5. İbrahimov Ziyəddin Emin oğlu
6. İbrahimov Emin
7. Alıyeva Nəzafət Dursun qızı
8. Musayev Dursun Alı oğlu
9. Musayev Osman Alı oğlu
10. Musayev Novruz Alı oğlu
11. Musayev Nəbi Alı oğlu
12. İbrahimov Allahverdi
13. Babayev Kazım
14. Vəliyev Yusif Əsgər oğlu
15. Abdulla Bayram oğlu

16. İsa Bayram oğlu

17. Qurban Aşır oğlu

18. Molla Həsən

19. Paşa Nəbi oğlu

20. Vəliyev Camal Əsgər oğlu (44. 1994, №21 (201)).

c) Amasiya rayonunun Güllücə kəndindən:

1. Allahverdiyev İbrahim Allahverdi oğlu
2. Qəhrəmanov Müseyib Vəli oğlu
3. Qəhrəmanov Mustafa Bəli oğlu
4. Qurbanov Əmrah
5. Qocayev Əsgər İsmayıl oğlu
6. Elləzov Əli Həsən oğlu
7. Elləzov Mədəd Həsən oğlu
8. Elləzov Ələkbər
9. Ələkbərov Ələkbər
10. Ələkbərov İbrahimxəlil
11. İsgəndərov Həsən
12. Məmədov Hüseyn
13. Hüseynov Həbib
14. Xəlilov Cəlil Qafar oğlu
15. Ramazanov Pza Haqverdi oğlu
16. Cannatov Əli
17. Cabbarov Alı

ç) Qarabağlar Rayonunun Kotuz kəndindən

1. Həsənalı Cüleyman oğlu
2. Əziz Hümbət oğlu

d) Vedi mahalından Şidli kəndindən

1. Muxtar Məhərrəm oğlu
2. Həsən Cəmand oğlu
3. Həsən Hüseyn oğlu
4. Həsən Nəsrulla oğlu
5. Bağır
6. Muxtar
7. Hüseyn Oruc oğlu
8. Əli Həsən oğlu
9. Kəblaxudaverdi Hacı oğlu
10. Əmir Allahverdiyev
11. Əsəd Nəcəf oğlu
12. Əziz Rüstəm oğlu
13. Cəlal Abbasqulu oğlu
14. Rəfi Rəfiyev
15. Həmid Başkəndli

e) Zəngibasar rayonunun Sarvanlar kəndindən

1. Hüseynov Qurban Ağalı oğlu
2. Rzayev Məmmədəli Məmmədtağı oğlu
3. Əliyev Qara

4. Hüseynov Kaba İbrahim oğlu
5. MəhərrəmovMərdan
6. Vəliyev Şeyx-Məhəmməd

ə) Amasiya rayonunun Oxçoğlu kəndindən

1. Məmmədov Qəmbər Kərbəlayı Hüseynalı oğlu
2. Quliyev Muxtar Ramazan oğlu
3. Musayev Əhməd Zülfüqar oğlu
4. Vəliyev Yusif Məhərrəm oğlu
5. Həsənov İbrahim Rəsul oğlu
6. Həsənov Müslüm İbrahim oğlu
7. Həsənov İsrafil İbrahim oğlu
8. Vəliyev Bəli Alı oğlu
9. Novruzov Nəcəfqulu İsmayıl oğlu
10. Əliyev Rzaqulu Teymur oğlu
11. Əliyev Teymur Əmi oğlu
12. Vəliyev Müseyib Rəcəb oğlu
13. Əsgərov Həsən Əsgər oğlu
14. Nəcəfov İsmayıl Hüseyn oğlu
15. QurbanovRzaqulu Camal oğlu
16. Qurbanov Nuhu Məhərrəm oğlu
17. Musayev İmran Hüseyn oğlu
18. Cabbarov Əli Məmməd oğlu
19. Daşdamirov Paşa Əli oğlu

20. Əliyev Mürsəl Paşa oğlu
21. Əliyev Əziz Paşa oğlu
22. Həsənov Dadaş Həsən oğlu
23. Musayev Cənnət Müsa oğlu
24. Yusifov Məhərrəm İsmayıl oğlu
25. Yusifov Muxtar Məhərrəm oğlu
26. Yusifov Müştaba Məhərrəm oğlu
27. Yusifov Mustafa Məhərrəm oğlu
28. Yusifov İsmayıl
29. Yusifov Ələsgər İsmayıl oğlu
30. Yusifov Kərəm İsmayıl oğlu
31. Yusifov Nurəli İsmayıl oğlu
32. Əliyev Məhərrəm Əli oğlu (44. 1994, №20 (200)).

f) Barana rayonu Yuxarı Körpülü kəndindən

1. Adıgözəlov İsa Cəbrayıl oğlu
2. Adıgözəlov Musa Mustafa oğlu
3. Adıgözəlov Cahangir Cabrayıl oğlu
4. Alıyev Bayram Alı oğlu
5. Alıyev Musa Süleyman oğlu
6. İbrahimov Əsgər Kazım oğlu (44. 1994, №20 (200)).

g) Amasiya rayonunun Mağaracıq kəndindən

1. Axundov Ələsgər Əli oğlu
2. Əli Baba oğlu

3. Ələsgər Ələsgər oğlu
4. Ələkbər Cüleyman oğlu
5. Hüseynov Əsgər Əli oğlu
6. İsmayılov Həsən Hüseyn oğlu
7. İsmayılov Məhəmməd Hüseyn oğlu
8. Qurbanov Ələkbər Həsən oğlu
9. Məhəmməd İsgəndər oğlu
10. Mirələkbər İbrahim oğlu
11. Mirabdulla Ələkbər oğlu
12. Məmmədov Müzəffər Mahmud oğlu
13. Axundov Cəfər Abdulla oğlu
14. Axundov Əsəd Abdulla oğlu
15. Abdulla Məhəmməd oğlu
16. Axundov Əsəd Abdulla oğlu
17. Abdulla Məhəmməd oğlu
18. İsmayılov Muxtar Hüseyn oğlu (30. 1994, №13-14 (194)).

ğ) Meqri rayonunun Lehvaz kəndindən

1. Kələntərov Xanlar Rüstəm oğlu
2. Kələntərova Minbəyim Cavad qızı
3. Kələntərov Kələntər Xanlar oğlu
4. Kələntərov İbrahim Xanlar oğlu (44. 1994, №13-14 (194)).

Göstərilən siyahılarda 10 müxtəlif kənddən olan 150 nəfər sürgün edilən ailə başçısının adı və soyadları verilmişdir. Bu siyahılar onu göstərir ki, o dövrdə Qərbi Azərbaycanda olan təqribən 500 kənddən 7500 azərbaycan ailəsi sürgün olunmuşdur. Deportasiya əsasən ailə ilə birlikdə aparılırdı. Hər bir ailə üzvlərini 5-6 nəfər hesab etsək, deməli 25-30 min azərbaycanlı günahsız olaraq erməni NKVD işçilərinin qərəzli və yalan məlumatlarına əsasən Qazağıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Sibirə sürgün eilmiş, Stalin repressiya maşınının məngənəsində əzilmişlər. Oralarda ölən ölmüş, sağ qalanlar isə hələ də oralarda yaşayırlar. Ağır iqlim şəraiti orada da onları məhv etdi. Bu deportasiya da azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş soyqırım idi.

Azərbaycan respublikasında da 1930-cu illərdə 40 mindən çox adam "xalq düşməni" və "qolçomaq" adı ilə sürgün olunmuşlar.

Qərbi Azərbaycanda – Ağbaba, Göyçə, Zəngəzur, Şörəyel, Ağrı bölgəsi və digər tarixi torpaqlarımızddan Azərbaycan türklərinin "köçürülmə" adı ilə deportasiya olunmalarının bu yaxınlarda 67 ili tamam olacaq. Lakin təəssüflər olsun ki, rus-erməni iş birliyi nəticəsində indi monoetnik erməni ölkəsinə çevrilən "Ermənistan" ərazisində tarixən yaşamış Azərbaycan türklərinin sayını azaltmaq məqsədi güdən bu tarixi faciə, məkrli erməni siyasəti tarix və ədəbiyyat kitablarımızda, hətta

Azərbaycan Ensiklopediyasında belə öz əksini tapmamış, bəzi kitablarda "könüllü köçürmə" adı ilə qeyd olunmuşdur. Halbuki bu köçürülmə erməni şovinistrlərinə qarşı bir ittiham sənədi, azərbaycanlıların tarixi faciəsi kimi qiymətləndirilməsi, antiinsani akt kimi gələcək nəsillərin qan yaddaşma çevrilməlidir.

Bu deportasiyanın tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. 1828, 1854, 1878, 1914, 1918-ci illərdə Rus-Türk, Rus-İran müharibələrinin döyüş meydanına çevrilən bu ərazilərdən milyondan çox azərbaycanlı zorakılığa məruz qalaraq ən yaxın ərazilərə - İran, Türkiyə, Gürcüstan və Şimali Azərbaycana qaçqın salınmışlar. Erməni və rus hərbi sənədlərində bu qaçqınlığın izləri vardır. Məsələn, A.Poğosyan "Qars vilayətinin Rusiyaya birləşdirilməsi" kitabında göstərir ki, 1879-1880-cı illərdə 50 mindən çox türk Arpaçayın sol sahilindən Türkiyənin içərilərinə doğru köç etmişlər. Həmin ildə "Qafqaz" qəzeti bu köçün səbəbini ruslara arxalanan ermənilərin zorakılığında görürdü (65, 121). Belə faktlar istənilən qədərdir. Folklorumuzda da bunların izi qalmışdır.

Yuxarıda göstərilən müharibələr zamanı rus çarı Araz və Arpa çayı boyu olan cəbhələrə Ter-Kukasov, Melikov, V.Behbudov, Mədətov, Nazarbekov kimi şovinist erməni hərbiçilərini göndərmiş, onlar da minlərlə erməni könüllüsünü ətraflarına toplamışlar. 1854-cü ildəki rus-türk müharibəsi

nəticəsində minlərlə azərbaycanlı ailəsinin Arpaçayı keçərək Türkiyənin içərilərinə doğru köçüb getmələrini ürək ağrısı ilə Şörəyelin Karxana kəndində yaşamış el şairi Əfkari belə təsvir etmişdir:

Arpaçaydan əsgər olan çəkildi,
Urus topu atdı, göylər söküldü.
Behbutov baxmadı çörəyə-duza,
Vay-şivən yetişdi gəlinə, qıza.

Erməni bir yandan, kazak bir yandan,
Çayır-çəmənlərimiz doldu al qandan.
Əfkari deyər, bu paşalar netdilər,
Neçə min xanələr köçüb getdilər.

Şerdən göründüyü kimi, erməni əsilli rus generalı V.Behbudovun ordusu Arpaçayı boyu yaşayan əhaliyə divan tutmuş, onlar da məcbur olaraq Arpaçayın sağ sahilinə - Türkiyəyə üz tutmuşlar. Qeyd edək ki, əsli Qarabağdan olan Behbudovlar bir neçə nəsil çar hökümətinə xidmət etmiş. Qərbi Azərbaycanı azərbaycanlılardan məqsədli şəkildə təmizləməklə məşğul olmuşlar.

Yuxarıda göstərildiyi kimi, 30-cu illərdə də xəlvəti olaraq azərbaycanlılar üçün yaxın olan Türkiyə və İrana köç edənlər çox olmuşdu. Lakin bir çox halda bütöv ailə sərhədçilər tərəfindən elə

sərhəddəcə güllələnirdi. Məsələn: 1931-ci ildə Təpəköylü Qızyetər oğlu, qızı və əri İsgəndərlə gecə Türkiyəyə keçmək istəyərkən kənddən xeyli aralı Qızyetəri və qızını sərhədçilər atın üstündə güllələyirlər, əri İskəndər isə oğlu ilə Qarsa tərəf keçir. Qızyetərlə qızını kəfənləyir və vurulduğu yerdə dəfn edirlər. Çünki sərhədçilər meyitləri kəndə gətirməyi qoymamışlar. Sonralar qohumları hər ikisinə başdaşı düzəldirlər. O vaxtdan 15 hektarlıq əkin yerinə "Qızyetərölən" deyirdilər. Qəbir daşları 1988-ci ilədək qalırdı. Sərhəddə güllənən insanları digərlərinə görk olsun deyə yaşı və cinsindən asılı olmayaraq həmin yerdə dəfn edilirdilər. Onların arasında uşaq qəbirləri də çox idi. Bəzən Borçalı, Qazax, Ağbaba, Şörəyel və digər yerlərdən sərhədin Tayaqaya adlanan hissəsindən Türkiyəyə köçmək istəyən insanlar kütləvi şəkildə güllələnmişlər. Sərhədin bir neçə yerində belə qəbiristanlıqlar mövcud idi.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, 1948-1953-cü illərdə köçürülmə adı ilə həyata keçirilən deportasiyanın acı nəticələrini Ağbabanın dörd kəndi də görmüşdür.

Deportasiya zamanı Ağbabanın Sultanabad, Daşkörpü Qarabulaq, Qızılkilsə kəndlərinin əhalisinin köçürülməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd edək ki, Sultanabad kəndin köklü sakinləri sərhədə çəkilərkən 1920-ci ildə hamılıqca Türkiyəyə getmiş, bir daha geri qayıtmamışlar. 45-50 ailədən ibarət olan Sultanabad

kəndinin yeni əhalisi 20-ci illərdə qaçqın kimi boş qalmış kəndə yerləşmişlər. Onların çoxunun Axıska türkləri ilə qohumluğu var idi. Sultanabada yerləşmiş qaçqınlar 1948-ci ilin may ayında Göyçay rayonunun Alpout kəndinə köçürüldü. Halbuki həmin kəndin əhalisi 1937-ci ildə Qazaxıstana köçürülmüş, müharibə dövründəki boşluqdan istifadə edərək yavaş-yavaş doğma yurdlarına -- Sultanabada qayıtmışdılar.

Bir neçə il Alpout kəndində yaşayan sultanabadlılar buranın iqlim şəraitinə dözməyərək ağır xəstəliklərə tutulur, hətta onlarla uşaq və qoca qızdırma xəstəliyindən tələf olur. Stalinin ölümündən sonra isə bir neçə ailə çox çətinliklə geri qayıda bilir. Lakin 1949-cu ildə Arpaçayın qabağında bənd tikilərək Arpagölün sahəsi genişləndirilmiş və onun nəticəsində suyun səviyyəsi qalxaraq Sultanabad kəndi və qədim qəbiristanlıq su altında qalmışdır. Buna baxmayaraq geri qayıdan əhali gölün qırağında qazma evlər tikib müvəqqəti yaşamağa başlayırlar. 1957-ci ilədək, demək olar ki, kəndin bütün əhalisi geri qayıdır. Daha yaxın qohumluq əlaqələri yaratdıqları, həm də ailə başçılarını itirdikləri üçün cəmi 4-5 ailə Alpoutda qalır və onlar indi də orda yaşamaqdadırlar.

1958-ci ildən sonra sultanabadlılar yeni tipli evlər tikərək gölün qırağında gözəl bir qəsəbə yaratdılar. 200 hektardan çox sahəyə meşə zolağı saldılar. Kəndin əkin və biçənək sahələri

başqa kolxozlara paylandığı üçün geri qaytarılmadı. Ona görə də Şurabad kəndinin əhalisi müxtəlif yerlərdə işləyirdilər. Uzun şikayətdən sonra 1978-ci ildə kəndin statusu özünə qaytarıldı. Lakin kəndin torpaqları qaytarılmadı. 1988-ci ildə burada 60 ailəni birləşdirən 319 nəfər yaşayırdı. 1988-ci ilin qışında həmin kəndin əhalisi yenidən erməni terroruna məruz qalaraq Azərbaycana pənah gətirməyə məcbur oldular. Əksəriyyəti Bakı, Gəncə, Sumqayıt şəhərlərində məskunlaşdılar.

Düzdür, 1935-ci ildə Sultanabad kəndinin adı dəyişdirilib Şura hökümətinin şərəfinə Şurabad qoyulmuşdur. Lakin Şura hökumətinin vaxtmda 3 dəfə köçürülmələrə məruz qalan kənd abad yox, bərbad olmuşdur.

Rayon mərkəzinə yaxın olan Daşkörpü kəndinin əhalisi də deportasiyasının acısını görmüş, bir çox əziz adamlarını itirmişlər.

1948-ci ilin yazında Azərbaycana köçürülən Daşkörpü kəndinin sakinləri bir ay Ucar stansiyasında qalır. Bir çoxları mal-qarasını gətirsə də, lakin həmin mal-qara da istiliyə dözmür və tələf olurdu. Nəhayət, daşkörpülülər də iqlimə dözməyərək çox əzab-əziyyətlə geri dönürlər. Ancaq evlərinə ermənilər yerləşdirildiyindən onlar öz evlərinə buraxılmırlar. Boş qalan uçuq-sökük evlərdə yerləşməyə məcbur olurlar. Boş qalan uçuq-sökük evlərin hər birinə 5-6 ailə yerləşərək işin axır nəticəsini

gözləyir, bir təhər öz ailələrini dolandırırlar. Uzun müddət onları pasport qeydiyyatına götürməsələr də, lakin onlar bütün çətinlikləri dəf edib gözəl evlər tikirlər. Yaraşıqlı bir kənd salınır. Ermənilər isə bir-bir yaxınlıqdakı Gümrü şəhərinə və ya rayon mərkəzinə köçüb gedirlər. Erməni xəyanəti nəticəsində Daşkörpü kəndinin adı da inzibati ərazi vahidi kimi ləğv edildi. Belə ki, Ağbaba kəndlərindən çox aşağıda – Arpaçayın aşağı axarında yerləşən Qızılqoç (Qukasyan) rayonunun kəndlərində yaşayan ermənilər 20% yüksəklik pulu alırdılar, lakin o rayondan 20 km yuxarıda olan dağ kəndlərində yaşayan azərbaycanlılara o pulu vermirdilər. Uzun şikayətdən sonra İrəvandan Ağbabaya komissiya gəldi ki, yüksəkliyi ölçsün. Ölçdülər də. Yenə dedilər ki, yüksəkliyin səviyyəsi çatmır. Belə olduqda Təpəköy kənd orta məktəbinin dərs hissə müdiri, rəhmətlik Paşa müəllim hirslənərək erməni mühəndisinə ermənicə "anqraget" (savadsız) deyir və onu başa salır ki, necə olur ki, Arpa çayının yuxarı hövzəsində yaşayan azərbaycanlılar 20% yüksəklik pulu almır, amma çayın aşağı hövzəsində yaşayan ermənilər həmin pulu alır. Halbuki çay buradan başaşağı axır. Ermənilər fakt qarşısında məğlub olur və yüksəklik pulunun alınması təsdiq olunur.

Dəniz səviyyəsindən 2000 metr yüksəklikdə olduğu üçün yuxarı dağ kəndlərində yaşayan azərbaycanlı fəhlələr və müəllimlər 20% yüksəklik pulu almalı olsalar da, rayon

mərkəzində yaşayan ermənilərin də həmin yüksəklik pulunu almadıqlarını bildirirdilər. Halbuki rayon mərkəzi yuxarı dağ kəndlərindən 500 m. aşağıda yerləşirdi. Xalqın haqlı şikayətinə cavab olara məkrli ermənilər rayon mərkəzi (Amasiya kəndi) ilə Döşkörpü kəndinin arasında olan dağ yamacında bir-iki obyekt tikib, guya kəndi rayon mərkəzinə birləşdirdilər. Halbuki bu birləşməyə coğrafi ərazi-relyef imkan vermirdi. Əsas məqsəd o idi ki, həmin kəndin adı ləğv edilsin. Kənddən 500-600 metr aşağıda olan rayon mərkəzində yaşayan ermənilər ləğv edilmiş Daşkörpü kəndinin səviyyəsinə görə yüksəklik pulu alsınlar. Elə də edirlər: rayonun inzibati-ərazi bölgüsündə dəyişiklik edib daha bir yaşayış məntəqəsinin adı ləğv olundu – xəritədən silindi. 1988-ci ildə rayon mərkəzinin bir məhəlləsi sayılan sabiq Daşkörpü kəndində 125 ailəni birləşdirən 680 nəfər azərbaycanlı əhali 1989-cu ilin qışında yenidən qaçqınlığa məruz qalır. Həmin əhali indi Bakı və Sumqayıt şəhərlərində qismən də Gəncədə yaşayırlar (17, 54,55).

Arpa gölünün sahilində yerləşən və bir-birinə söykək olan Qarabulaq və Qızılkilsə kəndlərinin əhalisi də deportasiyaya məruz qalmışlar. Hər iki kəndin əhalisi 1948-ci ilin yazında Göyçay rayonunun kəndlərinə köçürülmüşlər. Bu kəndlərin də əhalisi 1952-ci ildən başlayaraq az-az geri qayıtmışlar. Həmin illərdə Qarabulaq və Şurabad kəndinə də Qars vilayətindən gəlmə

bir neçə erməni ailəsi köçürülmüş, Qızılkilsə kəndi isə xarabaya çevrilmişdir. Torpaqları isə erməni kəndlərinə yaylaq yeri verilmişdir. Naəlac qalan qızılkilsəlilər qarabulaqlılarla birlikdə Qarabulaq kəndində və digər kəndlərdə yaşamağa başlamışlar. 1989-cu ilin qışında 57 ailəni birləşdirən Qarabulaq kəndinin sakinləri (297 nəfər) erməni terrorunun nəticəsi olaraq öz dədə-baba yurdlarından qaçqın düşdülər. 1991-ci ildən kəndin adını ermənilər Şağik edərək orada yaşayırlar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının 1948-1953-cu illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən "köçürülmə" adı ilə deportasiyasının ağır nəticələrinin araşdırılması, ona hüquqi və siyasi qiymət verilməsi barədə qəbul etdiyi fərman geniş müzakirələrə, tarixi araşdırmalara imkan yaradı.

1998-ci ildə Prezidentin məlum sərəncamı ilə əlaqədar olaraq ADPU-da elmi konfrans keçirildi. Həmin konfransa "könüllü köçürülmə"nin canlı şahidi olmuş, maddi və mənəvi əziyyət çəkmiş insanlar dəvət olunmuşdur. Onların söylədikləri konfrans iştiralçılarını çox həyəcanlandırdı. Bu deportasiyanı törədən insanlar lənətləndi Bu sətirlərin müəllifi də ərəfədə dəfələrlə Sumqayıt, Bakı və Gəncə şəhərlərində yaşayan, qaçqın və "köçkün"lüyü bir neçə dəfə görmüş Güləndam Rəhim qızı (Sultanabad kəndinin sabiq sakini), Durar Ələkhərov (Daşkörpü

kəndinin sabiq sakini, Dahar Osman oğlu (Qızılkilsə kəndinin sabiq sakini), Eminov Mürsəl (Qarabulaq kəndinin sakini) və digərləri ilə görüşüb söhbət etmişdir. Onlar köçürülmə günlərini bir daha yada saldılar. Köçürülmə ərəfəsində və geri qayıtdıqları zaman ağır əzab-əziyyətllərə düçar olduqlarını, öz ata-baba mülkləri hesabına birinci dəfə yaratdıqları kolxozların 1948-ci ildə, ikinci dəfə yaratdıqları kolxoz və sovxozların isə 1988-ci ildə ermənilərə qaldığını, bütün tikililərin, iri komplekslərin, maşın-traktor parklarının və ictimai binaların azərbaycanlıların gərgin əməyi sayəsində yaradıldığını qeyd etdilər.

Daşkörpü kəndinin sabiq sakini, 1948-ci ildə deportasiyanın şahidi olmuş Əhmədov Məmməd Qurban oğlunun dediklərindən:

1949-cu ilin yaz aylarında bildirdilər ki, Daşkörpü kəndini Zərdab rayonuna köçürürlər. Ona görə kənd camaatı, atam Əzizov Qurbanı Zərdab rayonuna göndərir ki, yer bəyənsin. Atam oradan teleqram vurur ki, heç kəs yerindən tərpənməsin, buranın iqlimi dözülməzdir. Uşaqlar qızdırmadan ölə bilərlər.

Köçürülmə ilə məşğul olan ermənilər teleqramı gizlədərək xalqa bildirirlər ki, Qurban kişi deyib ki, tez gəlsinlər. Məskunlaşmaq üçün yaxşı kənd veriblər. Köçkünləri tələsik yük vaqonlarına doldurub Ucar stansiyasına yola salırlar. Kənd adamlarını Ucar stansiyasında qarşılayan atam və kənd adamları

Zərdaba getməkdən imtina edirlər. Bir ay stansiyada vaqonlarda qaldıqdan sonra nəhayət, Göyçayın Çərəkə və Çərəzə kəndlərinə köçməyimizə icazə verdilər. Yaşayış üçün yararlı olmayan qamış daxmalarda iki il birtəhər yaşadıq. Qızdırma çoxlarının körpə uşaqlarını əlindən aldı. Gətirilən mal-qara da qızdırma xəstəliyinə tutularaq ölürdü. İsti iqlimə dözə bilməyən xalq Mir Cəfər Bağırova müraciət edərək heç olmasa, dağətəyi rayonlarda yaşamalarına icazə verilməsini xahiş edirdilər. Lakin icazə verilmədi. Belə olduqda adamlar bütün müqavimətləri qıraraq geriyə, Daşkörpü kəndinə bir-bir, ailə-ailə qayıtdılar. Öz yurd-yuvamızı yenidən qaydaya saldıq. Qocaların torpağı öpdüklərini də gördüm. Lakin bu iki il daşkörpülülərə çox baha başa gəldi. Bir çoxları valideynlərini və körpə uşaqlarını vaxtsız itirmişdilər. Böyük bir köçlə gedərək şələ-mitillə geri qayıtmalarına baxmayaraq buna da şükür edirdilər. Çünki öz ulularının dəfn olduğu qəbiristanlığı görüb kövrəlir və üzlərini torpağa sürtürdülər (12,44).

Çivinli kəndinin sabiq sakini Hacı Abuzər Məşədi Həsən oğlunun dediklərindən:

– Əslən Ağbabanın Çivinli kəndindənəm. Babam Məşədi Həsən Ağbabanın sayılıb-seçilən varlı kişilərindən olmuşdu. Türkiyədə qohumlarımız olduğuna və atam Məhəmmədin türk ordusunda xidmət etdiyinə görə sərhəd çəkilərkən bizi Dilican

qəzasının Polad kəndinə sürgün etdilər. Sərhəddən 100 km uzaqda yaşamaq hüququ verdilər. Ailəmiz 25-30 nəfərdən ibarət idi. 1929-cu ildə babam Tiflisdə Beriyanın qəbulunda olmuş və çox çətinliklə geriyə, Çivinli kəndinə qayıtmağa razılıq almışdır. Ermənilər atam Məhəmmədin vaxtı ilə türk ordusunda xidmət etdiyini bəhanə gətirərək 1929-cu ildə yaşlı babam Məşədi Həsəni tutub Gümrüyə – Leninakan şəhərinə apardılar və NKVD-nin qalasında güllələdilər. 1939-cu ildə ailəmiz qolçomaq kimi yenidən Qazaxıstana sürgün edildi. Müharibədən sonra geri qayıtdıq. Lakin 1951-ci ildən Qazaxıstanın Çimkənd vilayətinə yenidən sürgün edildik. Ağbabadan birdəfəlik köçürüldük. Amma ürəyimiz həmişə Ağbaba ilə döyünmüşdür. Ona görə də mənim oğlum Hacı Elman Ağbabalı Sumqayıtda "Ağbaba" adlı Polimer materialları zavodu tikdirmiş və Xızı rayonunda ağbabalı qaçqınlar üçün Məşədi Həsən adlı kənd saldırmışdır. İndi kənddə yaşayanların hamısı bir neçə dəfə Ağbabadan deportasiya olunanlardır. Mən Məşədi Həsən kəndində yaşayan və bir neçə dəfə deportasiya olunan bir şəxs kimi mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev cənablarına minnətdarlığımı bildirirəm. Ona görə ki, bu tarixi faciəni bir daha yada saldı və bu işin araşdırılması üçün xüsusi fərman verib dövlət komissiyası yaratdı. Gec də olsa, mənəvi cəhətdən rahatlandıq (12,46).

Əştərək rayonunun Hamamlı kəndinin faciəsi haqqında

prof.Cəfər Cəfərovun dediklərindən:

30-40-cı illərin repressiya dövrünü, 1941-45-ci illərin ağır müharibə şəraitini keçirərək bir balaca nəfəs almaq imkanı yarandıqda kəndimiz indi də 1948-53-cü illərin deportasiyasina məruz qaldı. Mən bu dövrün canlı şahidi olmuşam. 1947-ci ildə eşitdik ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları Azərbaycana köçürmək istəyirlər və bu işə başlayıblar. 1949-cu ildə köçürmə komissiyasının üzvləri Seyidova və İsmayılov Ermənistan dövlət nümayəndəsi ilə birlikdə bizim –Əştərək rayonunun Hamamlı kəndinə gəldilər. Əhalini kolxoz idarəsinə toplayıb iclas keçirdilər. O iclasda mən də iştirak edirdim. Gələn nümayəndələr xaricdən Ermənistana gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycana köçürülməsi barədə Sov.İKP MK-nın və Nazirlər Sovetinin qərarını oxudular sonra təbliğat apararaq qeyd etdilər ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində işçi qüvvəsi çatışmır. Bu işdə sizə böyükköməklik göstəriləcək: köç pulu, inək pulu, ev tikmək üçün kredit veriləcək. Sizin üçün xüsusi şərait yaradılacaq. Bu işdə Azərbaycan nümayəndələri xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər. Kəndin kasıb təbəqəsi dərhal öz razılığını bildirdi. Bu işdə 1949-cu ilin ağır keçməsi, quraqlıq nəticəsində məhsulun qıt olması da xeyli kömək etdi. Nisbətən imkanlı təbəqə buna kəskin etiraz edəndə nümayəndələr

bildirdilər ki, bu iş könüllü olsa da, əvvəl-axır dövlət qərarı həyata keçiriləcəkdir. Nəhayət, 1949-cu ilin dekabrında köç sənədləri, haqq-hesabı hazırlandı və kənd əhalisinə paylandı. Onu qeyd edim ki, ermənilər söz qoymuşdular ki, azərbaycanlılardan heç nə satın almasınlar. Ona görə də kənd camaatı evlərini və başqa tikililərini sökərək ancaq taxta materialını yanacaq kimi dəyər dəyməzə satdılar. Mal-qaranı, qoyun-keçini, toyuq-cücəni, dolu arı yeşiklərini su qiymətinə ermənilərə payladılar. Noyabr ayında kəndə yük maşınları gəldi. Ailələri İrəvan dəmiryol vağzalına daşıdılar. Bir neçə gün vağzalda qaldıqdan sonra 2-3 ailəyə bir yük vaqonu verdilər. Bizim kəndlə birlikdə rayonumuzun Cadqıran və Pərni kəndlərinin camaatını da bir eşelona yüklədilər. Bizim kəndi Salyan, o biri kəndləri Mirbəşir rayonuna köçürdülər.

Köçkünlər üçün Marışlı kəndi nəzərdə tutulmuşdur. Bizi ayrı-ayrı ailələrə, evlərə paylaşdırdılar. O dövrdə Salyanda da vəziyyət yaxşı deyildi. Kənd əhalisi çox kasıb dolanırdı. Elə ailə vardı ki, gündəlik çörək tapmırdı. Ilk gündən kəndin havası, suyu, şəraiti bizim camaata xoş gəlmədi. Noyabr ayı olmasına baxmayaraq, ağcaqanadın əlindən yatmaq olmurdu. Göz yaşı kimi duru bulaq suyu içən adamlar Kürün bulanıq suyunu üzlərinə belə gətirə bilmirdilər. Həmin bulaq sularının həsrətini çəkirdilər. Birdən-birə dağ şəraitindən buraya düşən adamların

əksəriyyəti qalıb necə yaşamaq barədə yox, buradan necə qaçmaq haqda düşünür, plan qururdular. O zaman Salyan körpüsünə xüsusi qarovul dəstəsi qoyulmuşdu ki, köçüb qaçmaq istəyənlərə imkan verilməsin. Bu vəziyyətlə qarşılaşan köçkünlər çətinliklə gətirdikləri ağır-yüngül əşyalarının qalanlarını da burada dəyər-dəyməzinə sataraq yalnız canlarını götürüb əksər hissəsi Qasım İsmayılov rayonunun Dəliməmmədli qəsəbəsinə, bir neçə ev Tərtərə, Ağcabədiyə, Şəkiyə və başqa yerlərə qaçdılar. Biz də Qasım İsmayılov rayonunun Bəşirabad kəndinə köçdük, sonra Dəliməmmədliyə gəldik. Bir il burada yaşadıq, qismən özümüzə babat şərait yaratmışdıq ki, Mircəfər Bağırov öz təyinat yerindən başqa yerə köçüb qaçanların hamısının geri qaytarılması haqqında xüsusi qərar verdi və bizim camaatı yerindən zorla Salyana qaytardılar. Hətta bəzi fəalları cəzalandırdılar da. Stalinin ölümündən, Bağırovun həbsindən sonra kənd əhalisinin bir qismi yenidən Qasım İsmayılovun Dəliməmmədli qəsəbəsinə, Mirbəşir rayonunun Köçərli kəndinə köçdülər. İndi də adları çəkilən kəndlərdə yaşayırlar. Bizim ailənin qaçqın, didərgin və köçkünlük marşrutu belə olmuşdur. **1905-ci il**: Hamamlı – Zəngibasar – Hamamlı; **1918-ci il** : Hamamlı –Zəngibasar – Türkiyə – İran – Naxçıvan – Hamamlı; **1949-cü il**: Hamamlı – Salyan – Qasım İsmayılov (Bəşirabad – Dəliməmmədli) – Salyan. **1953-cü il** Salyan – Quba – keçmiş Şaumyan rayonu (Xarxaput

kəndi) –Tərtər (Köçərli)

Bu tarixi məlumatdan aydın olur ki, Qərbi Azərbaycan – qədim Oğuz elində yaşayan azərbaycanlıların başına gətirilən faciənin əsas səbəbkarı yenə də ermənilərdir. Onlara havadarlıq edən çar Rusiyası və Sovet hokuməti olmuşdur. Biz azərbaycanlilarrın birinci bədbəxtliyi ondadır ki, belə bir iyrənc varlığa qonşu olmuşuq. Ikinci bədbəxtliyimiz ondadır ki, biz belə vəhşilərlə qonşu ola-ola özümüzü qorumaq barədə düşünməmişik. "Həmişə yola gedə bilərik" fəlsəfəsi ilə arxayın yaşamışıq. Bu məkrli millət də addım-addım bizim dədə baba torpaqlarımızı zəbt etmiş, zaman-zaman başımıza faciələr gətirmiş, ev eşiyimizdən, yurd-yuvamızdan didərgin salmışdır. Bəs bu soyqırım deyil, bəs nədir? (21).

1989-cu ildə Sovet hökuməti 40-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil edilmədi. Ümummilli liderimiz H.Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı həmin illərdə xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi, onun beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılması üçün zəmin yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, yurd-yuvasından didərgin düşən insanlar Prezidentin bu tarixi fərmanını ürəkdən bəyənir və ümidvar

olduqlarını bildirirlər ki, ermənilərin bu tarixi ədalətsizlikləri bütün dünya xalqlarına çatdırılacaq, deportasiyaya hüquqi və siyasi qiymət veriləcəkdir. Bu deportasiya soyqırım kimi qiymətləndirilməlisir.

Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan) Azərbaycan türklərinin deportasiya olunmaları, soyqırıma məruz qalmaları XIX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Bu deportasiya və soyqırımlar rus çarlarının, daha sonra Sovetlər birliyi rəhbərliyinin şərq siyasəti ilə və türk xalqlarına düşmən münasibətləri olmuşdur. Belə ki, Qafqazda, eləcə də Türkiyədə erməni-türk münaqişələrinin əsası Avropa ölkələrində və Rusiyada hazırlanırdı. Bu münaqişələrdə Azərbaycan türkləri daha çox faciələrlə qarşılaşmış, erməni və rus işbirliyi nəticəsində öz dədə-baba yurdlarından dəfələrlə qaçqın düşmüş, İran Türkiyə, Şimali Azərbaycan və Rusiyanın müxtəlif yerlərinə qaçqın düşmüşlər. 100 minlərlə insan məhv edilmişdir. Dəfələrlə Rusiya-Osmanlı və Rusiya-İran müharibələrinin meydanına çevrilən Qərbi Azərbaycanda kəndlər boşaldılmış, İran, Türkiyə, Krım və digər yerlərdən zaman-zaman erməniləri gətirib yerləşdirmişlər ki, Rusiya ilə İran, Rusiya ilə Türkiyə arasında tompon bölgə "Erməni vilayəti", daha sonra "Ermənistan cümhuriyyəti" yaratsınlar və yaratdılar da. Amma bu respublika hələ ki, müstəqil deyil, sərhədlərini belə rus əsgəri qoruyur.

Erməni müəllif Zaven Korkodyan 1932-ci ildə İrəvanda çap etdirdiyi "Sovet Ermənistanının əhalisi 100 ildə – 1831-1931" adlı statistik kitabında real faktlara söykənərək göstərir ki, Qərbi azərbaycanda olmuş 2310 yaşayış məntəqəsindən 2000-də azərbaycanlılar yaşamışlar (77, 205,206).

1948-1953-cü illərdə indiki Ermənistandan deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlı yaşayış kəndlərinin siyahısını göstərmək bu cəhətdən maraqlı olar.

1948-1953-illərdə indiki Ermənistan ərazisindən Azərbaycanın aran rayonlarına – Yevlax, Zərdab, Salyan, İmişli, Biləsuvar, Şirvan (Əli-Bayramlı), Mingəçevir, Ucar, Hacıqabul və s. digər aran rayonlarına köçürülən azərbaycanlı kəndlərinin siyahısı belədir (9, 217-220):

Qarakilsə rayonundan		***Əştərək rayonundan***
Ağkənd, Alılı, Məzrə, Vağudi, Şəki, Qalauq, Təzəkənd, Əngələvil		Talış, Təkityə, Ucan, Hamamlı, Cadıqıran, İnəkli, Tulunəbi
Zəngibasar rayonundan	***Vedi rayonundan***	***Qəmərli rayonundan***
Qulucan, Sarvanlar	Əlməmməd – xaraba qalıb	Məsimli (Haygepat – 1949)
Sarıcalar, Çobamkərə	Avşar	Cənnətli (Zovaşen –1940)
Reyhanlı	Aşağı Ərmik – xaraba qalıb	Axund Bozavand (Bertik – 1935)
Şura kəndi, Mehmandan	Yuxarı Ərmik– xaraba qalıb	Doxquz (Kanaçut – 1945)
Həbilkənd (Kalinin qəs.)	Kiçik Vedi	Torpaxqala (Xnaberd – 1949

Seyid kəndi	Böyük Vedi (Vedi – 1946)	Göl Aysoru
Ağcaqışlaq (Gedapnya-1978)	Goravan (Yenikənd - 1968)	Qəmərli (Artşat - 1945)
Rəhimabad	Daşdı (Daştakar - 1968)	Qaradağlı (Tsaxkaşen– 1945)
Cəfərabad	Taytan (Vanaşen – 1978)	Qaraqoyunlu – xaraba qalıb
Göykümbət (Qexanist-1949)	Şıxlar (Lusarat – 1968)	Yamancalı (Desxut –1967)
Həsənli	Xalisa (Norakert – 1991)	Novruzlu – xaraba qalıb
Arbat	Qaralar (Aralez – 1978)	Çiləxanlı
Hacıelyəz (İpəkli, Darakert-1978)	Yengicə (Sisavan – 1991) (Haygeşad – 1950)	Sabınçı (Araksavan–1978)
Şöllü (Daştavan-1978)	Şidli (Yexeqnavan – 1991)	İmanşahlı (Mxçyan –1935)
Uluxanlı (Zəngibasar-1937, Masis-1950) - qismən	Şirazlı (Voskepan – 1991)	Qarahamzalı (Burastan - 1978)
Xaraba Kolanlı (Şorakənd)	Ağkilsə - xaraba qalıb.	Darğalı (Anastasavan – 1949, Haygezard – 1957)
Dəmirçi (Şöllü)	***Ellər (Abovyan) rayonundan***	Dəllər (Dalar – 1935)
Ağhamzalı (Marmaraşen-1967)	Dəlləkli (Zovaşen – 1948) Muradtəpə, Ağadərəsi	Çatmadaş – xaraba qalıb
Cəbəcili (Crahovit -1960)	Qaraqala (Sevaberd – 1948)	Muğamlı (Hovtaşen – 1945)
Xərrətli (Arevabyur-1978)	Quyulu, Yelqovqn, Tutuyə	Muxtarabad--xaraba qalıb.

Yuxarı Çarbax	Nurnus, Ellər, Başkənd, Avdallar	Yuxarı Ağbaş (Abovyan-1949)
Çobankərə	Qoxt, Ərtiz, Qaraqala	***Gorus rayonundan***
Ağbaba (Amasiya) rayonundan	Kankan (Hatis – 1978), Təzəköy, Cadıqıran	Şurnuxu
Daşkörpü	Göykilsə (Kaputan – 1935)	Ağbulaq
Şurabad (Sultanabad)	Zar, Sahab, Kərpicli	Qurdqulaq
Qızılkənd – xaraba qalıb	***Allahverdi (Tumanyan) rayonundan***	Şahverdilər (Başaracur)
Qarabulaq (Şoğiq – 1991)	Böyük Ayrım (qismən)-1950	Şamsız

Qarabağlar rayonundan (1951-ci il martın 19-da ləğv edilərək ərazisi əsasən Vedi və Qəmərli rayonlarına birləşdirilib)	***Axta (Rəzdan) rayonundan***	***Qurduqulu (Oktemberyan) rayonundan***
Əzizkənd – xaraba qalıb.	Ağverən	İydəli (Pşatavan - 1947)
Əliqırıx – xaraba qalıb.	Təkəlik (Ardavaz – 1991)	Xeyirbəyli (Yervandaşad–1967)
Əlimərdan – xaraba qalıb	Qorçulu	Hacıbayram (Baxçalar – 1935, Baqaran – 1968)
Baxçacıq – xaraba qalıb	Qaraqala – xaraba qalıb	Şahvarid (Uşakert – 1968)
Bayburd – xaraba qalıb	Qabaxlı	Kərimarxı (Sovetakan–1935)

Böyük Gilanlar–xaraba qalıb.	Paşakənd (Marmarik–1935)	Quzugüdən
Dəhnəz – xaraba qalıb	Üşəlik	***Əzizbəyov (Vayk) rayonundan***
Gölcığın – xaraba qalıb	Bjni	Arınc – xaraba qalıb, Qılışdı
Daşnov – xaraba qalıb	Dədəqışlaq (Axundov – 1939)	Bulaxlı – xaraba qalıb, Daşaltı
Zimmi – xaraba qalıb.	Misxana (Hankavan – 1949)	Zeytə (Zadea - 1991), Haxılı
İmirzik – xaraba qalıb	***Kəvər (Nor-Bəyazed-Kamo) rayonundan.***	Zirək – xaraba qalıb
İnqala – xaraba qalıb	Ağzıbir (Lcap – 1945), Qalalı, Dəliqardaş, Kosaməmməd	Tarp, Qalakəndi
Haxıs – xaraba qalıb.	Hacı Muxan (Tsovazard- 1978), Kəvər, Küzəcik	Terp (Saravan – 1960), Göy, Abbas, Qurdqulax
Hand – xaraba qalıb.	Ördəkli (Lcaşen – 1946	İstisu (Cermuk)Qaralar
Hortun – xaraba qalıb.	Güzəcik (Lancaxpyur –1950)	Herher
Qaladibi – xaraba qalıb	Başkənd (Qexarkunik –1946)	Qabaxlı, Cırlancı
Qaraqoyunlu–xaraba qalıb	Ağqala, Kərimkənd	Məmmədrza xaraba qalıb
Məngüs – xaraba qalıb	***Dərə-Ələyəz (Keşişkənd, Mikoyan – Yeğeqnadzor) rayonundan***	Çaykənd (Qetik – 1991), Cıraxlı

Yellicə - xaraba qalıb	Ağkənd (Ağncadzor - 1968)	Cul (Hartavan - 1950)
Yeranos (Heyrams) – xaraba qalıb.	Almalı – xaraba qalıb	Köçbəy (Yeğedzor – 1991), Mərədüz, Dəmirçilər
Şahablı – xaraba qalıb.	Ardaraz – xaraba qalıb	Leyliqaçan, Dərəkənd
Şuğayıb – xaraba qalıb	Qışlaq – xaraba qalıb	Qayalı – xaraba qalıb
Çimənkənd (Aşağı Qarabağ-lar – Urtsadzor 1978)	Qovuşuq (Yermon – 1991)	Vartenik, Göyərçin, Daylaxlı, Bilək, Gümuşxana
Cəfərli – xaraba qalıb.	Qurdqulaq (Boloraberd -1946)	***Martuni (Aşağı Qaranlıq) rayonundan***
Seyid Kotanlı–xaraba qalıb	Heşin, Yenkicə	Karvansara

Kotuz – xaraba qalıb	Horbadıx	Mollalı
Kolanlı – xaraba qalıb.	Çivə	Mədinə
Küsüz – xaraba qalıb.	Hors	Qızılxaraba
Dilican rayonundan	Sallı	Aşağı Alçalı (Artsvanist-1968)
Ağkilsə	Yelpin	Qaranlıq (Gexhovit – 1968)
Murteyil	Qozluca	***Eçmiədzin (Üçkilsə) rayonundan***
Polad (Xaçardzap –1991)	***Kirovakan (Qarakilsə) rayonundan***	Aşağı qarxın
Göyərçin	Yuxarı Kzilsə	Yuxarı Qarxın (Crarat – 1946)
Avanqard kolxozu	Aşağı Kilsə – xaraba qalıb	Qarğabazar (Haykaşen – 1965)
Salah (Hankavanik–1991)	Mollaqışlaq	Molla Dursun (Şaumyan)

	Haydarlı	Yuxarı Kolanlı (Qriboyedov-1978)

Basarkeçər (Vardenis) rayonundan	***Barana (Noyemberyan) rayonundan***	***Beriya rayonundan***
Zod (Sotk – 1991) –qismən	Ləmbəli (Bağrataşen)	Aşağı Koxa
Yuxarı Zağalı (Axpradzor-1978)	***Abaran rayonundan***	***Hamamlı (Spitak) rayonundan***
Çaxırlı (Sovetakert –1978)	Kirəşli	Saral (qismən)
Qanlı		
Qızılvəng Yarpızlı Kərkibaş		

1894-1896-cı illərdə olan erməni-türk münaqişələri, antitürk münasibətlərində öz əksini tapdı. Bu münasibətlər 1905, 1914, 1918, 1920-ci illərdə Qafqazın müxtəlif yerlərində azərbaycanlıların soyqırımı ilə nəticələnmişdir. Daha sonra 1948-1950, 1988 və 1990-cı illərdə də azərbaycanlılar deportasiya və soyqırıma məruz qaldılar.

25.10.1945-ci ildə SSRİ Xalq Komissarları Soveti 5 illik plana uyğun olaraq Kür-Araz ovalığında 104 min hektar sahənin becərilməsi haqqında qərar imzaladı. Bu qərara əsasən guya çoxlu işçi qüvvəsinin olması lazım bilinirdi. Ona görə də 23 dekabr 1947-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 saylı qərarı ilə 10 mart

1948-ci ildə isə Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan Kür-Araz ovalığının köçürülməsi haqqında 754 saylı qərar verdi. Bu qərarlar Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş tarixi cinayət idi. Çox təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə 200 kənddən 150 mindən çox azərbaycanlı iqlim şəraiti o vaxtlar pis olan Beyləqan, Zərdab, Göyçay, Ucar və digər rayonlara köçürülmüşlər. Yük vaqonlarında aylarla qalmalı olurdular. Yevlax dəmiryol stansiyasında kəndlərdən gələn sədrlər onları bölüşdürürdülər. Bu antiinsani bir hadisə idi. Bir nəsil – qocalar və kiçikyaşlılar qızdırmadan məhv olurdular. Kəndlərdə onlar bilmədikləri işlə məşğul olurdular. Orada öyrəndikləri əmək vərdişləri burasda yox idi. Qalmışdılar məəttəl.

Azərbaycana köçürülən əhali həmin dövrdə Qarabağa yerləşdirilsə idi, Qarabağ ermənilərinin muxtariyyatı ləğv olunaraq, bugünkü bəlaları da çəkməzdik.

Görkəmli tarixçi Ataxan Paşayev o vaxt köçürülmələrin Qarabağa yerləşdirilməməsinin planlı bir iş olduğunu arxiv sənədləri ilə belə izah edir: "1949-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülən bir nəfər də azərbaycanlı Dağlıq Qarabağ ərazisinə buraxılmamış, əksinə "daxili köçürmə" adı ilə 1949-cü ildə Dağlıq Qarabağdan 132 azərbaycanlı ailəsi (549 əfər) Azərbaycan SSR-in Xanlar rayonuna köçürülmüşdür. Beləliklə

də, "Böyük Ermənistan" üçün ərazilərin boşaldılması işi planlı sürətdə davam etdirilmişdir" (8).

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ümumilli liderimiz H.Əliyevin fərmanına qədər (18.XII.1997) 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamışdır. Bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmamış və tarix dərsliklərində də əks olunmamışdır.

Əlbəttə, prezidentin bu tarixi fərmanından (1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlardan kütləvi surətdə deportasiyası haqqında) sonra yaradılmış dövlət komissiyası xeyli iş gördü. Geniş tədqiqat işləri aparıldı. Kitablar çap olundu. Erməni və rus işbirliyinin azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş bu mənfur siyasət dünya birliyinə çatdırıldı. Amma bu yenə də azdır. Ermənilərin başımıza gətirdikləri faciələrə dərsliklərdə daha geniş yer verilməlidir. Cənubi Qafqazın kiçikmasştablı xəritəsi əski toponim, hidronim və oronimlər əsasında tərtib olunması vacib məsələlərdən biri olmahdar.

IV FƏSİL

1988-ci İLDƏN BAŞLAYAN ERMƏNİ TERRORU VƏ VANDALİZMİNİN SONUNCU MƏRHƏLƏSİ

Erməni şovinizmi 1964-cü ildən başlayaraq daha da qüvvətləndi. Hakimiyyətdə olan boşluqdan istifadə edərək uydurma erməni soyqırımına aid kitablar yazıldı, kino-filmlər çəkilməyə başladı. Ermənilər üzdə isə deyirdilər ki, biz azərbaycanlılarla dostuq, bu yazılan kitablar, çəkilən kino-filmlər türklərə aiddir. Onlar 1965-ci ildə guya 1915-ci ildə olmuş soyqırımın 50, qaniçən, cəllad Andranik Ozanyanın 100 iliiyini təntənə ilə qeyd etdilər. Moskvanın buna məhəl qoymadıqlarını görərək hər il aprelin 24-də mərasimlər keçirilirdi. Sərdarabad (Hoktemberyan) ərazisində soyqırım abidəsi ucaldaraq ermənilər milli münasibətləri daha da qızışdırdılar. İndi Ermənistana gələn hər bir qonağı məcbur edirlər ki, Sərdarabada gedib, o üzdəniraq abidəni ziyarət etsin, erməni uydurmalarına qulaq assın. Buna görə ora gedib-gəlməyə nəqliyyat vasitəsi də verirdilər.

966-cı ildə şovnist ermənilər millətçilyi qızışdırmaq məqsədilə "Osmanlı imperiyasında erməni soyqırımı" adlı kitab çap etdirdilər. 1982-ci ildə həmin kitab rusca təkrar (670 səh.) nəşr olundu. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin kitabxanasına da bir nüsxə verdilər. Bununla da antitürk, antiazərbaycan meylləri

özün göstərdi.

Milli ayrıseçkiliyin nəticəsi olaraq 60-cı illərdə də Qərbi Azərbaycandan xeyli ailə Azərbaycana köçməyə məcbur oldu. Universitetlərdə memar, hüquqşünas, əmtəəşünas, həkim, mühəndis, energetik, iqtisadçı və s. ixtisası alan gənclər işlə təmin olunmur, öz rayonlarında həmin ixtisaslara ehtiyac olsa belə, başqa rayonlardan erməni millətinin nümayəndələrini gətirib iş verirdilər. Yalnız qismən müəllim və kənd təsərrüfatı işçiləri işlə təmin olunardı.

1961-ci ilin oktyabrinda Ermənistan Kommunist Partiyasının XXII qurultayında yenə də xarici ölkələrdən ermənilərin gətirilməsi barədə məsələ qaldırılır və hazırlıq işləri aparılır. Xaricdə yaşayan ermənlərlə iş üzrə komitə yaradılır. 1962-1973-cü illərdə yenə də Kipr, Misir, Livan, ABŞ, Türkiyə, İran, Uruqvay, Argentina və digər yerlərdən erməni diasporasının köməkliyi ilə 26 min ermənin gətirilməsi erməni mənbələrində qeyd edilir (59, 417). Xarici ölkələrdən gətirilən erməniləri əsasən şəhər və rayon mərkəzlərində yerləşdirildikləri üçün Qərbi Azərbaycanın şəhər və rayon mərkəzlərində yaşayan azərbaycanlıların get-gedə sayı azalmağa başladı.

Sero Xanzadyan, Zori Balayan, Kevorq Emin, C.Zoryan, Q.Karapetyan kimi yazıçılar tarixi səpgidə yazdıqları uydurma hekayə, povest və romanları erməni gənclərinin beyinlərini türk

düşmənçiliyi ideyası ilə doldurur, televiziyada isə şovinist tamaşa və verilişlər hazırlayır, kino-filmlər çəkirdilər. Türkiyəyə qarşı yönəldilmiş bu düşmənçilik ideologiyası Sovetlər birliyi rəhbərliyinin, eləcə də dövlətin siyasəti idi. Olmayan soyqırımını kütləviləşdirmək üçün Ermənistan rəhbərliyi hər bir iş görürdü.

Bütün əsərlərində erməni gənclərində türklərə qarşı nifrət yaratmağa çalışan, düşmənçilik toxumu səpən Sero Xanzadyan qatı bir millətçi kimi azərbaycanlılara da nifrət edirdi. O, uşaqlar üçün yazdığı "Yeddi vadi ölkəsi" kitabında göstərir ki, guya sinif rəhbəri Antonyan məktəbliləri İrəvandan Ermənistanın müxtəlif yerlərinə səyahətə aparır. Gorusa gəldikdə başlayır tarix uydurmağa: "1699-cu ildə İsrail Ori Gorusda erməni məliklərinin konqresini çağırır. Ermənilərin taleyini həll etmək üçün konfrans I Pyotra müraciət edir. Guya Pyotr onun təklifini bəyənir və İrana səfir təyin edir" (61, 37-35) Calaloğluna (Stepanavan) gəldikdə işə sinif rəhbəri S.Şaumyanı xalq qəhrəmanı kimi qiymətləndirir: "Sovet hakimiyyəti uğrunda Qafqaz xalqlarına köməklik göstərmiş, Antanta, ağqvardiyaçı ordularına və yerli əksinqilabçı burjuaziyaya qarşı kəskin mübarizə aparmışdır"– deyir (61, 37). Gəlin görək, sinif rəhbərinin dediyi "əksinqilabçı yerli burjuaziya" kimlər idi? Şamaxı, Quba, Bakı Göyçay və digər yerlərdə Şaumyanın daşnaq-bolşevik əsgərləri tərəfindən günahsız öldürülən azərbaycanlılarmı?

Daha sonra məktəblilər Şirak vadisinə, Sorəyelə gəlirlər. Burada da sinif rəhbəri Antonyan ata-anasının Qarsda türk yeniçərləri tərəfindən öldürüldüyünü və yetim qaldığını uşaqlara danışır. Qars tərəfə baxıb köks ötürür. Sinif rəhbəri Ani şəhərindən, İstanbuldan, İstambuldakı Aya-Sofiya məbədinin məscidə çevrilməsini də yana-yana uşaqlara şərh edir (61,81,82). Halbuki oralar indiki "Ermənistana" dəxli olmayan yerlərdir. Əlbəttə bu qeyd olunanlar uşaqlarda ənənəvi erməni millətçiliyi aşılamaq, türklərə qarşı yönəldilmiş düşmənçilik ruhu kökləməkdir. Uşaq zehnində düşmən obrazı yaratmaqdır. Sadəcə olaraq o, yazıçı kimi bir manera edərək uydurma böhtanları bədiiləşdirir.

Bundan başqa, "Наука" nəşriyyatının "Şərq ədəbiyyatı" şöbəsi 1990-cı ildə Q.O.Karapetyanın "Mherin yolu" (Erməni əfsanə və rəvayətləri) kitabını çap etmişdir. 4000 tirajla nəşr edilən bu kitabda üzdəniraq müəllif bir neçə yer-yurd adını uydurub rusların adına bağlamaqla nəşrə nail ola bilmişdir. Kitabı vərəqləyəndə şovonist erməni müəllifinin növbəti fitnələrinin və Moskva nəşriyyatının canfəşanlığının şahidi olursan. Q.Karapetyan Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Türkiyə və Cənubi Azərbaycan ərazilərindəki türkmənşəli yer-yurd adlarını və azərbaycanlılara aid olan toponimik rəvayətləri, ocaq və ziyarətgahların bir çoxunun adını erməniləşdirərək və ya kalka

(hərfi tərcümə) üsulu ilə çevirərək rusdilli xalqları guya erməni mif, əfsanə və rəvayətləri ilə tanış edir. Bir sıra türkmənşəli adları olduğu kimi verərək, həmin toponimlərə uydurma rəvayətlər qondarmış və azərbaycanlılara qarşı başqa xalqlarda nifrət hissi yaratmağa çalışmışdır. Müəllif "Ön söz"də yazır ki, çoxmillətli bir dövlətdə yaşayırıq. Toponimlərin mənəvi-estetik, vətənpərvərlik əhəmiyyətini hamı bilməlidir. Onun bu fikri sadəcə olaraq gözdən pərdə açmaq üçündür. Qanlı dərə (Qarabağ) , Şəki şəlaləsi (Sisyan), Qırğız yaylası (Qarabağ), Arpa dağı (Gorus) , Qızqalası (Şörəyel), Saqqaltutan (Zəngəzur) və s. Azərbaycanmənşəli toponimlərə qərəzli məqsəd güdən rəvayətlər uydurmuşdur. Bundan başqa, böyük türk şah və xaqanlarına – Toğrul şaha, Teymurləngə, Şah Abbasa, Nadir şaha, eləcə də İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlarına böhtanlar atılır. David, Aşot, Andranik isə milli azadlıq mübarizəsinin başçıları kimi təriflənir. Məsələn, müəllif kitabın 116-cı səhifəsində "Andranik" adlı qondardığı rəvayətdə belə deyir:

– Andranik doğulanda onu kilsədə xaç suyuna salmaq istərkən naməlum bir adam kilsəyə girir və təzə anadan olan uşağı xaç suyuna salıb gedir. O qeyb olandan sonra uşağın kürəyində xaç nişanı görəndə başa düşürlər ki, onu xaç suyuna salan müqəddəs Gevorq imiş. Sonralar Andranik böyüyüb düşmənlərlə (yəni türklərlə) döyüşəndə onun bədəninə güllə keçmirmiş. O hər

dəfə döyüşdən qayıdanda, güya öz paltarını çırparkən çoxlu düşmən gülləsi tökülürmüş (60, 71).

Rəvayətdən belə bir sual doğur: "Müqəddəs" Andranikin qulağını bəs türklər nə qaxşı kəsə biliblər? Müqəddəs Gevork nə əcəb mane olmayıb?

Kitabda Zəngəzuru–Zanqadzor, Qırğız dağını–Karasunaxçikneri sar, Qızqalası–Axçikaberd, Sürməlini–Surb Mariam, Ərqurunu–Akori kimi erməniləşdirərək təhrif etmişlər. Burada qeyd olunan toponimik rəvayətlərdən bir neçəsinin azərbaycanlıların soykökündə tarixi bir etnonim olması, tarix və etnoqrafiyamız üçün maraqlıdır. Kitabda qeyd edilən yer-yurd adlarının bir neçəsinə fikir verək. Məsəsələn:

BARANA. Tarixi mənbələrdə kənd və mahal adlı kimi qeyd edilmişdir. 1935-ci ildən Noyemberyan rayonu adlanır. B.Radlova görə "baran" qədim türk sözüdür. Bu söz türklərdən ruslara keçib. Barana –"Qoyunlu yer" deməkdir. Tarixdən Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu etnonimləri və toponimlərə çevrilən etnotoponimlər bizə məlumdur. Erməni müəllifə görə Barana "abarana" (abarandanıq) sözündəndir. Məlumdur ki, Abaran da türk mənşəli toponimdir.

ŞİRAK (Şörəyel). Bu etnonim haqqında yunan tarixçisi Strabon, öz əsərlərində məlumat vermişdir. Türk tarixçisi Fəxrəddin Kırzıoğlu "Qars tarixi" kitabında Ptolomeyə,

İordanesə əsaslanaraq göstərir ki, eramızdan əvvəl III-II əsrlərdə Xəzərlərin bir qolu olan Şiraklar Don-Terek çayları ətrafında yaşamışlar. Sonralar bu şaman türklər Qafqaz dağlrını aşaraq Azərbaycana gəlmiş və Araz-Arpaçayı boyu yerləşmişlər. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında Şəruk kimi qeyd edilmişdir. Bir çox mənbələrdə Şirak (Sirak) Çırak formasında qeyd edilmişdir. Çıraklı adlı kənd, dağ, qala və s. adlar da həmin etnonimdən törənən etnotoponimlərdir. Hal-hazırda Şirak (Şörəyel) Ermənistanda böyük bir vadinin – coğrafi bölgənin adıdır. Beş rayonu əhatə edən bu ərazidən azərbaycanlılar 1828, 1878, 1920 və nəhayət 1989-cu illərdə çıxarılmışlar. Həmin ərazidə Şirak adı ilə əlaqəli qala və kənd adı indi də qalır. Amasiya kəndlərində Şiroylar adlı tayfa vardı. Şirak sözünün leksik mənası haqqında görkəmli alim M.Seyidov dəyərli fikirlər söyləmişdir. Mənbələrdə Şirakel//Şörəyel kimi qeyd olunur.

Kitabda Gorusdakı Arpa dağa aid də rəvayət uydurulmuşdur:

– Guya Şah Abbas vaxtında zəngəzurlu ermənilərə əmr edilir ki, şahın atları üçün arpa toplanılsın, Zəngəzur erməniləri əmri yerinə yetirmirlər, silaha sarılaraq şahın qoşunundan o qədər qırırlar ki, guya bir təpə əmələ gəlir. O təpəyə də "Arpa təpəsi" deyirlər. Əvvəla, heç Şah Abbas zamanında Zəngəzurda erməni yox idi. Ikincisi də Dərə Ələyəzdəki Arpa kəndi, Arpa çayı (90

km), Ağbabadakı Arpa kəndi (xaraba), Arpa gölü, Arpa çayı (220 km), Tanrı dağından axıb gələn Arpa çayı "Arpa təpəsi" rəvayəti iləmi bağlıdır?! Mənbələrdə arpa türkmənşəli etnonum kimi xatırlanır. Bu etnotoponimlərin və hidronimlərin dənli bitki adı ilə əlaqəsi yoxdur. Bunlardan başqa Qarabağımızın füsunkar gözəlliklərindən biri olan Qırğız dağını erməniləşdirərək "Karasunaxçikneri sar" kimi qeyd edərək rəvayət uydurulmuşdur: – Guya qırx erməni qızını Qarabağ xanının hərəmxanasına əsir kimi apararkən qızlar özlərini sıldırım qayadan atır, həlak olurlar. Ona görə də Karasun (qırx), axçikner (qızlar) sar (dağ) demişlər. Bəli, erməni müəllifi bilməlidir ki, üç, beş, yeddi, qırx və sair saylardan ibarət yer-yurd adları azərbaycanlıların əski inamları ilə bağlı yaranmışdır.

Kitabda Şuşa yaxınlığındakı Sənəm körpüsünü "Sanami kamurc", Cin körpüsünü isə "Satani kamurc" kimi verilmişdir. Lakin bəllidir ki, azərbaycanlıların yaşadığı bir çox ərazilərdə "cin"lə əlaqədar mifoloji toponimlər geniş yayılmışdır. Məsələn, Ağbabanın Təpəköy kəndi yaxınlığında Cin dağı, Cinli bulaq, Cin dərəsi və s.adlar mövcud idi. Başqa yerlərdə də belə toponimlər çoxdur.

Q.Karapetyan Şəmşəddinin Tovuz kəndi yaxınlığmdakı Qız qalasını və Şirak vadisində, Oxçoğlu kəndinin sol tərəfində

- Arpa çayının sahilindəki Qız qalasını da "Axçikaberd" adı ilə ermənıləşdirmişdir.

Şəki şəlaləsi haqqında kitabın 66-cı səhifəsində belə yazır:

– Guya keçmişdə 93 erməni qızını düşmənlər (yəni türklər) Mugana (yəni Azərbacana) əsir apararkən qızlar özlərini Urut çayına atıb boğulurlar. Guya yalnız Şake adlı qız salamat qalır. Qızları aparanlar istəyirlər ki, onu tutsunlar, lakin birdən böyük bir şəlalə əmələ gəlib onlara mane olur. Guya o vaxtdan ora Şəki şəlaləsi,çayın yanındakı kəndə isə Şəki deyirlər. Bəs Şəki adlı paralel toponimlərin ifadə etdiyi məskənlərdə türkdilli kitabələrin, albansoylu qəbir daşlarının varlığı çox şeylər demirmi? Əlbəttə, bir çox toponomistlərimiz Şəki oykonimi barədə inandırıcı fikirlər söyləmişlər.

Kitabda Mehri haqqında yalan, məntiqsiz əfsanələr uyduran müəllif göstərir ki, guya "Sasunlu David" eposunun qəhrəmanı Mher 9-10-cu əsrlərdə ərəblərə qarşı mübarizə aparıb. Rəvayət olunan yolu da o çəkdirdiyi üçün "Mherin yolu" deyirlər. Halbuki atəşpərəstlikdən Mehr adı məlumdur, mənası "günəş", "sevgi" deməkdir. Qədim Şəmsi təqvimində Mehr adlı ay da var. Mehri kəndi, Mehri çayı, Mehransa məbədi və sair adların bir-birilə əlaqəsi sözsüzdür. Azərbaycan onomastikasında Mehri qadın adı kimi də işlənir

"Mherin yolu" kitabında Ərincək qalası (Naxçıvan) və Akorinin–Ərqurunun (Ağrı dağı ətəyində) adı çəkilir və rəvayət uydurulmuşdur. Guya Ərincək qalasını Erincək adlı bir Sünik knyazının arvadı tikdirib. "Qars tarixi" kitabında F.Kırzıoğlu M.Brossetin "Gürcü tarixi" əsərinə istinad edərək göstərir ki, 13-cü əsrdə Kareit türklərindən olan Erinc Gürcüstanda ordu başbuğlarından (sərdar) olub. 1944-cü ilə qədər Kürün yuxarı boyunda Axsqa türklərinin yaşadığı kəndlərdən də birinin adı Erincə idi. Ağbabanın Quzukənd kəndində Erincəlilər adlı bir tayfa qədimlərdən ta 1988-ci ilədək orada yaşayırdılar. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında bir neçə dəfə "Ərqurlu" sözü işlənib. Qorqudşünaslar bu sözün "köndələn" anlamına uyğun gəldiyini söyləyirlər. Müəllif bu sözü təhrif edərək Akori (üzüm meynəsi) kimi qeyd etmişdir. Türk və erməni mənbələrndən aydın olur ki, Ağrı dağı ətəklərində Sürməli türklərinin yaylaq yeri olan Ərquru adlı yaşayış yeri olmuşdur. 1840-cı ildə dağ püskürmüş və yaşayış yeri lavanın altında qalmışdır. Erməni mənbələrində bu toponimin adı 5-ci əsrə aid sənədlərdə çəkilir (17, 32-33).

Dini rəvayətlə bağlı "Yeddi qardaş qəbri", "Oğlan-qız daşı" (Gəvər rayonu), "Qoşun daşı", "Yeddi bacı" qayası (Zəngəzur) və sair mifik məzmunlu adlarımıza da əfsanə uydurmuş, özlərinə çıxmışdır. Haqqında danışdığımız kitabda Göyçə (Sevan) gölü haqqında da əfsanə uydurulmuşdur.

Q.O.Karapetyanın "Mherin yolu" kitabı mənəvi sərvətlərimizə sahib çıxmaq, süni yaranmış "Ermənistan" dövlətinin ərazisini genişləndirmək üçün növbəti fitnəkarlıq və saxtakarlıqlardan biridir. Belə böhtan və iftira dolu bədii əsər, kino-film və teatr tamaşalarının sayı yüzlərlədir.

Ona görə də Sov İKP MK-nın 17 oktyabr 1984-cü ildə "Ermənistzn partiya təşkilatında Sov İKP MK-nın 1983-cü il iyun plenumunun qərarlarının yerinə yetirilməsi haqqında" xüsusi qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarda deyilirdi ki, Ermənistanda millətçilik əhval-ruhiyyəsini qızışdıran əsərlər yazılır, tarixi həqiqətlər təhrif olunur, azlıqda qalan millətlərin dilinin və mədəniyyətinin inkişafına imkan yaradılmır, partiya sovet və təsərrüfat strukturlarında onların nümayəndələri təmsil olunmurlar və s. Əlbəttə bu qərar artıq gec idi. Erməni gənclərini babaları daşnaqların zəhərli ideyaları ilə silahlandırırdılar. Bütün türklərin qəddar düşməni olan Z.Balayan Ermənistanın 1063 kəndini gəzərək "Ocaq" kitabını erməni gənclərinə paylayır, onları gələcək mübarizələrə ruhlandırırdı.

1973-cü ildən Türkiyənin xarici ölkə səfirliklərində çalışan onlarca diplomat erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirildi. XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində ermənilərin türklərə və azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş saysız-hesabsız qətliamlar törətməsi məlumdur. Olmayan "erməni genosidi"nin 50 illiyini

keçirəndən sonra türklərə qarşı yönəldilmiş erməni terroru Amerika və Avropaya keçdi: 1965-ci ildə ABŞ-ın Freno şəhərində 1920-ci ildə Berlində Tələt paşanı qətlə yetirən erməni Teylaryana heykəl qoyuldu. Bu heykəl – erməni terrorçularına bir dəstək və terrora çağırış idi (32, 255).

1973-cü ildə Amerikanın Kaliforniya ştatından başlayan erməni terrorşuları 24 nəfər türk diplomatı və onların ailə üzvlərini qətlə yetirmişlər. Onlardan 15 nəfəri elçi statusu olan şəxslər idi. Terrorçuların diplomatlara yönəldilmiş daha 20 hücumu boşa çıxmışdır. Erməni terror dəstələri tərəfindən qətlə yetirilən diplomatların həlakolma şəraiti müxtəlifdir. Məsələn:

27.01.1973

ABŞ-ın Santa-Barbara şəhərində (Kalifornifa) Türkiyənin baş konsulu Mahmet Baydar və bir türk diplomatı Bahadur Dəmir "Baltimor" mehmanxanasında mühacirətdə olan 78 yaşlı erməni terrorçusu Hantu Papazyan tərəfindən qətlə yetiriliblər.

20.02.1975

Beyrutda Türkiyənin aviasiya kompaniyası olan binada bomba partlamışdır. Partlayışı törədən Qugen Yanikyanın terrorçuları olub.

Avstriyanın paytaxtı Vyana şəhərində: üç nəfər erməni terrorçusu avtomat silahla türk səfirliyinə soxularaq, səfir Dəniş

Tunaliçi qətlə yetirmiş, özləri isə aradan çıxmışlar. Terror aktını "Erməni azadlıq ordusu" terrorçuları törətmişlər.

24.10.1975

Fransanın Paris şəhərində Türkiyə səfiri İsmayıl Eres və onun sürücüsü Talıb Yenər avtomaşında səfirliyin yanında qətlə yetirilmişlər. Terror aktının "Erməni Genosidi intiqamçıları" terrorçuları tərəfindən təşkil olunması təsdiq olunmuşdur.

16.02.1976

Livanın Beyrut şəhərində, Xamra küçəsində yerləşən qəhvəxanada Türkiyə səfirliyinin birinci katibi Oktay Çirit ASALA üzvləri tərəfindən odlu silahdan açılan atəşlə qətlə yetirilmişdir.

09.07.1977

Vatikanda (İtaliya) Türkiyə səfiri Taha Kərim iki nəfər silahlı terrorçu tərəfindən öz mənzilinin astanasında odlu silahdan atılan atəş nəticəsində həlak olmuşdur. Terror aktı "Erməni Genosidi intiqamçıları" tərəfindən törədilmişdir.

02.06.1978

İspaniyanın Madrid şəhərində Türkiyə konsulu Zəki Günər Alpın avtomobilinə 3 nəfər erməni terrorçusu odlu silahdan atəş açmışdır. Nəticədə Zəkinin arvadı və keçmiş konsul Bəşir Balçı oğlu qətlə yetirilmişdir. Sürücü ispan A.Torres ağır yaralanır. Terror aktını 2 terror dəstəsi ASALA və "Genosid İntiqamçıları"

törətmişlər.

12.10.1979

Hollandiyanın Haaqa şəhərində Türkiyə səfirinin avtomaşınına odlu silahdan atəş açırlar. Səfir Əhməd Benler, 27 yaşlı oğlu Özdəmir qətlə yetirilir. Təşkilatçı : ASALA və "Erməni genosidi intiqamçıları".

06.02.1980

İsveçrənin Bern şəhərində "Erməni genosidi qisasçıları" adlanan terrorçular tərəfindən Türkiyə səfiri Doğan Türkmən maşına əyləşərkən odlu silahdan açılan atəşlə əlaqədar yaralanır, terrorçu MAKS KLİNCAN sonradan Marsel şəhərində həbs edilib İsveçrəyə göndərilir.

31.07.1980

Yunanıstanın Afina şəhərində ASALA terrorçuları tərfindən Türkiyə konsulxanasının əməkdaşı Qalib Özmen qətlə yetirilir. Onun 14 yaşlı qızı Nəsmixan, arvadı Sevil, 19 yaşlı oğlu Kənan ağır yaralanırlar.

26.09.1980

Fransanın Paris şəhərində ASALA və "Gizli erməni ordusu" terror təşkilatlarının üzvləri tərəfindən Türkiyə səfirliyinin əməkdaşı Səlcuq Bəkkalbaşı evinə gedərkən odlu silahdan açılmış atəş nəticəsində ağır yaralanır.

17.12.1980

Avstraliyanın Sidney şəhərində Türkiyənin baş konsulu Şərik Əriyak və onun mühafizəkarı Elvin Sevər öz maşınlarında gələrkən onlara motosikletlə gedən şəxslər tərəfindən atəş açılır. Sərrast açılan atəş hər – iki nəfəri qətlə yetirir. Aparılan təhqiqat zamanı bu terror aktının "Erməni genosidi qisasçıları" tərəfindən törədilməsi təsdiq olunur.

09.06.1981

İsveçrənin Cenevrə şəhərində erməni terrorçuları tərəfindən terkiyə konsulxanasının katibi Məhmət Savaş Yerquz iş yerindən çıxarkın odlu silahdan açılan atəş nəticəsində qətlə yetirilir. Terrorçulardan Martiros Canqoçyan həbs edilir. Bu caninin tutulması ilə əlaqədar onun buraxılması məqsədilə erməni terrorçuları yeni bir terror təşkilatı qrupu yaradırlar, adını da "9 iyun təşkilatı" qoyurlar.

25.10.1981

İtaliyanın Roma şəhərində Türkiyə səfirliyinin ikinci katibi Yergenskon terrorçular tərəfindən öz avtomaşınında odlu silahla yaralanır. Cavab atəşi nəticəsində terrorçu da yaralanır. Terror aktının "24 sentyabr intihar dəstəsi" adlı terror qrupu üzvləri həyata keçirmişlər.

28.01.1982

Los-Anjeles şəhərində (ABŞ) Tükiyənin baş konsulu

Kamal Ariken iki nəfər erməni terorçusu tərəfindən qətlə yetirilir. Terror aktının törədən 19 yaşlı Livan emnidi Xaınpiq Sasunyan yaxalanır. Ömürlük həbs cəzasına məhkum edilir. Krikor Slib isə qaşıb aradan çıxır. Bu dəhşətli terror aktı "Erməni genosidi intiqamçıları" adlı terror dəstəsi tərəfindən törədilir.

04.05.1982

Kembric şəhərində (ABŞ) "Erməni genosidi intiqamçıları" terror dəstəsinin üzvləri tərəfindən Türkiy Respublikasının fəxri konsulu Orxan Gündüz odlu silahdan açılan atəşlə qətlə yetirilir. ABŞ-ın prezidenti Reyqanın qatili tapmaq barəsində fərmanı olmaslna baxmayaraq, qatili tapmaq mümkün olmur.

09.09.1982

Bolqariyanın Burqaz şəhərində Türkiyə konsulxanasınm əməkdaşı Bor Suleykən ASALA terrorçuları tərəfindən odlu silahdan açılan atəş nəticəsində qətlə yetirilir. Terrorçular yazılı bir məlumat da qoyub gedirlər: "Biz erməni genosidini müzakirə edən türk diplomatını öldürdük".

09.03.1983

Yuqoslaviyanın Belqrad şəhərinin mərkəzində Türkiyə səfiri Qalib Balkar 2 erməni terrorçusu tərəfindən girov götürülür və qətlə yetirilir. Onun avtomaşınının sürücüsü Nacəddin Qaya ağır yaralanır. Oradan keçən adamlar onları tutmaq istəyərkən terrorçular atəş açırlar. Bir nəfər polkovniki yaralayırlar.

Yuqoslaviya polisi terrorçuların birini yaxalayır. O birisi atəş açmaqla davam edərək bir nəfər tələbəni və bir nəfər qadını yaralayır. Nəticədə onlar ələ keçir. Bunlar "Erməni genosidi intiqamçıları" adlanan terrot dəstəsinin üzvləri imiş.

1989-cu ildən üzübəri Ermənistanın Azərbaycan ərazisində apardığı terror, təxribat aktlarını MTH-in materialları əsasında "Azad Azərbaycan" (16.03.2001, №21) qəzetinda çap olunmuş məlumat bir daha ermənilərin terrorçu olmalarını təsdiq edən faktlardır:

16.09.1989

Tiflis-Bakı sərnişin avtobusu partladılmış, 5 nəfər həlak olmuş, 25 nəfər yaralanmışdır.

10.08.1990

Tiflis-Ağdam sərnişin avtobusu partladılmış, 20 nəfər həlak olmuş, 25 nəfər yaralanmışdır.

Bu cinayətlərin icraçıları A.Avetisyan və M.Tatevosyan həbs olunmuşlar. Müəyyən edilmişdir ki, bu terrorçu qrup tərəfindən 1991-ci il iyulun 17-də Ağdam-Tbilisi avtobusunda partlayış törədilməsi planlaşdırılmış, lakin onların həbsi buna imkan verməmişdir.

30.05.1991

Rusiya Federasiyası Dağıstan Respublikasının Xasavyurd stansiyası yaxınlığında Moskva-Bakı sərnişin qatarı partladılmış,

11 nəfər həlak olmuş, 22 nəfər yaralanmışdır.

31.07.1991

Dağıstan Respublikasının Temirtau stansiyası yaxınlığında Moskva-Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 16 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır.

08.01.1992

Türkmənistandan Kracnovodsk (indiki Türkmənbaşı şəhəri) – Bakı marşrutu ilə sərnişin daşıyan dəniz bərəsində törədilmiş terror aktı nəticəsində 25 nəfər həlak olmuş, 88 nəfər yaralanmışdır.

28.02.1992

Rusiyanın Şimali Qafqaz ərazisində Qudermes stansiyası yaxınlığında Kislovodsk-Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 11 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

02.06.1993

Bakı dəmiryol vağzalında sərnişin qatarının vaqonu partladılmış, dövlətə külli miqdarda maddi ziyan dəymişdir.

Bu partlayışın icraçısı Rusiya vətəndaşı İqor Xatkovski Bakıda həbs olunmuş və etiraf etmişdir ki, o Ermənistan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi kəşfiyyat şöbəsinin rəisi polkovnik Con Ohanesyan tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilərək, casusluq və terrorçuluq məqsədilə Azərbaycana

göndərilmiş, böyük insan tələfatı ilə nəticələnəcək partlayışlar törətmək tapşırığı almışdır. Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi və Rusiya Federal Əks-Kəşfiyyat Xidmətinin keçirdiyi birgə tədbirlər nəticəsində Con Ohanesyan, onun müavini mayor Aşot Qaloyan, Rusiya Federal Əks Kəşfiyyat Xidmətinin əməkdaşı mayor Boris Simonyan 1994-cü il mayın 13-də Moskva şəhərində tutulmuşlar. İstintaq sübut etmişdir ki, həmin qrup 1991-1994-cü illər Rusiya ərazisindən Bakıya gələn dəmiryol sərnişin qatarlarının partladılmasını təşkil etmiş, nəticədə 7 nəfər həlak olmuş, 83 nəfər yaralanmışdır.

01.02.1994

Dəmiryol vağzalında, Kislovodsk-Bakı sərnişin qatarında terror aktı törədilmiş, 3 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır

09.02.1994

Azərbaycanın Xudat stansiyasında ehtiyat yolda dayanan yük vaqonu partladılmış, dövlətə külli miqdarda ziyan dəymişdir.

Erməni daşnaklarının Azərbaycan metrosundakı ilk partlayışı "20 Yanvar" stansiyasında törətmələri təsadüfi deyildir. Onlar bununla bir daha sübuta yetirmək istədliər ki, 1990-cı il 20 yanvar qırğınlarının da əsas törəiciləri məhz onlar olmuşdur. Ermənilər terrorizmdən zövq aldıqları üçün istədikləri vaxt, istədikləri nöqtədə təxribat törədə bildiklərini bir daha sübut etdilər.

19.03.1994

Bakı metropoliteninin "20 Yanvar" stansiyasında törədilmiş partlayış nəticəsində 14 nəfər həlak olmuş, 49 nəfər yaralanmışdır

Müəyyən edilmişdir ki, bu terror aksiyası Ermənistan kəşfiyyatı tərəfindən hazırlanmış, separatçı "Sadval" təşkilatının üzvləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. İstintaq və məhkəmə ilə sübuta yetirilmişdir ki, 1992-ci ilin əvvəllərində Ermənistan Respublikasının xüsusi xidmət orqanları "Sadval" təşkilatı ilə gizli əlaqə yaratmış, onu maliyyələşdirərək, Azərbaycana qarşı istiqamətləndirmişlər. 1992-ci ildə Ermənistandan Dağıstana "Sadval"ın yaraqlıları üçün vertolyotlarla külli miqdarda silah, döyüş sursatı, partlayıcı maddə gətirilmiş və azərbaycanın şimal rayonlarında təşkilatın fəallarına paylanmışdır. 1992-1993-cü illədə erməni kəşfiyyatı tərəfindən Ermənistan Respublikasının Nairi və Arzni rayonlarında, eləcə də Dağıstan Respublikasının ərazisində, eləcə də Dağıstan Respublikasının ərazisində gizli hərbi təlim-məşq bazaları yaradılmış, bu düşərgələrdə 100-ə yaxın sadvalçı Ermənistandan gəlmiş təlimatçıların rəhbərliyi altında xüsusi terror-təxribat hazırlığı keçmişdir. Həmin terrorçuların 30 nəfəri Bakı metropoliteninin "20 Yanvar" stansiyasındakı partlayışla əlaqədar cinayət məsuliyyətinə cəlb olmuşlar.

13.04.1994

Dağıstan Respublikasının "Дагестанские огни" stansiyası yaxınlığında Moskva-Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 6 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

03.06.1994

Bakı metropoliteninin "28 May" və "Gənclik" stansiyaları arasında elektrik qatarında partlayış törədilmiş, 14 nəfər həlak olmuş, 54 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xasərətli almışdır.

Bu terror aksiyası Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, milliyyətcə ləzgi Aslanov Azər Salman oğlu tərəfindən törədilmişdir. A.Aslanov Qarabağ uğrunda gedən döyüşlər zamanı əsir düşmüş və ermənistanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilmişdir. İstintaq və məhkəmə prosesində sübuta yetirilmişdir ki, A.Aslanovun terrorçu kimi hazırlanmasında "ideoloji təminatında" erməni separatçı-millətçi ekstremizminin ideoloqlarından Zori Balayanın və Dağlıq Qarabağ erməni separatçılarının lideri Robert Koçaryanın iştirakı ilə olmuşdur. Ermənilərin törətdikləri terrorçu hərəkətlərin sayı çoxdur. Atəşkəs olmasına baxmayarq ermənilər hələ də terrorçu hərəkətlərini davam etdirməkdədirlər.

1982-ci ildə Suriyada erməni kilsəsinin təşəbbüsü ilə Qafqazda sıx yaşayan ermənilərin vəziyyəti müzakirə edildi və 1983-cü ildə Lozanna şəhərində II erməni Konqresi keçirildi.

Müxtəlif millətçi erməni partiyalarının toplandığı bu konqresdə Sovet Ermənistanın 29000 kvadrat – kilometrlik ərazisinin ermənilərə azlıq etdiyi müzakirə olundu. 13 iyun 1985-ci ildə Fransanın Sevr şəhərində ermənilərin III konqresi keçirildi və konqresdə Azərbaycanda ermənilərin sıx yaşadığı rayonların Ermənistana qatılması ermənilərin bu mübarizəyə qoşulması haqqında qərar verildi (29, 7).

1985-ci ildə Fransanın Marsel şəhərində də geniş bir konfrans keçirildi. Həmin konfransda Qarabağda yaşayan ermənilərin mübarizəyə hazırlanması qərara alındı. Bu həmin Marseldir ki, XX əsrin əvvəllərində də ermənilər orada Türkiyəyə qarşı vuruşmaq üçün qərar çıxarmışlar.

Hələ Sov.İKP MK-nin 1987-ci il yanvarın 27-də keçirilmiş "Yenidənqurma və partiyanın kadr siyasəti haqqında" plenumundan sonra Moskvadan göndərilmiş ideoloqların iştirakı ilə hər yerdə seminar-müşavirələr keçirilirdi. Həmin ilin aprel ayında Ermənistanın qərb rayonlarının ideoloji sahə işçilərinin də Hrazdan şəhərdən iki günlük belə bir müşavirəsi oldu. Müşavirədə Moskvadan gəlmiş nümayəndələrlə yanaşı, respublikanın rəhbər partiya və sovet işçiləri də iştirak edirdilər. Müxtəlif mövzulu məruzələr, sual-cavablar şəklində keçən bu müşavirə, nəhayət, həmişə olduğu kimi, yenə də öz məcrasını dəyişərək başqa səmtə yönəldildi. Türkiyə, onun iqtisadi, hərbi potensialı

ermənilləri daha çox maraqlandırdığından həmin suallara görüşdə iştirak edən respublika Xarici İşlər Nazirliyinin nümayəndəsi də qoşulmalı olurdu və açıqca hiss edilirdi ki, Moskvadan gələn nümayəndələrə nisbətən bu ölkə haqqında onun daha dolğun və dəqiq məlumatı var. Müşavirənin bu axarda davam etdiyi vaxtda – Dağlıq Qarabağın "Ermənistan"a birləşdirilməsi ilə bağlı daha çox sualların verilməsi müşavirənin formal olduğunu nəzərə çarpırdı.

Ermənilər və erməni rəhbərliyi Heydər Əliyevin Ermənistan partiya komitələrinin iclas salonunda siyasi büronun üzvü kimi birinci yerdə asılan şəklindən belə qorxurdular. Millətçilik meyllərindən rəhbər işçilər ehtiyyat edirdilər.

M.Qorbaçovun elan etdiyi "demokratiya və aşkarlıq" mühitində və bu ideyalara mane olacaq şəxs Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini və Sov. İKP MK-nın Siyasi Bürosunun üzvlüyündən uzaqlaşdırılması erməni millətçilərinə hər cür şərait yaratdı. Onlara qol-qanad verdi. DQMV-nın Ermənistana birləşdirilməsi kimi bədnam iddia qaldırıb mitinqlər keçirir, türksüz Ermənistan yaratmaq istəklərini mətbuat və mitinqlərdə açıq-aşkar bildirirdilər. Onun nəticəsidir ki, indi Ermənistan monoetnik bir millətçi ölkəyə çevrilib və dünya dövlətlərinin ikili standartları nəticəsində ərköyünlük edərək Qarabağı və ətraf rayonları işğal etmiş 1 milyondan çox

qaçqın və köçkün evsiz-eşiksiz qalmışdır. Dünya ictimaiyyəti bu işə göz yumur.

Milli münasibətləri qızışdırmaq üçün S.Xanzadyanın rus dilində nəşr olunan "Ermənistan dağları, danışın" (1987) kitabında da türklərə qarşı nifrət edilən fikirlər çoxdur: Guya Ənvər paşa alman polkovniki Kurt fon Şultsla birləşərək ermənilərin Mesapotamiyaya köçürülmələrini təşkil etmişdir. Guya türk mollası erməni uşağı olan Manuku müsəlman etsə də, o erməniliyində qalır. Sonralar ordu komandiri kimi Orta Asiyaya, basmaçılarla döyüşə göndərilir. Buxara yaxınlığındakı döyüşlərdə guya Ənvər paşa əsir düşür. Ənvər paşa onu öldürməyəcəyi halda guya Alman banklarında olan 1,5 milyon manatı ona – Manuka verəcəyini vəd edir. Guya Manuk razılaşmır, onu tapanca ilə vurub gumun üzərinə sərir. Bir erməni fədaisi kimi ermənilərin intiqamını aldığını deyir (62, 388,389). Guya Manuk erməni olduğunu Ənvər paşaya deyəndə o təəccüblə: "dünyada yenə mi erməni qalıb?" – deyir.

Bununla belə, 1986 ildə milli münasibətləru qızışdırmaq uçun Raffinin "Qığılcım" romanı da rus dilində çap olunur. Orada da uydurma faktlar önə çəkilir: "Van vilayətinin kəndlərində hər bir erməni evində türk başıpozukları (yəni əsgər) yerləşdirilir və ailənin tam sahibi kimi hərəkət edirdi". Cənubi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar haqqında da böhtan dolu iftiralar yazır:

"Burada yaşayan qızılbaşların öz ədəbiyyatları yoxdur. Şəhərlərdə də belə bir adət var: Yağışlı havada hər hansı bir erməninin yaş paltarı müsəlmana toxunmamalıdır. Əğər toxunsa, erməni cəzalandırılmalıdır" (62, 300).

1987-ci ilin noyabr ayında Moskva şəhərinin erməni qəbirstanlığında keçirilən toplantı (buna mitinq də demək olar) məhz 1985-ci ildə Marsel şəhərində erməni millətçiləri tərəfindən qəbul edilmiş qərarların icrası ilə bağlı idi (29, 7, 8). Bundan sonra hadisələr öz macərasından çıxdı, milli münasibətlər gərginləşdi. Əlbəttə M.Qorbaçovun ortaya atdığı "aşkarlıq və demokratiya" anarxiyasından istifadə edən ermənilər daha da fəallaşdı. 1988-ci ildə Sumqayıtda özlərinin törətdikləri qarışıqlığı da bəhanə edərək 1987-1988-ci illərdə "Rədd olsun türklər", "Qarabağ bizimdir" şüarı ilə mitinqlərdə çıxış edirdilər.

M.Qorbaçovun ermənipərəst mövqeyindən istifadə edən ermənilər 1988-ci ilin 20 fevralından başlayaraq Xankəndində yalnız erməni deputatlarının iştirakı ilə Xalq Deputatları Sovetinin növbədənkənar sessiyasını keçirdilər. Sessiya DQMV-ın Azərbaycan Respublikasının tərkibindən çıxarılması haqqında qərar qəbul etdilər. Azərbaycan SSR Ali Soveti DQMV – XDS-nin Azərbaycan Konstitusiyasına zidd qərarını rədd etdi.

1988-ci ilin 18 fevralından başlayaraq ermənilər İrəvan, Leninakan, (1990 - Gümrü) Kirovakan (1990-Vanadzor) və digər

şəhər və rayonlarda mitinqlər təşkil etdilər. Ermənilər "qələbə"ni yaxınlaşdırmaq, yəni Qarabağı ələ keçirmək üçün Sumqayıtda da terrorçu hərəkətlərindən çəkinmədilər. Sumqayıtda ermənilərin 27-29 fevral 1988-ci ildə törətdikləri terror hərəkətlərini araşdıran prof.H.Sadıqov və prof.R.Məmmədov belə qənaətə gəlirlər ki, azərbaycanlıları günahlandırmaq üçün ermənilər bu terrorçu hərəkəti etmişlər. Guya onlarala, yəni azərbaycanlılarla yaşamağın mümkün olmadığını dünyaya yaysınlar. "Sumqayıt hadisələri" kitabında onlar yazırlar: "Zahirən antierməni görüntülü, əslində isə çox ustalıqla təşkil olunmuş və ilk baxışda görünməyən, mahiyyətinə görə antiazərbaycan, antisumqayıt xarakterli hadisədir. (41, 4).

Bu gün artıq istinad materiallarlndan məlumdur ki, hadisələri törədənlərin ön cərgəsində gedən xüsusi hazırlıq keçmiş təxribat qrupu tərəfindən hadisələrə təhrik olunmuş yeniyetmələrə, müxtəlif cinayətkar ünsürlərə və yetkinləşməmiş gənclərə spirtli içkilər və narkotik maddələr qəbul etdirərək onları cuşa gətirən, sonra da "Qarabağ bizimdir", "Erməniləri qırın!", "Ardımca!" şüarları ilə "Qarabağ" və "Krunk" təşkilatlarına pul verməkdən imtina etmiş ermənilərin yaşadıqları mənzillərə istiqamətləndirən, şəxsən 6 nəfər ermənini qətlə yetirən 1959-cu təvəllüdlü, əvvəllər – 1979, 1981, 1982-ci iərdə 3 dəfə mühakimə

olunub üst-üstə 9 il 2 ay 13 gün həbsxanalarda yatmış qatı cani, milliyətcə erməni olan Qriqoryan Eduard Robertoviç idi.

1988-ci il 27-29 fevral hadisələrinin Kremlin göstərişi ilə əvvəlcədən hazırlanmış ssenari üzrə erməni və ermənipərəst millətçi, separatçı qüvvələr tərəfindən törədildiyini sübut edən kifayət qədər faktlar artıq üzə çıxmışdır (41, 12).

Bundan sonra 1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası Azərbaycan SSR Ali Sovetindən və SSRİ Ali Sovetinin Dağlıq Qarbağın "Ermənistan"a birləşdirilməsini tələb etdi. Lakin iyunun 17-də rədd cavabı verildikdən sonra bütün qüvvələr "burunlarının altında olan düşmənlərin çıxarılmasına..." yönəldildi. (İrəvan dövət universitetinin professoru S.Nazaryanın 20 iyunda 1988-ci il respublika televiziyası ilə çıxışından). İyulun 18-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti də Dağlıq Qarabağın "Ermənistan"a birləşdirilməsini rədd etdi.

Erməni alimləri millətçiliklə zəhərləndiyindən öz uydurma iddialarını ermənipərəst sovet rəhbərliyindən qəti şəkildə tələb etməkdən də çəkinmirdilər.

Bu cəhətdən SSRİ Ali Soveti rəyasət heyətinin 1988-ci il 18 iyul tarixli iclasında Sovetlər birliyinin başçısı M.S.Qorbaçovla – erməni alimi V.Hambarsumyanın dialoqu xüsusi maraq doğurur. Onların dialoqu belədir:

S.A.Hambarsumyan: Kommunist, pedaqoq, rektor kimi bütün həqiqəti söyləməyi özümə borc bildim. Vəziyyət gərgindir....

M.S.Qorbaçov: "Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların sayı Dağlıq Qarabağdakı ermənilərin sayından az deyildi. İndi neçə olsun, orada da muxtar vilayət yaradaq?

Burada əsasən demoqrafiyanın, əhalinin tərkibinin necə dəyişməsinə istinad edilir. Bu mühüm amil kimi, müəyyən siyasətin nəticəsi olaraq da qələmə verilir. Deyin görək, əsrin əvvəllərində İrəvanda azərbaycanlı əhali nə qədər idi?

S.A.Hambarsumyan : Əsrin əvvəllərində , İrəvanda?

M.S.Qorbaçov: Bəli.

S.A.Hambarsumyan: Deməyə çətinlik çəkirəm.

M.S.Qorbaçov: Siz bunu bilməlisiniz. Mən sizə xatırlada bilərəm – əsrin əvvəllərində İrəvanda azərbaycanlılar 83% təşkil edirdi. İndi azərbaycanlılar neçə faizdir?

S.A.Hambarsumyan: İndi olduqca azdır. Yəqin ki, bir faizdir.

M.S.Qorbaçov: Bunu deməklə erməniləri təqsirləndirmək istəmirəm ki, onlar azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxarır. Görünür, hansı proseslər isə baş vermişdir və ümumiyyətlə, bunları araşdırmaq lazımdır. Əgər biz hər rəqəmdən belə ya bundan məkrli nəticələr çıxarsaq, bir-birimizə ittihamlar yağdırsaq, onda

heç nəyə nail ola bilmərik. Siz ki, alimsiniz! İnformasiyada dəqiq, həqiqəti söyləməkdə dəqiq olmaq lazımdır. Əgər bu ancaq sizin həqiqətiniz və ya mənim həqiqətim olacaqdırsa, bu hələ həqiqət deyildir. Lakin olmuş həqiqətlər də vardır. Əsrlər boyu ermənilər və azərbaycanlılar bu torpaqda yaşamışlar. Sizin üçün Dağlıq Qarabağ erməni millətinin beşiyi, necə dəyərlər, dayaq nöqtələrindən biridir. Lakin Azərbaycanın bəstəkarları, bir çox başqa incəsənət xadimləri də axı Şuşadan Qarabağdan çıxmışdır. Axı insanların ürəklərini, ailələri, əsərləri, beləcə asanlıqla, kotanla şumlayırmış kimi ayaq altına salıb şumlamaq olmaz. ("Kommunist" qəzeti. 20 iyul 1988-ci il, №170 (20638).

Görkəmli İrəvan ziyalısı, professor Gövsər Tarıverdiyevanın 1829-1989-cı ilərdə İrəvan şəhərində yaşamış əhalinin etnik və say tərkibi haqqında "Vedibasar" qəzetinin 2015-ci il 4-cü sayında çap etdirdiyi məqalə və statistik cədvəl maraqlıdır:

İllər	Cəmi əhali	O cümlədən:			
		Ermənilər		Azərbaycanlılar	
		sayı	%	sayı	%
1828	9700	2369	24,4	7331	75,6
1831	11463	4131	36,1	7331	63,9
1886	14738	7142	48,4	7238	49,1
1897	29033	12526	43,1	12539	43,1
1905	28533	12912	46,9	12393	45,0
1914	29366	15531	52,8	11500	39,2
1916	51289	37204	72,5	12557	24,4
1926	64613	57259	88,6	4968	7,6
1931	95372	83906	87,9	6656	609
1959	499172	463311	92,8	3382	0,7
1970	775028	738045	95,2	2721	0,4
1989	1199000	1175000	98,0	0	0,0

(Vedibasar" qəzeti, 1-115, II, 2015, №4(287)).

Həmin günlərdə, yəni 1988-ci ilin yay-payız aylarında ümumerməni hərəkatının liderləri Z.Balayan, S.Harutyunyan, S.Nazaryan, S.Kaputikyan, Ş.Simonyan və S.Xanzadyan hər gün televiziya ilə erməni xalqını türklərə qarşı mübarizə aparmağa çağırırdılar. Qəzet, radio və başqa informasiya vasitələri də bütünlüklə türklərə və azərbaycanlılara qarşı yönəldilmişdi. "Türklər "Ermənistan"dan çıxarılmalıdır", "Türksüz Ermənistan" şüarları hər yerdə səsləndirilirdi. Görüləsi işlərin hamısı öncədən

planlaşdırılmışdı. Plana əsasən zərbə birinci növbədə aran rayonlarına vurulmalı idi. Başlanğıc kimi mayın 1-də Şirazlı faciəsi törədildi. 2 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürüldü. Dinc sakinlər sərhəddə 2 ay yarım açınacaqlı həyat keçirdilər. Onların haqlı səsini heş kəs eşitmədi.

Bir çox halda rayonlarda təşkil edilən mitinqlərdə azərbaycanlıları tanıyan və rayon mərkəzində yaşayan ermənilər azərbaycanlılardan utanaraq rayon mərkəzində təşkil edilən mitinqlərdə iştirak etmirdilər. Belə olduqda İrəvandan idarə olunan millətçi ermənilər bundan sonra İrəvanda və şəhərlərdə olan ali məktəb və texnikum tələbələri xüsusi avtobuslarla gətirib azərbaycanlılar yaşayan kənd rayonlarında mitinqlər keçirirdilər. Bir rayonun gənclərini tanımadığı digər rayonlara mitinqlərə aparırdılar. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindan çıxarılmasını – tələb edirdilər. İlk növbədə vəzifəli azərbaycanlıları işdən çıxararaq məktəblərin bağlanmasını təşkil etdilər. Halbuki 300-dən çox azərbaycanlı məktəbi mövcud idi. Azərbaycanlılar rayon mərkəzinə, şəhərə və digər yerlərə gedə bilmirdilər. Qatar və avtobusla getmək də çox çətin və təhlükəli idi. Yüzlərlə insan ermənilər tərəfindən müxtəlif yerlərdə döyülüb həm milliyəti, həm də şəxsiyyəti təhqir edilirdi. Yüzlərlə cinayət işi qaldırılsa da, nəticəsiz qaldı.

Qarabağ hərəkatının üzvlərindən biri, Ermənistan EA-nın üzvi Rafael Kazaryan 1988-ci ilin 4 noyabrında İrşvanın Teatr meqdanında keçirilən mitinqdə "Dəstələrin köməyi ilə emiqrasiyanı (yəni azərbaycanlıların çıxarılmasını) təmin etmək lazımdır. Bizə bütün onilliklər ərzində ilk dəfə Ermənistam təmizləmək imkanı verilmişdir. Mən bunu bu on ayda mübarizəmizin ən böyük nailiyyəti hesab edirəm" demişdir (44, 1991, №17).

22 noyabr 1988-ci ildə Ermənistan Ali Soveti millətçiliyi daha da qızışdıraraq 1915-ci ildə guya Osmanlı Türkiyəsində olmuş "erməni soyqırımını" müzakirəyə çıxardı. Hər ilin 24 aprelini qeyri-iş günü kimi hesab olması barədə Sovetlər Birliyi rəhbərliyi qarşısında məsələ qaldırıldı ("Kommunist" İrəvan, jurnalı. 1988, №22 (930)).

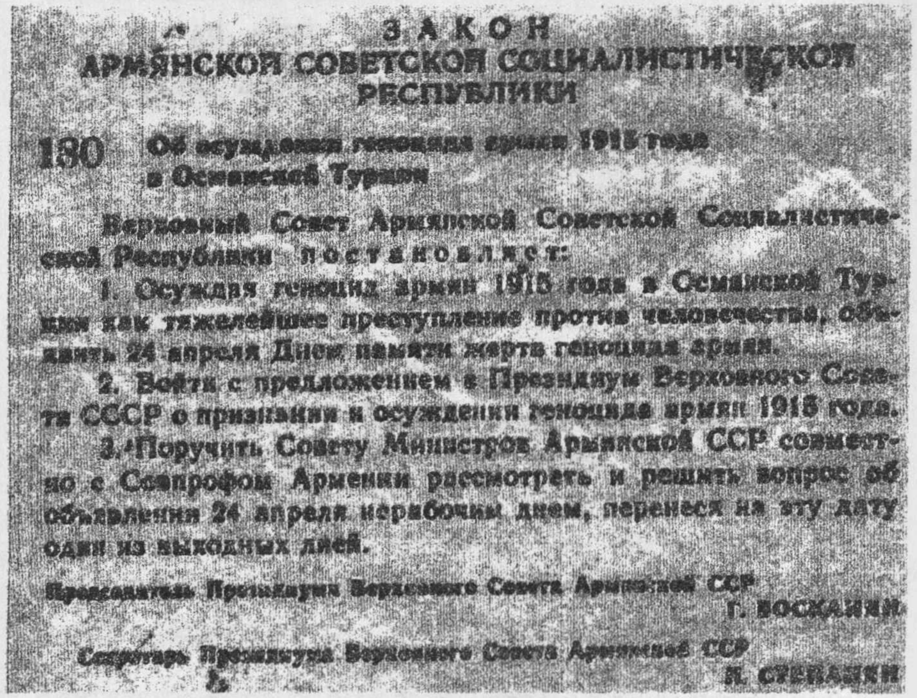

ЗАКОН
АРМЯНСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

180 Об осуждении геноцида армян 1915 года в Османской Турции

Верховный Совет Армянской Советской Социалистической Республики постановляет:

1. Осуждая геноцид армян 1915 года в Османской Турции как тяжелейшее преступление против человечества, объявить 24 апреля Днем памяти жертв геноцида армян.

2. Войти с предложением в Президиум Верховного Совета СССР о признании и осуждении геноцида армян 1915 года.

3. Поручить Совету Министров Армянской ССР совместно с Совпрофом Армении рассмотреть и решить вопрос об объявлении 24 апреля нерабочим днем, перенеся на эту дату один из выходных дней.

Председатель Президиума Верховного Совета Армянской ССР
Г. ВОСКАНЯН

Секретарь Президиума Верховного Совета Армянской ССР
Н. СТЕПАНЯН

Mənfur ermənipərəst Elena Bonnerin "Qolos Armenii" (1990) qəzetində çap etdirdiyi "Ermənilərin ikinci genosidinin qarşısını almaq" adlı məqaləsi başdan-başa antiazərbaycan mövqeyində dayanır. O, 1988-ci ilin dekabrında Bakıda olmasını, zəlzələ nəticəsində guya Ermənistanda bir qarış belə yararlı torpağın qalmadığını deyir və ona görə də Qarabağın Ermənistana verilməsini məqsədəuyğun sayırdı (57, №204).

E.Bonner A.Saxarovla Bakıda olarkən Ə.Vəzirovla görüşməsini və Qarabağın Ermənistana verilməsi məsələsini "müzakirə" etdiyini yazır. Daha sonra Ə.Vəzirovun onlara kəskin olaraq "torpaq verilməz, qanla alınar" cavabı onları hiddətləndirmişdir. Bir daha o, 88-ci ilin axırlarını xatırladaraq yazır: "Budur Ə.Vəzirovun dediyi qan Bakıda töküldü" (57, №204). Guya bu səbəbdən 1990-cı ildə Bakıda 20 Yanvar hadisəsi baş vermişdir.

Doğrudan da, 20 Yanvar faciəsinin səbəbkarları da Bonner kimi ermənipərəst siyasətbazlar oldu. Onların haray-həşiri və köməkliyi ilə Sovet ordusu Bakıda 20 Yanvar faciəsini törətdilər. 140-dan çox insan qətl edildi 1000-dən çox insan əlil oldu, xeyli sayda insan itkin düşdü. Bunlara baxmayaraq azərbaycanlılar öz mübarizliyi və əzmkarlığını dünyaya göstərə bildilər.

Üzdəniraq öz siyasi liderlərinin təhriki ilə qaniçən ermənilər uzun illər qonşuluq şəraitində yaşamalarına

baxmayaraq Qərbi Azərbaycanın hər yerində azərbaycanlılara qarşı vəhşilik törətdilər.

1988-ci ilin oktyabrında Pəmbək bölgəsinin Vardana kəndində (Quqar rayonu) əsrin daha bir faciəsi törəndi. Bu faciə 70 il əvvəl yenə bu kənddə ermənilərin törətdikləri qanlı qırğınlardan fərqli deyildi. Ondan da pis idi.

Kirovakan (1990-Vanadzor) şəhərinə söykək olan Vardana kəndində azərbaycanlılarla bərabər erməni ailələri də yaşayırdılar.

1988-ci ilin may ayında erməni bandalarının təsiri və gücü ilə kənd boşaldılmışdır. Arvad –uşaq Şəmkir rayonunun Leninabad kəndinə aparılmışdır. Avqust ayında qaçqınlar yenidən avtobuslarla geri qaytarıldılar. Hətta Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyi münasibətləri qaydaya salmadan bu qayıtmanı alqışlayır və sevinirdi. Bəs axırı nə oldu? Kənd sakinləri yenə də söyüş və təhqirlərlə üzləşdilər. Azərbaycanlılarla mülayim davrandığı üçün oktyabrın 25-də sovxoz direktoru Hamlet Sarkisyanın bir qulağını kəsdilər. Direktor da ona görə mehribanlıq göstərirdi ki, sovxozun mal-qarası, qoyun-quzusuna baxan yox idi. Ermənilər ənənvi tarixi olan orta məktəbin sinif jurnallarını və kitabxananın kitablarını meydana töküb yandırırdılar. Məktəbi isə bağladılar. Artıq kəndin ixtiyarı sovet sədri, daşnaq xislətli Jora Arakelyanın əlinə keçmişdir. "Joranın

bandası" deyilən bir terrorun dəstə əmələ gəlmişdi. Şəhərdən gələn erməni gəncləri tərəfindən hər cür vandalizm törədilirdi.

25 oktyabr 1988-ci ildə ermənilər, kənd sakinləri – Şura Qurbanov və Lətif Orucovun ot tayaların və gözəl mülklərini yandırdılar. Belə olduqda guya ixtişaşları sakitləşdirən hərbiçilərin köməkliyi ilə 17 yük maşını verildi ki, sakinlər əşyalarını yükləyib aparsınlar. Amma erməni dığalarından ibarət terrorçu dəstə Eldar Məmmədovun əmlakını maşından töküb yandırdılar. Arvadı Banu Məmmədovanı yanan tonqala ataraq anası Fatmanı isə maşının altında qoyub əzdilər. Daha sonra ev əşyası yüklənmiş 5 avtomobili dayandırıb yükünü boşaltdılar və od vurdular

Kənd sakini Məhəmməd Əliyevi və arvadı Gülsümü də qanına qəltan edərək ev əşyalarıilə birlikdə yandırdılar. Kənd sakini Vova Qriqaryan müharibə veteranı Qərib kişini döyə-döyə pulunu, əmanət kitabçasını əlindən alıb özünü də yanan tonqalın içinə atdı. Kəndi talan etməyə 2 mindən çox erməni doluşmuşdu. Onlar ucu mismarlı dəyənək və baltalarla silahlanaraq adamları qətlə yetirirdilər. Gecə saat 3-də ermənilər ev əşyası yüklənmiş 17 maşını öz qapılarına sürdürüb əşyaları bölüşdürdülər. Daha sonra evlərdəki mal-qara, qoyun –quzu, arı kötükləri və s. talan olundu.

Məhəmməd Məmmədov, Abdulla Əliyev, Süleyman Məmmədov və arvadı Leyla müəllimə, Xanımla oğlu Alim, Niftalı, Müğət Məmməd qızı, Mehralı Qasım oğlu və başqaları müqavimət göstərdikləri üçün işgəncə ilə öldürüldülər. əhməd Quliyevlə arvadı Sənubər də öldürüldü. Əhmədin meyidini ermənilər aparıb körpünün altında yandırdılar. Altı aydan sonra onun ailəsi hərbiçilərin köməyilə Vardanaya gəlib körpünün altında yandırılan Əhmədin meyidinin qalıqlarını tapıb dəfn etdilər. Bununla onlar tərəfli tapdılar.

Həmin günlərdə, 26-27 noyabrda Vardana kəndində ermənilər 300-dən çox evi talan etdilər. 2000-dən çox mal-qara, qoyun quzunu aparırdılar. 15 nəfər Azərbaycanlı öldürüldü. Kənd sakinlərinin bir qismi qarlı-boranlı yollarla Azərbaycana qaçmaq istərkən, yenə də İcevan (Karvansara) rayonunun erməniləri tərəfindən tutuldular. Kənd sakini Vaqif qaçmaq istərkən onu da güllələdilər. Digərlərini isə Qazax rayonunda saxlanılmış ermənilərlə dəyişdilər. (Azərbaycan qəzeti. 28.XI.1991)

Pəmbək bölgəsinin Spitak (Hamamlı) rayonu ərazisində və Kirovakan səhərində də günahsız azərbaycanlılar həmin ərəfədə qətlə yetirilmişlər.

Lori bölgəsinə daxil olan Calaloğlunda da (1935-Stepanavan) vəziyyət dəyişmişdi. Rayon mərkəzində ayrı-ayrı mərhələlərdə azərbaycanlılar seyrək yaşayırdılar.

Azərbaycanlıların çoxu hələ 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən qətl edilmişlər. Daha sonra 1948-1950-ci illərdə "köçürmə" adı ilə Azərbaycana deportasiya edilmişdilər.

Calaloğlu şəhərinin Xancıyan küçəsində yaşayan Ənvər Kərimovun da evinə 28 noyabrda basqın edildi. Ənvər kişi kömək üçün oğlu Ayazın praporsik kimi qulluq elədiyi 51666 saylı hərbi hissəyə zəng edib kömək istədi. Hərbiçilərin gəlişi ilə saqqallılar sakitləşsələr də, amma ev əşyaları yüklənmiş maşından əşyaları töküb yandırdılar. Ənvər kişinin oğlu Ayaz Kərimov və leytenant Moyesə ağır bədən xəsarəti yetirdilər.

Daha sonra erməni bandası yaxınlıqdakı Kuybişev kəndində yaşayan azərbaycanlıların evlərini talan etməyə başladılar. Hər yerdə pul, sərvət axtarırdılar. Kənd sakini Təmraz İsgəndərov evinin talan edilməsinə dözməyib yaba ilə ermənilərə hücum etdi. Başına daş kəsək yağsa da ermənilərin 5-6 nəfərini vurub yıxdı. Onu tuta bilmədiklərini görən ermənilər Təmraz kişini güllə ilə vurub öldürdülər.

Həmin günlərdə İrəvan şəhərində, Azərbaycanlılar yaşayan Zəngibasar, Qafan, Sisian, Amasiya, Kalinino, Barana (Noemberyan), Krasnoselo, Vedi, Qəmərli (Ararat), Karvansara (İcevan) və digər yerlərdə azğın ermənilər qətliyam törədir, millətçilik zəminində hadisələri daha da gərginləşdirirdilər.

Ermənistan hüquq-mühafizə orqanları həm SSRİ Baş

prokuroru, həm də Azərbaycan SSR-in Baş prokurorunun göndərdiyi sorğulara etinasız yanaşmış, nəticədə 530 cinayət işindən 200 iş üzrə cinayət açılmamış və istintaq dayandırılmışdır (9, 145). Açılan cinayətlər də nəticəsiz qaldı.

7 dekabr 1988-ci ildə mərkəzi Hamamlıda (Spitak) olan zəlzələ ərəfəsində qaçqınların öz yerinə qayıtması üçün işləyən komissiyanın işi yarımçıq qaldı. Onsuz da həmin komissiyanı ermənilər idarə edirdilər, zəlzələ olanadək Ermənistanın bir çox yerindən Azərbaycana qaçqınlar pənah gətirmişdilər. Zəlzələnin əsas zərbəsi azərbaycanlılar yaşayan Hamamlı, Amasiya, Quqar rayonlarına dəysə də, azərbaycanlılara köməklik göstərilmədi. Zəlzələnin fəsadlarını aradan qaldırmaq əvəzinə, ermənilər Gümrüyə gələn M.Qorbaçovdan yenə də Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsini tələb edirdilər. Bu təbii fəlakət nəticəsində 27 min erməni ölsə də, erməni millətçiləri yenə də Azərbaycana qarşı torpaq iddiasında qalırdılar. Həlak olanlar onları düşündürmürdü.

Bir çox halda Sovet birliyinin bir çox regionlarından köməyə gələn inşaatçılar və asayiş qoruyanlar kəndlərin boş və kimsəsiz qalmasının səbəbini soruşduqda ermənilər deyirdlər ki, zəlzələdən qorxub qaçıblar.

Bununla belə, Azərbaycandan Gümrü zəlzələsinə köməyə gedən azərbaycanlıların təyyarəsi qəsdən partladıldı və 76 nəfər

azərbaycanlı erməni terrorunun qurbanına çevrildi. Onlardan yalnız 1 nəfəri təsadüfdən sağ qalmışdır.

Gümrü aeroportunda elektrik enerjisi olmadığı üçün aeroportun enmə zolağında maşın şinlərini yandlraraq təyyarələrin yerə enmələri tənzimlənirdi. Azərbaycandan təyyarənin gəlməsini bilən ermənilər qəsdən dumanlı havada köhnə maşın şinlərini aeroportun yanındakı dağda, bir neçə düz xətt boyu yandırırlar. Təyyarəçilər də elə bilirlər ki, enmə zolağıdır. Təyyarəni endirir və dağa vururlar.

Bu da erməni fitnəkarlığının terrorçu hərəkətlərindən biri idi. Bu dəstədə həlak olanların ailəsinə erməni hökuməti səviyyəsində başsağlığı da verilmədi.

Bu qayda ilə Türkiyə ərazisindən keçib gələn və zəlzələ zonasında tibbi yardım gətirən Yuqoslaviya təyyarəsi də qəzaya uğradılır və ekipaj həlak olur. Gümrü hava limanının erməni dispetçerləri təyyarənin Türkiyəyə aid olduğunu zənn edərək qəzanı törətmişlər. Ermənistan KP MK, Nazirlər Soveti və Ermənistan Ali Soveti 12 dekabr 1988-ci ildə Yuqoslaviya dövlətinə, həm də həlak olan ekipaj üzvlərinin ailə başçılarına rəsmi qaydada başsağlığı verdi. (Komsomolets, 15.XII. 1988. №151). Hətta Yuqoslaviya təyyarələrinin qəzaya uğradığı yerdə abidə də qoydular.

Zəlzələ şəraitdən istifadə edən ermənilər məsələ qaldırdılar ki, xaricdən humanitar yardım gətirən təyyarələr körpükdə yoxlanılmasın – guya vaxt aparır. Yoxlanılmadı da. Onlar yardım adı ilə xaricdən Suriya, Livan və Avropa dövlətlərindən yetərincə silah daşıdılar.

Ermənistan rəhbərliyi guya milli zəmində ixtisasların gedişini və azərbaycanlıların geri qayıtması məsələsini müzakirə edərək Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 6 dekabr 1988-ci il qərarlarını yerinə yetirilməsi barədə özlərini "sığorta" edərək 13 partiya işçisini partiyadan kənar etmiş, 68 nəfərə partiya cəzası verilmişdir. Quqar, Calaloğlu, Karvansara rayonlarının 1-ci katiblərini, Sevan, Kalinino və Abovyan rayonlarının prokurorlarını işdən uzaqlaşdırmır. Əlbəttə bu bir görüntü idi. Əslində həmin dövrdə kommunist partiyasının adı var özü yox idi.

Beləliklə, son 100 ilin hadisələr onu göstərir ki, XİX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, ermənilər bu gün də bir çox kapitalist dövlətlərinin, yəni Fransa, İngiltərə, Rusiya, Yunanıstan və türklərə düşmən münasibəti bəsləyən digər ölkələrin təhriki ilə şirnikləşərək "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından olmuş, bu gün də həmin xülyadan əl çəkmirlər.

1828-ci ildə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazisində təşkil edilən ermənisiz Erməbi vilayətində 1111 kənddən yalnız

62 kəndə - kilsə ətrafında ermənilər yaşamışlar. Azərbaycan türkləri yaşayan ərazilərdə düşünülmüş soyqırım deportasiya, köçürmələr təşkil etməklə gəlmə erməniləri məskunlaşdırmışlar. 1905-1907-ci ildə Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl, Qazax, Naxçıvan və s. ərazilərdə 200, 1914-1918-ci illərdə İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 82, Zəngəzurda 83 kənd dağıdılmışdır.

Fransız J. De Malivelin araşdırmalarlna görə 1915-ci ildən sonra erməni quldur dəstələri rus ordusunun önündə və ya arxasında gedərək Şərgi Anadoluda 1 600 000 müsəlmanı qətlə yetirmiş, 10 minlərlə insanı tikə-tikə doğranmışlar. (58, 25)

1947-1948-ci illərdə 150 min azərbaycanlı "köçürmə" adı ilə Azərbaycanı aran rayonlarına köçürülmüşdür. Bu deportasiyada iqlim şəraitini dəyişən 1000-lərlə insan məhv olmuşdur. 1988-ci ilin payızında isə 300 minədək azərbaycanlı qaçqın vəziyyətində 100 illərlə yaşamış ata-baba yurdlarını erməni zorakılığı ilə tərk etdilər. Təqribən 10-15 min nəfər azərbaycanlı həmin ərəfədə Rusiyanın müxtəlif vilayətlərinə də üz tutdular. Hələ də oralarda yaşayırlar. İlk günlər hələ də geriyə qayıtmaq ümidini itirməyən qaçqınlar Qazax, Şəmkir, Xanlar rayonlarında və Gəncə ətrafında açıq havada, çadırlarda məskünlaşaraq hökumətdən ya onların geri qaytarılmasına şərait yaratmalarını, ya da bütövlükdə qaşqınların Dağlıq Qarabağda yerləşdirilməsini tələb edirdilər. Lakin Vəzirov özü kimi

ermənipərəstlərin təhriki ilə bu tələbin qarşısını almağa çalışır və bunu heç cür yol vermədilər. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, həmin qaçqınlar o vaxtlar Dağlıq Qarabağda məskünlaşdırılsa idilər, hələ bügünkü kimi quduzlaşmamış ermənilər indi oranı çoxdan tərk etmişdilər. Bu da özlüyündə ermənipərəst rəhbərliyi heç cür təmin etmirdi. Elə buna görə də hələ 1988-ci il iyunyn 28-də Şuşada qeyrətli, vətənpərvər əhalinin iştirakı ilə keçirilmiş yığıncaqda "Ermənistan"dan gəlmiş 3 min nəfər qaçqına torpaq sahəsi ayırıb ev tikmək, əlavə olaraq daha 7 min nəfər qaçqını qəbul etmək barədə qərar qəbul edildiyini eşidən vəzirovçular dərhal qaçqınların və yerli əhalinin etirazına baxmayaraq 14 rayonun PİK sədrlərinin köməyi ilə 17 min nəfər qaçqının Qarabağdan çıxarılması üçün ora maşınlar göndərdilər. DQMV-nin o vaxtkı rəhbəri Poqosyanla mövqeyi üst-üstə düşən və onun iddialarını mütiliklə yerinə yetirən Vəzirov və onun komandası hiss etmədi ki, onlar bu hərəkətləri ilə xalqın bügünkü faciəsinin əsasını qoymuşlar. Erməni mafiyası Şahnazarov və Harutyunyanın köməyi ilə Ə.Vəzirovu aldada bilmişlər. Halbuki həmin günlərdə bir çox erməni kəndlərinin sakinləri özləri də könüllü olaraq kəndlərini, evlərini dəyişmək istəyirdilər. Bunlara yol verilmədikdən sonra qaçqınlar məcburiyyət qarşında qalıb respublikanın ərazisində arxayın hər cür qayğı ilə əhatə olunmuş ermənilərin rahatca satdıqları evləri borc-xərc edib almaq

məcburiyyəti qarşısında qaldılar. Və beləliklə də azərbaycanlı qaçqınların "Ermənistan"a qayıtmaq ehtimalı yavaş-yavaş azalmağa başladığı halda, erməni "köçkünlər" öz evlərini rahatca satıb heç də Azərbaycandan çıxmayaraq Dağlıq Qarabağda yerlərdirilməyə başladı. Bununla da Qarabağda ermənilərin etnik tərkibi çoxalmağa başladı. 1988-ci ildən üzü bəri baş verən faciələrimizin özülü məhz həmin siyasət nəticəsində qoyuldu. Bu qaçqınçılıqda 100-lərlə insan məhv edildi. Soyqırıma məruz qaldı. Rəsmi məlumatı əks etdirən aşağıdakı cədvələ baxmaq kifayətdir.

1988-1990-cı illərdə Ermənistanda erməni terroru ilə öldürülən azərbaycanlıların siyahısı belədir (24, 62-71):

S/s	Soyadı, adı və atasının adı	Təvəllüdü	Yaşayış məntəqəsi	Öldürüldüyü tarix	Qeyd
1	2	3	4	5	6
Allahverdi rayonundan 1. Məmmədov Rəhman Əli oğlu		1985	Cılız	1988	Həkim baxımsızlığı ucbatından
2. Haqverdiyev Haqverdi Hatəm oğlu		1934	Ayrım	1988	işgəncə ilə
3. Alıyev Abbas Xasməmməd oğlu		1912	Bala Ayrım	1988	ışgəncə ilə
4. Məmmədov Tofiq Alik oğlu		1988	Allahverdi	1988	işgəncə ilə

Vedi rayonundan 1. Nağıyev İqbal Miryaqub oğlu	1908	Şirazlı	1988	işgəncə ilə
2. Nağıyev İqbalın iki aylıq nəvəsi	1988	Şirazlı	1988	işgəncə ilə
3. Məmmədov Məhərrəm Səfər oğlu	1908	Vedi	1988	işgəncə ilə
4. Orucov Nizami İnqilab oğlu	1956	Vedi	1988	işgəncə ilə sonradan ölüb
5. Cavadov İsmayıl Məmməd-hüseyn oğlu	1930	Ararat	1988	işgəncə ilə
6. İsmayılova Gülgəz Məhəmməd qızı	1908	Xalisa	1988	işgəncə ilə
7. Əliyev Məmməd Nəsrulla oğlu	1893	Ararat	1988	güllə ilə
Amasiya rayonundan 1. Abbasova Məryəm Mürsəl qızı	1910	Güllübulaq	1988	borana düşüb
2. Abbasova Leyla Məmməd qızı	1908	Güllübulaq	1988	borana düşüb
3. Abbasova Xatın Mürsəl qızı	1913	Güllübulaq	1988	borana düşüb
4. Əliyeva Xədicə Mürsəl qızı	1912	Güllübulaq	1988	borana düşüb
5. Rüstəmov Nəbi Hüseyn oğlu	1937	Göllü	1988	maşınla vurulub
6. Abdullayeva Tükəz Abbas qızı	1938	Güllübulaq	1988	xəstəxanada öldürülüb
7. Novruzova Roza Süleyman qızı	1942	Çaxmaq	1988	işgəncə ilə
8. Cəfərov Səməd Məhəmməd oğlu	1933	Oxçoğlu	1989	işgəncə ilə

9. Haqverdiyev Babək İbrahim oğlu	1971	Əzizbəyov	1988	asıblar
10. Musayev Məhəmməd Mustafa oğlu	1968	Qoncalı	1988	işgəncə ilə
11. Həşimov Əkbər İsmayıl oğlu	1924	Quzukənd	1988	borana düşüb
12. Məmmədov Bayraməli Pirəli oğlu	1974	Göllü	1988	döyülməkdə ölüb
Basarkeçər rayonundan 1. Cabbarov Teymur Yusif oğlu	1958	Nərimanlı	1990	döyülməkdən ölüb
2. İsayeva Sevinc Şahin qızı	1987	Pəmbək	1988	borana düşüb
3. Əliyev Zeynalabbdi	1930	Daşkənd	1988	hadisədən özünə intihar edib
4. Əhmədov Firudin Həsən oğlu	1926	Qanlı	1989	İnfarkt keçirib
5. İbrahimov Mirzağa İbad oğlu	1927	Qanlı	1989	borana düşüb
6. Əliyeüv Firudin Alı oğlu	1936	Qoşabulaq	1989	döyülüb, sonra ölüb
7. Abbasov Teymur Sabir oğlu	1983	Aş. Şorca	1988	güllələnib
8. Əliyev Yusif İsbi oğlu	1972	Aş. Şorca	1988	döyülüb, sonra ölüb
9. Hüseynova Leyla Mustafa qızı	1934	Aş. Şorca	1988	döyülüb, sonra ölüb
10. Məmmədov Bəndalı Hüseyn oğlu	1923	Aş. Şorca	1988	döyülüb, sonra ölüb
11. Məsimov Bahadur Hümbət oğlu	1925	Aş. Şorca	1988	döyülüb, sonra ölüb

12. Məmmədov Tahir Qasım oğlu	1922	Aş. Şorca	1988	döyülüb, sonra ölüb
13. Hüseynova Xədicə İbrahim qızı	1933	Aş. Şorca	1988	qorxudan infarkt keçirib
14. Elləzov Həsən Nəbi oğlu	1920	Aş. Şorca	1988	həkim qəsdi
15. Elləzov Qara Nəbi oğlu	1923	Nərimanlı	1988	işgəncə ilə
16. Əliyev Yunis Tahir oğlu	1964	Şişqaya	1988	borana düşüb
17. Əliyev Mehralı İbrahim oğlu	1935	Şişqaya	1988	borana düşüb
18. Əsədova Züleyxa	1942	Şişqaya	1988	borana düşüb
19. Əliyev Şahin Qabil oğlu	1973	Şişqaya	1988	borana düşüb
20. Zeynalov İlyas Əmirxan oğlu	1942	Şişqaya	1988	borana düşüb
21. Həsənov Sultan	1928	Daşkənd	1988	hadisədən infakt keçirib
22. İbrahimov Əziz Cabbar oğlu	1933	Şişqaya	1988	borana düşüb
23. Nigar Cibi qızı	1944	Kiçik Məzrə	1988	döyüləndən sonra ölüb
24. Nəsibov Qurban Bəxtiyar oğlu	1924	Kiçik Məzrə	1988	döyül. sonra ölüb
25. Cəfərov Tapdıq İsmayıl oğlu	1950	Qoşabulaq	1988	elektrik cərəyanına verilib
26. Sadıqov Qurban Həsən oğlu	1945	Kiçik Məzrə	1988	döyüləndən sonra ölüb
27. Musayev Şamo Qaraca oğlu	1928	Kiçik Məzrə	1988	döyüləndən sonra ölüb

28. Əliyev Savalan Yunis oğlu	1923	Nərimanlı	1988	döyüləndən sonra ölüb
29. Həsənov İsgəndər Bayraməli oğlu	1910	Nərimanlı	1989	döyüləndən sonra ölüb
30. Allahverdiyev Şəmsəddin İman	1937	Zərkənd	1988	maşınla vurdurulub
31. Babayev Nəriman Şahəmməd oğlu	1936	Zərkənd	1988	döyüləndən sonra ölüb
32. İsmayılova Fəxrəndə Mehralı qızı	1978	Zərkənd	1988	borana düşüb
33. İsaqov Qədim Səməd oğlu		Zərkənd	1988	döyüləndən sonra ölüb
34. Qocayev Teymur Ələsgər oğlu	1932	Zod	1988	döyüləndən sonra ölüb
35. Abbasova Rüxsarə Əli qızı	1979	Qoşabulaq	1988	döyüləndən sonra ölüb
36. Orucov Əvəz Məhəmməd oğlu	1932	Böyük Məzrə	1989	döyüləndən sonra ölüb
37. Ağayev Bayram Ağababa oğlu	1930	Çaxırlı	1988	intihar edib
38. Xəlilov Məmməd Qulu oğlu	1941	Qayabaşı	1988	döyüləndən sonra ölüb
39. Quliyeva Tutu Allahverdi qızı	1919	Sarıyaqub	1988	döyüləndən sonra ölüb
40. Namazov Qoşun İbrahım oğlu	1922	Qayabaşı	1988	hadisə yerində infarkt
41. Cəfərov Koroğlu Bəşir oğlu	1932	Qayabaşı	1988	qəzaya uğradılıb
42. Şəldiyev Mehdi	1920	Subatan	1988	borana düşüb
43. Əliyev Sayad Əli oğlu	1930	Çaxırlı	1988	maşını vurub sal.

44. Məmmədov İmaməli	1928	A.Şorca	1988	infarkt qorxudan
45. Babayev Safay İsmayıl oğlu	1916	Daşkənd	1988	döyülməkiə
Quqark rayonundan				
1. Rüstəmov Elşad İsrafil oğlu	1948	Lermanto v	1988	işgəncə ilə
2. Mustafayev Ziyad Əli oğlu	1941	Gözəldərə	1989	işgəncə ilə
3. Novruzova Bənövşə Kərəm qızı	1950	Yux. Kilsə	1988	itkin düşüb
4. Məmmədov Müsəlim Elləz oğlu	1964	Haydarlı	1988	işgəncə ilə
5. Nəbiyeva Zəhrə İsmayıl qızı	1981	Hallavar	1988	yandırılıb
6. Qasımov Hüseyn İsa oğlu	1920	Arçut	1988	döyüləndən sonra ölüb
7. Xəlilova Gülsüm İsa qızı	1920	Arçut	1988	döyüləndən sonra ölüb
8. Qasımov Məhəmmədəli Musa oğlu	1915	Arçut	1988	güllələnib
9. Məsimov Əhməd Hacı oğlu	1940	Arçut	1988	işgəncə ilə
10. Hümbətov Əli Hümbət oğlu	1932	Hallavar	1989	döyüləndən sonra ölüb
11. Nəbiyev Rəhim Mahmud oğlu	1914	Vartanlı	1988	yandırılıb
12. Əliyev Mehralı İsmayıl oğlu	1920	Vartanlı	1988	yandırılıb
13. Sadıqov Vaqif Süleyman oğlu	1958	Vartanlı	188	yandırılıb

14. Əliyeva Gülsüm Məmməd qızı	1912	Vartanlı	1988	öldürüb yandırıblar
15. Əliyev Abdulla Oruc oğlu	1932	Vartanlı	1988	yandırılıb
16. Məmmədov Süleyman Qənbər oğlu	1938	Vartanlı	1988	yandırılıb
17. Bayramov Qərib İsmayıl oğlu	1921	Vartanlı	1988	yandırılıb
18. İsgəndərov Mehralı Həsən oğlu	1938	Vartanlı	1988	öldürüb yandır.
19. İsgəndərova Xanım İbrahim qızı	1915	Vartanlı	1988	öldürüb yandır.
20. İsgəndərov Alim Mehralı oğlu	1971	Vartanlı	1988	öldürüb yandır.
21. Hüseynova Leyla Həsən qızı	1925	Vartanlı	1988	öldürüb yandır.
22. Əliyeva Fatma Əli qızı	1940	Vartanlı	1988	öldürüb yandır.
23. Qazaxəliyev Əhməd İsmayıl oğlu	1933	Vartanlı	1988	yandırılıb
24. Əliyev Xıdır Şəmi oğlu	1952	Hallavar	1988	yandırılıb
Qafan rayonundan 1. Novruzova Gülnar Allahverdi qızı	1964	Kığı	1988	döyüləndən sonra ölüb
2. Məmmədov Şirin İslam oğlu	1940	Kacaran	1988	borana düşüb
3. Əliyev Vüsal Əlirza oğlu	1965	Kacaran	1988	hadisədən infarkt
4. Ziyadov Cəmil Bəhmən oğlu	1958	Gomaran	1988	maşınla vurulub

5. İsmayılova Məhruzə Xudu qızı	1947	Qafan	1988	hadisədən infarkt
6. Babayeva Firuzə Həsən qızı	1920	Sunik	1988	döyüləndən sonra ölüb
7. Mehdiyev Musa Xudayar oğlu	1934	Qaraçimən	1988	döyülmüş, infarkt
Kalinino rayonundan 1. Yolçuyev Əli Nuru oğlu	1925	Kalinino	1988	işgəncə ilə
2. Musayev Nəcəf Maşa oğlu	1933	Evli	1988	borana düşüb
3. Əliyeva Sona Cahangir qızı	1953	Kalinino	1988	qorxudan
4. Sadıqov Məhəmməd İsmayıl oğlu	1914	Kalinino	1988	güllələnib
5. Məmmədova Yasəmən Gülməmməd qızı	1962	Kalinino	1988	döyüləndən sonra ölüb
6. Temirov Allahyar Mustafa oğlu	1955	İlməzli	1988	döyüləndən sonra ölüb
7. Əliyev Qara Həmid oğlu	1943	Kalinino	1988	işgəncə ilə
8. Qurbanov Sadıq Bayram oğlu	1932	Evli	1988	döyüləndən sonra ölüb
9. Dəmirçiyeva Nəzakət Həsən qızı	1925	Qızılşəfəq	1988	borana düşüb
10. Vəliyev Məhəmməd Musa oğlu		Evli	1988	döyüləndən sonra ölüb
11. Sofuyeva Səkinə Həmzə qızı	1933	Qızıldaş	1988	xəstəxanada qəsd edilib

Çənbərək (Krasnoselo) rayonundan 1. Hacıyeva Fatma Əsgər qızı	1922	Ağbulaq	1989	borana düşüb
2. Xəlilova Firəngiz Hüseyn qızı	1958	Ardamş	1988	həkim baxımsızlığı
3. İsmayılov Əli Abbasəli oğlu	1928	Ardanış	1988	borana düşüb
4. İsmayılov Səməd İsmayıl oğlu	1930	Ardanış	1988	borana düşüb
5. Ələsgərova Bahar Süleyman qızı	1920	Ardanış	1988	borana düşüb
6. Həsənov Həsən Şaban oğlu	1934	Ardanış	1988	döyüləndən sonra ölüb
7. Alıyev Qələndər Mahmud oğlu	1973	Gölkənd	1988	işgəncədən sonra ölüb
8. Qocayev Cavan Alı oğlu	1930	Gölkənd	1988	döyülmüşdür
9. Əhmədov Nəsir Albaba oğlu	1933	Gölkənd	1988	döyülmüşdür
10. Sarıyev Barxudar Mirzə oğlu	1918	Gölkənd	1988	işgəncə ilə
11. Əliyeva Zərnişan Sarı qızı	1932	Əmirxeyir	1989	maşınla vurulub
12. Zeynalova Urqiyyə Sultanəli qızı	1954	Ağbulaq	1989	maşınla vurulub
13. Camalova Şəhla İman qızı	1983	Ağbulaq	1988	borana düşüb
14. Camalov Beybut İman oğlu	1988	Ağbulaq	1988	borana düşüb
15. Şamilov Nəsib Məcid oğlu	1933	Gölkənd	1988	döyüləndən sonra ölüb

16. Əhmədov Elcan Tağı oğlu	1968	Yanıqpəyə	1988	döyüləndən sonra ölüb
17. Mustafayev İbrahim Məmməd	1911	Cil	1988	döyüləndən sonra ölüb
18. Məmmədov Mustafa Musa oğlu	1929	Ardanış	1988	döyüləndən sonra ölüb
Kirovakandan (1991-Vanadzor) 1. Hüseynov Telman Çoban oğlu	1939	Kirovakan	1988	işgəncə ilə
Gorus rayonundan 1. Əsgərov Barxudar Əmrah oğlu	1968	Ağbulaq	1988	işgəncə ilə
Əzizbəyov rayonundan 1. Qurbanov Əloş Tarverdi oğlu	1928	Gabud	1988	işgəncə ilə
2. Muradov Nəcəfqulu İsmayıl oğlu	1925	Köçbəy	1989	borana düşüb
3. Baxşəliyeva Fatma Nəbi qızı	1923	Köçbəy	1989	borana düşüb
4. Hüseynov Həsən Yusif oğlu	1926	Köçbəy	1988	borana düşüb
5. Cəlilova Hürzad Mahmud qızı	1918	Köçbəy	1989	borana düşüb
6. Xanlarov İlham Nadir oğlu	1985	Köçbəy	1989	borana düşüb
7. Balakişiyev Söhbət Gəray oğlu	1968	Köçbəy	1988	borana düşüb
8. Yaqubov Yaqb Əli oğlu	1922	Gülüstan	1988	borana düşüb

9. Məmmədov Sabir Qurban oğlu	1936	Gülüstan	1988	borana düşüb
10. Gülnaz Əhməd qızı	1930	Gülüstan	1989	borana düşüb
11. Şahquliyev Kamil Kərəm oğlu	1937	Gabud	1988	borana düşüb
12. Xıdırov Bilal Göyüş oğlu	1939	Gabud	1988	borana düşüb
13. Gəncimalıyev Ənvər Gəray oğlu	1935	Gabud	1988	borana düşüb
14. Almuradov Qaraxan Nəcəf oğlu	1908	Gabud	1988	borana düşüb
15. Həsənova Şəlalə Abbas qızı	1986	Gabud	1988	borana düşüb
Karvansara (İcevan) rayonundan 1. Nəbiyev Nəriman Məmmədrza oğlu	1930	Salah	1988	döyüləndən sonra ölüb
2. Yusifov Şəmşəd Muxtar oğlu	1936	Salah	1988	infarkt
3. Qurbanov Tapdıq Nəbi oğlu	1920	Alaçıqqaya	1988	borana düşüb
4. Orucov Oruc	1922	Alaçıqqaya	1988	borana düşüb
5. Rüstəmov Yaqub Rüstəm oğlu	1966	Polad	1988	işgəncədən sonra ölüb
6 Orucova Tahirə Eldar qızı	1964	Polad	1988	güllə ilə
7. Qasımov Qasım Əli oğlu	1924	Polad	1988	döyülməklə
İrəvandan				

1. Kərimov Vaqif Kamil oğlu	1933	İrəvan şəhəri	1988	güllələnib
2. Misgərov Vidadi Cəfər oğlu	1956	İrəvan şəhəri	1990	işgəncə ilə
3. Misgərova Elza Cəfər qızı	1955	İrəvan şəhəri	1990	işgəncə ilə
4. Muxtarova Solmaz Rəcəb qızı	1936	İrəvan şəhəri	1989	işgəncə ilə
Barana (Noyemberyan) rayonundan 1. Namazov Məhəmməd Baba oğlu	1936	Ləmbəli	1989	avtomobillə vurulub
2. Namazov Elmar Fəxrəddin oğlu	1986	Ləmbəli	1989	avtomobillə vurulub
3. Şıxıyev Vəkil Sirac oğlu	1901	Y.Körpülü	1989	döyüləndən sonra ölüb
4. Süleymanov Sadıx Kazım oğlu	1938	Ləmbəli	1988	döyüləndən sonra ölüb
Zəngibasar (Masis) rayonundan 1. Mehdiyev Sabir Qurban oğlu	1932	Nizami	1988	güllələnib
2. Tağıyev Müşviq Tağı oğlu	1955	Dostluq	1988	işgəncə ilə
3. Əliyev Abbas Mürsəl oğlu	1930	Sarvanlar	1988	suda boğublar
4. Həsənov Qənbər Camal oğlu	1934	Uluxanlı	1988	itkin düşüb
5. Muxtarov Fəxrəddin Əsəd oğlu	1968	Uluxanlı	1989	döyülməklə

6. Cəfərov Eldar Allah oğlu	1965	Mehmandar	1988	qəzaya salıblar
7. Cəfərov Heydərəli Həsən oğlu	1953	Mehmandar	1988	qəzaya salıblar
8. Cəfərova Səmurə Heydərəli qızı	1978	Mehmandar	1988	qəzaya salıblar
9. Cəfərova Ruhiyyə Heydərəli qızı	1976	Mehmandar	1988	qəzaya salıblar
10. Abbasov Bəxtiyar Məmməd oğlu	1958	Sarvanlar	1988	maşınla vurulub
11. Ələkbərov Sabir Mehti oğlu	1958	Uluxanlı	1989	güllələnib
12. Cabbarov Qasım Məşədihəsən	1930	Uluxanlı	1988	güllələnib
13. Cəfərova Səfa Novruzəli qızı	1982	Uluxanlı	1988	işgəncə ilə
14. Nağıyev Bağır Qara oğlu	1932	Rəncbər	1988	döyüləndən sonra ölüb
15. Qurbanov Qurbanəli Əbdülhəsən oğlu	1946	Uluxanlı	1988	qəzaya uğradıblar
16. Qurbanov Abbas Əbdülhəsən	1934	Uluxanlı	1988	qəzaya uğradıblar
17. Rüstəmov Əli Rəhim oğlu	1949	Rəncbər	1988	döyüləndən sonra ölüb
18. Cəfərov Yasin Mütəllim oğlu	1935	Rəncbər	1989	döyüləndən sonra ölüb
19. Əzizov Qurban Tahir oğlu	1950	Rəncbər	1989	döyüləndən sonra ölüb
20. Əliyeva Alma Oruc qızı	1932	Sarcalar	1989	döyüləndən sonra ölüb
21. Nəcəfov Vəli	1920	Uluxanlı	1988	hadisədən infarkt keçirib

22. Həsənova Aynur Oruc qızı	1988	Uluxanlı	1988	yandırılıb
23. Quliyev Qulam Məsim oğlu	1929	Nizami	1988	bıçaqla vurulub
Mehri rayonundan 1. Qurbanov İzzət Bəşir oğlu	1935	Nüvədi	1988	xəstəxanada həkim qəsdi
Dərə-Ələyəz (Yeğeqnadzor) rayonundan 1. Nəsirov Vaqif Bədəl oğlu	1952	Sallı	1988	itkin düşüb
2. Xəlilov Yasın	1946	Sallı	1988	itkin düşüb
Ellər (Razdan) rayonundan 1. Musayev Əsəd İsaq oğlu	1952	Axundov	1988	qəzaya uğradılıb
2. Abdullayeva Növrəstə Kərəm qızı	1953	Axundov	1988	qəzaya uğradılıb
3. Abbasov Yaqub Bağır oğlu	1957	Axundov	1988	borana düşüb
Sisyan rayonundan 1. Abdullayev Abdulla Əsəd oğlu	1931	Sisyan	1988	borana düşüb
2. Namazova Şahnisə Əziz qızı	1931	Şəki	1988	borana düşüb
3. Əliyeva Xəlisə Əmrah qızı	1925	Şəki	1988	borana düşüb
4. Əliyeva Güllü Ələkbər qızı	1930	Şəki	1988	borana düşüb

5. Babayeva Firuzə Həsən qızı	1920	Sünük	1988	borana düşüb
Həmamlı (Spitak) rayonundan 1. Balacayev Teymur Məsim oğlu	1958	Saral	1988	işgəncə verilib, sonra güllələnib
2. Balacayeva Sürayyə Hüseyn qızı	1954	Saral	1988	işgəncə verilib, sonra güllələnib
3. Balacayev Şahin Sayad oğlu	1979	Saral	1988	işgəncə verilib, sonra güllələnib
4. Mustafayev Şərif Məhərrəm oğlu	1930	Qursalı	1989	xəstəxanada baxımsızlıq ucbatından
5. Daşdəmirov Rəhim Cabbar oğlu	1932	Qursalı	1989	işgəncə ilə
6. Əhmədov Məsim Əhməd oğlu	1948	Qursalı	1988	oğurlanmışdır
7. Məmmədov Təzəgül Nəriman qızı	1958	Qursalı	1988	döyüləndən sonra ölüb
8. Kosayev Əsgər Kazım oğlu	1941	Qursalı	1988	döyüləndən sonra ölüb
9. Baxşıyev Elman Fərman oğlu	1956	Qursalı	1988	güllələnib
10. Məmmədin arvadı Saray	1956	Qursalı	1988	suda boğublar
11. Paşayeva Nazı Zülfüqarqızı	1910	Qursalı	1988	borana düşüb
12. Kosayev Söhbətdin Vəli oğlu	1932	Qursalı	1988	güllələnib
13. Baytalova Firəngiz İbrahim qızı	1966	Qursalı	1988	Döyülmüş və itkin düşmüşdür
14. Musayeva Səlbi İsmayıl qızı	1926	Qursalı	1988	Döyülmüş və itkin düşmüşdür

15. Ələkbərov Xıdır Budaq oğlu	1957	Spitak	1988	itkin düşüb
Calaloğlu (Stepanavan) rayonundan 1. Mustafayeva Bəsti İsrafil qızı	1934	Gərgər	1988	yandırılıb
2. İsgəndərov Təmraz Yusif oğlu	1928	Kuybışev	1988	güllələnib
3. Xəlilov Şərif Cabbar oğlu	1947	Kuybışev	1988	işgəncə verilib sonra başı kəsilib
4. Xəlilova Gilas Rüstəm qızı	1930	Kuybışev	1988	işgəncə verilib sonra başı kəsilib
5. Yusifova Sarıgül Qurban qızı		Qoğos	1988	suda boğmaqla
6. Əmiraslanov Qədir Nəbi oğlu	1966	Kirov	1988	xəstəxanada yoxa çıxıb
7. Əsgərov Həmid Məmməd oğlu	1946	Calaloğlu	1988	itkin düşüb
8. Əbdürrəhmanov Vahid Həmid oğlu	1970	Kuybışev	1989	işgəncə ilə

Siyahıdan göründüyü kimi, bu ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş, daha bir növbəti və gerçək bir qətliamdır. Bu qətliamların çoxu guya asayişi qorumaq üçün Ermənistana gələn Sovet Ordusu nümayəndələrinin gözü qabağında baş vermişdi.

1989-cu ildən başlayaraq ermənilər Azərbaycan ərazisində

yüzlərlə terror, təxribat aktları törətmişdir. Xocalı soyqırımı XX əsrin sonlarında dünya ictimaiyyətinin gözləri qarşısında baş verən faciəli qırğın və vəhşiliklərin zirvəsidir.

Xocalıda 8000-dən artıq adam yaşayırdı, bunların hamısı azərbaycanlılar idi.

Hələ 1991-ci il oktyabrın 30-dan Xocalı ilə avtomobil əlaqəsi kəsilmişdi. 1992-ci il yanvarın 2-dən etibarən Xocalı sakinləri elektrik enerjisindən məhrum edildi. Fevralda 13-də Xocalı ilə vertalyot əlaqəsi də kəsildi. Sonuncu hərbi vertalyot oraya fevralın 13-də uçmuşdu.

Xocalıda dəhşətli vəhşiliklərin törədilməsi üçün əvvəcədən hər cür hazırlıq aparılmışdı.

Belə ki əvvəlcədən 4-cü ordunun 23-cü diviziyasına mənsub olan 366-cı alay Gəncədən Xankəndinə köçürülmüşdü. Bu alayda 1992-ci ilin əvvəlində 630 əsgər və zabit var idi. Bunların 49-u erməni, qalanları işə onların əlaltıları, muzdlu kölələri idilər.

1992-ci il fevral ayının 25-də sübh tezdən erməni quldur dəstələri və Rusiya ordusunun 366-cı alayının birləşmələri Xocalıya doğru irəlilədilər. Axşama yaxın bütün yollar kəsilmişdi. Qabaqda 366-cı alayın zirehli texnikası, onun ardınca isə erməni başkəsənləri gedirdilər.

Dişlərinə qədər silahlanmış bu nəhəng qüvvəyə qarşı

Xocalıda primitiv silahlı 160 qəhrəman döyüşçü köməksiz qaldı. Həmin igidlər gecə saat 2-dək qəhrəmanlıqla vuruşdular. Bəzi yerlərdə saat 7-dək vuruşmalar getsə də, həmin 160 nəfər kömək gəlmədiyi üçün qəhrəmancasına həlak oldu. Dinc əhaliyə qaçmaq imkanı belə verilmədi. Kyatuk, Şelli, Naxçıvanik, Gülablı kəndləri ətrafında bütün azərbaycanlılar güllələboran edildilər. Qocalara, qadınlara və uşaqlara qarşı xüsusi qəddarlıqlar göstərildi. Ölənlərin sayı 613 nəfər, girov götürülənlərin sayı 1300 nəfər idi. Burada yaşayan 8 ailə büsbütün məhv edilmişdi, onların bir körpə uşağı belə sağ buraxılmamışdır. 28 ailənin hərəsindən bir nəfər qaçıb canını qurtara bilmiş, 230 ailə öz başçılarını itirmişdi.

Öldürülənlərdən 56 nəfər xüsusi qəddarlıqla (diri-diri yandırılma, başı kəsilib soyulma, dırnaqları qoparılması gözləri çıxarılma və s.) məhv edilmişlər. Öldürülənlərdən 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri uşaq, 70 nəfəri 60 yaşdan yuxarı adamlar olmuşdur. O zaman yeganə "Московские новости" qəzeti buradakı hadisə haqqında yazmışdı: "Xocalıda ancaq ölülər qalmışlar".

1000 nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarət almışdır ki, onlardan 497 nəfəri əlildir. 497 nəfər əlildən 76 nəfəri uşaqdır.

Xocalı şəhərinin yandırılması ilə 4 milyard 200 milyon manat dövlət əmlakı, 230 milyon manat məbləğində şəxsi əmlak

məhv edilmişdi. Bu işin maddi tərəfidir, amma mənəviyyatımıza vurulan bu sağalmaz yara heç bir zaman sağalmayacaq, zaman-zaman içimizi göynədəcəkdır.

Xocalı soyqırımı ərəfəsində Rusiya ermənilərə 9 ədəd "Mİ-24P" markalı döyüş vertolyotu "hədiyyə" etmişdir. Hərbi vertolyotları Livan, Suriya, Russiya vətəndaşları olan ermənilər idarə etmiş və Xocalı soyqırımına havadan dəstək olmuşlar (32, 127).

Ümummilli liderimiz, Heydər Əliyev Xocalıda törədilən erməni vəhşiliyin haqqında demişdir:

"Bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş Xocalı soyqırımı öz ağlasığmaz qəddarlığı və qeyri insani cəza üsulları ilə bəşər tarixində tayı-bərabəri olmayan bir vəhşi aktdır. Bu soyqırım eyni zamanda bütün bəşəriyyətə qarşı tarixi cinayətdir".

Böyük vətənpərvər, cəsur jurnalist Çingiz Mustafayev hələ o zaman fevralın 28-də böyük qəhrəmanlıq göstərərək, 2 hərbi vertalyotun müşayiəti ilə azərbaycanlıların güllələboran edildikləri, hətta meyitlərinin təhqir olduqları yerlərdə oldu, onları çəkib dünyaya çatdırırdı. Lakin dünyanın gözləri qarşısında bu vəhşiliklərin törədilməsinə, biganə qalan Rusiya, Fransa, ABŞ kimi aparıcı dövlətlər tüklərini belə tərpətmədilər. Bu vəhşiliklərə rəhbərlik etmiş Ohanyanlar, Seyran Hokapyanlar beynəlxalq hərbi tribunala verilmək əvəzinə, cəlladların izini

itirmək üçün 366-cı alayı ləğv etdilər. Ermənistanın bu günkü prezidenti Serj Sarkisyan da həmin qanlı cinayətin iştirakçısı olmuşdur. Amma cəzasız qalır. Bir çox Avropa dövlətləri, eləcə də Amerika silahsız azərbaycanlılara qarşı bu cür vəhşiliklər törətmiş qadın, uşaq və qocalara olmazın divan tutmuş Ermənistan və Dağlıq Qarabağın ermənilərinə maddi yardım, hətta bəzən mənəvi yardım göstərərək onları yeni vəhşiliklər etməyə ruhlandırırlar. Həmin dövlətlər bəzən də tarixdə olmayan "erməni soyqırımı"nı öz parlamentlərində müzakirəyə qoyaraq onu siyasiləşdirməyə çalışırlar.

Dünyanın gözü önündə baş vermiş Xocalı soyqırımı onsyz da kimsəsiz vəziyyətdə olan Azərbaycan xalqını daha da ümidsizləşdirirdi. Bundan sonra digər rayonlarımızı yenə də rus silahınln köməyi ilə ermənilər işğal etdi.

8 may 1992-ci il. Vaxtilə Pənah xan tərəfindən əsası qoyulmuş Şuşa şəhər qalası – Qarabağ mahalının gözü sayılan Şuşa şəhərini ermənilər işğal etdi.

17 may 1992-ci ildə Laçın rayonu ermənilər tərəfindən işğal olundu.

2-4 aprel 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonu bütün var-dövləti ilə ermənilər işğal etdi.

18 iyun 1993-cü ildə Ağdərə tutulmaqla Dağlıq Qarabağın bütün rayonları erməni işğalının altına keçdi.

Azərbaycanın köməksiz olduğundan və Rusiyanın hərtərəfli köməyindən istifadə edən erməni daşnakları Dağlıq Qarabağ ərazisinə heç bir dəxli olmayan daha 5 rayonumuzu işğal etdilər:

1993-cü il	23 iyuida	Ağdam
1993-cü il	23 avqustda	Füzuli
1993-cü il	23 avqustda	Cəbrayıl
1993-cü il	31 avqustda	Qubadlı
1993-cü il	30 oktyabrda	Zəngilan

Bu rayonlarda yaşayan Azərbaycan vətəndaşları qarət və qətl olunaraq öz doğma yurdlarından didərgin salındılar. Bu məğlubiyyətin səbəbi ölkədə vahid rəhbərliyin və nizamlı ordunun olmaması idi. Böyük siyasətçi H.Əliyev ancaq hakimiyyətə tam yiyıləndikdən sonra, cüzi bir qüvvə toplayaraq Beyləqan-Füzuli ətrafında ermənilərə ciddi müqavimət göstərildi, onlarla kənd geri alındı. 1994-cü ildə atəşkəs barədə sülh imzalandı.

Heydər Əliyev fondunun vitse prezidenti, İslam Konfransı Gənclər forumunun Mədəniyyətlərarası Dialoq üzrə Baş koordinatoru Leyla Əliyevanın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 2009-cu ildə yaradılan "Xocalıya ədalət" kompaniyası uğurla davam etdirilir. Dünyanın bir sıra aparıcı dövlətlərinin parlamentlərində ABŞ-in 16 ştatının qanunverici orqanı tərəfindən, Xocalı

soyqırımı rəsmi olaraq tanınmışdır. Bununla belə, dünyanın 50-dən çox ölkəsində həyata keçirilən və həmçinin İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Xarici İşlər Nazirləri Şurası və İƏT-in Parlament ittifaqı tərəfindən Xocalı qətliamı "soyqırım aktı" və "insanlığa qarşı cinayət" kimi tanınır. Bu ilin fevral ayında Lüksemburq, Meksika və Fransanın Strasburq şəhərində Xocalı soyqırımı haqqında geniş tədbirlər planı həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər davamlı olmalıdır ki, Xocalıdakı hadisələrin ermənilər tərəfindən məqsədli şəkildə əvvəllərdən düşünülmüş bir soyqırım olması dünyanın humanist xalqlarına çatdırılsın. Həm də erməni təbliğat maşınını ifşa eləsin. Ona görə də Dünya liderlərinə, KİV-lərə və bütün vicdanlı insanlara ünvanlanln, petisiyada Xocalı faciəsini törətmiş insanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi tələb olunur. Birinci Dunya müharibəsi dövründə - 100 il bundan əvvəlki hadisələri, zaman-zaman şişirən ermənilər, erməni lobbisi və onların maliyyələşdirdiyi təbliğatçılar Xocalı faciəsi haqqında olan yazı və görüntüləri dünya ictimaiyyətindən gizlətməyə cəhd göstərirlər. Bir çox halda bu faciəni "Xocalı döyüşü" kimi ifadə edərək zərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş antiinsani hərəkətləri-soyqırımını ört-basdır etmək istəyirlər.

XIX əsrin axırlarında, Birinci dünya müharibəsində və 1918-1920-ci illərdə Anadolu və Cənubi Qafqazda türklərə və azərbaycanlılara qarşı saysız-hesabsız qətllər törədən ermənilər qoca, uşaq, xəstə qadın və silahsız digər mülki insanlara fərq

qoymamış, onlara qarşı orta əsrlərin inkvizisiya üsüllarından betər terrorçuluq hərəkətləri etmişlər əsl soyqırımı türklərə qarşı ermənilər törətmişlər.

Guya 1915-ci ildə olmuş uydurma "soyqırımı" gününə ermənilər ciddi cəhdlə hazırlaşır, müxtəlif ölkələrdən insanlar dəvət edərək yenə də antitürk rəyi formalaşdırırlar. Amerikanın Kaliforniya şəhərində erməni lobbisi yenə də uydurma erməni soyqırımı abidəsi tikirlər. Kütləvi informasiya vasitələrində yenə də uydurma yazılara, uydurma kino-film və tamaşalara rəvac verilir. Erməni həyasızlığına bax ki, türklərə böhtan atmaları azmış kimi, hələ Türkiyə prezidenti Rəcəb Teyyub Ərdoğanı da 24 apreldə keçiriləcək tədbirə (uydurma "erməni soyqırımı"nın 100 illiyinə) dəvət edirlər. Türkiyə dövləti və onun prezidenti həmin gündə bir çox imperialist dövlətlərinin müstəmləkə ordularına qalib gələn məhmədciklərin Çanaqqala zəfərini bayram edəcəklərini bildirmiş və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevi də ora dəvət etmişdir. Bəli Çanaqqala zəfəri bütün türk qövmlərinin qürur mənbəyi, qan yaddaşıdır. Bunu biz də bir zəfər günü kimi qeyd etməliyik. Çanaqqala savaşında 100-lərlə azərbaycanlı Şəhid olmuş, türkçülük uğrunda canlarını fəda etmişlər.

Xocalı faciəsindən 23 il keçsə də amma, hər il onlarla Azərbaycan əsgəri və cəbhə bölgəsində yaşayan azərbaycanlılar erməni terrorunun qurbanı olurlar. Bunlara baxmayaraq, hər bir cəhətdən inkişaf etmiş Azərbaycan ordusu düşmənin hər bir

hücümünü dəf edir və ona layiq olduğu cavabı verir. Ölkə başçısı Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyevin dediyi kimi "Erməni əsgəri Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində nə edir? Erməni əsgəri Ağdamda nə axtarır? Əgər o öldürülmək istəmirsə, qoy Ağdama getməsin". Çox sərrast cavabdır.

Ölkə prezidenti işğal olunmuş ərazilərimizi sülh yolu ilə qaytarılmasını dəfələrlə dünya ictimaiyyətinə və ermənilərə bildirmişdir. Bununla belə, razılıq əldə olmadığı təqdirdə Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında işğal olunmuş ərazilərimizi düşmən tapdağından azad etməyə qadir olan güclü ordumuz var.

V FƏSİL
MƏNƏVİ SOYQIRIMINA MƏRUZ QALAN YER-YURD ADLARIMIZ

5.1. Türkmənşəli adların soyqırımı – 1935-1991-ci illər.

Otuzuncu illərdən kütləvi halda başlanan addəyişmə kartoqrafik xəritələrdə və inzibati ərazi vahidlrinin adlarında öz əksini tapdı. 30-cu illərdə addəyişmədə bir az ehtiyatlı olan ermənilər Sovet hökuməti tərəfindən Azərbaycan türklərinə, Azərbaycan ziyalılarına "pantürkist", "panislamist" damğası vurulanda ermənilər bu fürsətdən istifadə edib daha da fəallaşdılar. Guya azərbaycanlılar yaşayan kənd adlarını da "yaxşılaşdırmaq" istəyirlər. Məsələn, Xancığaz–"Gözəldərə", Sultanabad–"Şurabad", Cücəkənd–"Qızılşəfəq", Qaraçanta–"Əzizbəyov", Qaranamaz–"Yeniyol", İlanlı–"Çaybasar", Qaraqışlaq–"Dostluq", Aysəsi–"Qızılgül", Mollaqışlaq–"Güllüdərə", Şıxlar–"Qızılşəfəq" və s. formada dəyişdirildi. Göstərilən yeni adlar azərbaycan-türk mənşəli olsalar da, uydurma adlardır. Uydurma erməni adları kimi torpaqla etnik əlaqəsi yoxdur. Əlbəttə, bunların arxasında məkrli erməni siyasəti dayanırdı və geniş addəyişmə siyasəti dururdu. Xüsusilə, ermənilər millətin etnik pasportu sayılan etnik mənşəli adların dəyişdirilməsinə daha ciddi yanaşmışlar. Relyef adlarının bir

çoxunu tərcümə etmişlər. Məsələn, Güllübulağı–"Zuqyaxbur", Qarabulağı–"Sevcur", Şiştəpəni –"Sepasar", Qızıldaşı–"Qarmirkar" və s.

1935-ci ildə başlayaraq ermənilər tarix və etnoqrafiyamızı əks etdirən və milli pasportumuz sayılan etnotoponimlərimizi pantürkizm, panislamizm adlar kimi qiymətləndirərək tərkibində ağa, bəy, xan, sultan və digər etnik adlar olan toponimlərə daha qərəzli yanaşaraq onları uydurma adlarla əvəz etmişlər.

Bu yer-yurd adlarının dəyişdirilməsi də adlarımıza qarşı yönəldilmiş soyqırım idi. Azərbaycan türklərinin kökünü, izini torpağın yaddaşından silmək siyasəti güdürdü. Halbuki azərbaycan türkləri yaşayan hər bir kənddə yüzlərlə mikrotorponim olmuşdur. Onlar dilimizin qrammatik qayda-qanunları əsasında yaranmış incilər, mənəvi mədəniyyətimiz idi. İndi Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılar yaşamadığı üçün o adlar da "məhv" olmuşdur.

1991-ci ilin aprel ayında Ermənistan hökuməti rəsmi qaydada azərbaycanlılar yaşamış sonuncu türkmənşəli kənd adlarımızı da dəyişdirdilər. Bununla da rus çarlarının və bolşevik hökumətinin uzun müddətli siyasəti və təşəbbüsləri ilə Qərbi Azərbaycanda nə bir azərbaycan türkü qaldı, nə də bir türkmənşəli toponim.

1978-ci ildə İrəvanda çap olunan "Ermənistanın inzibati-

ərazi bölgüsü" (76) statistik kitabına baxsaq, 1930-1988-ci illərdə yaşayış məntəqəsi adlarının da soyqırımına məruz qalmasını və onların uydurma erməni adları ilə əvəz olunmalarını görürük.

Əvvəlki adı	Dəyişdirilmiş adı	Rayonu	Fərmanın tarixi
1	2	3	4
	A		
Avdalağalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
Avdallar	Hatsavan	Abovyan	04.04.1946
Avdıbəy	Tsaxkaşen	Spitak	21.10.1967
Ağadərəsi	Qatnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
Ağababa	Amasiya rayonu	Abovyan	09.09.1930
Ağbulaq	Lusaxpyur	Spitak	26.04.1946
Ağdan	Qandzakar	İcevan	25.01.1978
Ağzıbir	Lcap	Kamo	07.12.1945
Ağin rayonu	Ani rayonu	Kamo	12.10.1961
Ağkənd	Ağncadzor	Yeğeqnadzor	03.078.1968
Ağkənd	Aşotavan	Sisian	17.04.1948
Ağkilsə	Azad	Vardenis	0301.1935
Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
Ağhamzalı	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
Ağcaarx	Arevik	Hoktemberyan	04.04.1946
Ağcaqala	Tsaxkalanc	Eçmiədzin	25.01.1978
Ağcaqışlaq	Qetapnya	Masis	25.01.1978
Ağcaqışlağı	Qetazad	Artaşat	25.05.1967
Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
Adıyaman	Qarnovid	Talin	12.11.1946
Ayarlı	Lernameds	Eçmiədzin	25.01.1978
Ayaslı	Ayqestan	Artaşat	25.01.1978
Ayğırgölü	Haknaliç	Eçmiədzin	25.01.1978
Aynalı	Davtaşen	Talin	19.04.1950
Aysəsi	Qızılgül	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Alakilsə	Baytar	Amasiya	10.09.1946
Allahverdi r-nu	Tumanyan r-nu	Amasiya	19.09.1969
Alaçıqqaya	Alaçux	Dilican ş.	19.09.1969
Almalı	Xndzorud	Əzizbəyov	12.11.1946
Arazdəyən	Yerasx	Ararat	03.07.1968
Aralıq	Erazqavors	Axuryan	07.12.1945
Aralıq	Yuxarı Kolanlı	Eçmiədzin	25.01.1978

Arıxvəli	Lernud	Axuryan	21.10.1967
Armudlu	Tanzud	Hoktemberyan	04.04.1946
Armudlu	Tufaşen	Artik	31.05.1946
Arpa	Areni	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Arpavar	Lusakert	Artaşat	20.08.1945
Arpaçay st.	Axuryan st.	Axuryan	31.07.1950
Astazur	Şvanidzor	Meğri	22.04.1935
Axta rayonu	Razdan rayonu	-	30.06.1959
Axtaxana (Xlatağ)	Corastan	Qafan	01.06.1940
Axula	Berkarat	Araqats	25.01.1978
Axund Bezavand	Berdik	Artaşat	25.01.1978
Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945
Aşağı Ağdan	Morut (Aknaxpyur)	İcevan	25.05.1967
Aşağı Ağcaqala	Nerkin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
Aşağı Adayaman	Nerkin Qetaşen	Martuni	07.12.1945
Aşağı Aylanlı	Lenuği	Eçmiədzin	04.04.1946
Aşağı Alçalı	Artsvanist	Martuni	27.09.1968
Aşağı Axta	Razdan	Razdan	30.06.1945
Aşağı Qanlıca	Vaqramaberd	Axuryan	26.04.1946
Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd	Artaşat	26.04.1946
Aşağı Qarğaqoymaz	Nerkin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
Aşağı Qaranlıx	Martuni	Martuni	12.11.1946
Aşağı Qarxın	Araks	Eçmiədzin	04.04.1946
Aşağı Qöyləsər	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
Aşağı Zağalı	Tsovaq	Vardenis	12.08.1946
Aşağı Zeyvə	Hartaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
Aşağı Gözəldərə	Vardenis	Martuni	07.12.1945
Aşağı Necili	Sayat-Nova	Masis	25.01.1978
Aşağı Pirtikan	Dzoraqyuğ	Talin	02.03.1940
Aşağı Talın	Daşdadem	Talin	25.01.1978
Aşağı Türkmənli	Lusaqyuğ	Eçmiədzin	03.01.1935
Aşağı Xatınarxı	Qay	Eçmiədzin	25.01.1978

B

Babakişi	Bujakan	Nairi	25.01.1978
Babakişi	Ağavnadzor	Razdan	17.07.1948
Babacan	Qızılkənd	Vardenis	25.01.1978
Bazarcıq	Arai	Abaran	15.07.1946
Bayandur	Vağadur	Gorus	07.05.1968
Balakənd	Doveğ	Noyemberyan	04.01.1938
Barana	Noyemberyan	Noyemberyan	04.01.1938
Basarkeçər	Vardenis	Vardenis	11.06.1969
Basarkeçər r-nu	Vardenis r-nu	Vardenis	11.06.1969
Batrınc	Boskehat	Əştərək	01.12.1949
Baxçalar	Baqaran	Bağramyan	03.07.1968
Bacoğlu	Haykavan	Axuryan	07.12.1945
Baş Avaran	Abaran	Abaran	03.01.1935
Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946
Başkənd	Artsvaşen	Krasnoselsk	25.01.1978

Başkənd	Verkaşen	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Başkənd	Qexarkunik	Kamo	04.04.1946
Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946
Baş Gərni	Qarni	Abovyan	03.01.1935
Başın Əli	Bağramyan	Artaşat	01.12.1949
Becəyəzli	Bostan	Artaşat	20.08.1945
Bəbirli	Bartsraşen	Ani	03.02.1947
Bədəl	Yeğeknut	Hoktemberyan	04.04.1946
Bəzirxana	Zetankov	Ani	04.04.1946
Bəykənd	Mets Parni	Spitak	04.04.1946
Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
Bitticə	Bartsraşen	Artaşat	20.08.1945
Bulxeyir	Şenavan	Abaran	19.04.1950
Boğazkəsən	Dzorakap	Ani	03.01.1935
Boğatlı	Arteni	Talin	31.07.1950
Bozabdal	Bazum	Quqark	25.01.1978
Bozdoğan	Sarakap	Ani	03.01.1935
Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12.11.1946
Böyük Arıxvəli	Mets Mantaş	Artik	03.01.1935
Böyük Vedi	Vedi	Ararat	04.04.1946
Böyük Qaraqoyunlu	Əzizli	Vardenis	03.01.1935
Böyük Qarkilsə	Kirovakan	Vardenis	03.01.1935
Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26.04.1946
Böyük Gəpənəkçi	Musaelyan	Arıxyan	03.01.1946
Böyük Camışlı	Alaqyaz	Araqats	04.01.1938
Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Hoktemberyan	19.04.1950
Böyük Şiştəpə	Medz Sepasar	Qukasyan	12.11.1946
Böyük Şorlu	Dəmirçi	Masis	04.04.1946
Buğdaşen	Baqravan	Ani	31.07.1950

C

Cadqıran	Qexaşen (Razdan)	Abovyan	03.01.1935
Cadqıran	Nor Qeği (Bazmavan)	Nairi	08.07.1957
Carcarçı	Derek	Araqats	25.01.1978
Cəbəcəli	Crahovit	Masis	27.02.1960
Cələb	Cradzor	Amasiya	26.04.1946
Cəngi	Vardablur	Araqats	19.04.1950
Cənnətli	Zovaşen	Artaşat	02.04.1940
Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
Cəfərabad	Qetaşen	Hoktemberyan	04.04.1946
Ciftəli	Zuykaxpyur	Qukasyan	12.11.1946
Ciloyxan	Beniamin	Axuryan	12.11.1946
Cızıxlar	Tsoğamarq	Qukasyan	12.11.1946
Coğaz (Fipis)	Berkaber	İcevan	25.01.1978
Cul	Hartavan	Əzizbəyov	19.04.1950
Cücəkənd	Qızılşəfəq	Kalinin	03.01.1935

Ç

Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10.09.1948
Çarxaç	Kuybışev	Dilican	02.03.1940

Başkənd	Verkaşen	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Başkənd	Qexarkunik	Kamo	04.04.1946
Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946
Baş Gərni	Qarni	Abovyan	03.01.1935
Başın Əli	Bağramyan	Artaşat	01.12.1949
Becəyəzli	Bostan	Artaşat	20.08.1945
Bəbirli	Bartsraşen	Ani	03.02.1947
Bədəl	Yeğeknut	Hoktemberyan	04.04.1946
Bəzirxana	Zetankov	Ani	04.04.1946
Bəykənd	Mets Parni	Spitak	04.04.1946
Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
Bitticə	Bartsraşen	Artaşat	20.08.1945
Bulxeyir	Şenavan	Abaran	19.04.1950
Boğazkəsən	Dzorakap	Ani	03.01.1935
Boğatlı	Arteni	Talin	31.07.1950
Bozabdal	Bazum	Quqark	25.01.1978
Bozdoğan	Sarakap	Ani	03.01.1935
Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12.11.1946
Böyük Arıxvəli	Mets Mantaş	Artik	03.01.1935
Böyük Vedi	Vedi	Ararat	04.04.1946
Böyük Qaraqoyunlu	Əzizli	Vardenis	03.01.1935
Böyük Qarkilsə	Kirovakan	Vardenis	03.01.1935
Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26.04.1946
Böyük Gəpənəkçi	Musaelyan	Aruxyan	03.01.1946
Böyük Camışlı	Alaqyaz	Araqats	04.01.1938
Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Hoktemberyan	19.04.1950
Böyük Şiştəpə	Medz Sepasar	Qukasyan	12.11.1946
Böyük Şorlu	Dəmirçi	Masis	04.04.1946
Buğdaşen	Baqravan	Ani	31.07.1950

C

Cadqıran	Qexaşen (Razdan)	Abovyan	03.01.1935
Cadqıran	Nor Qeği (Bazmavan)	Nairi	08.07.1957
Carcarçı	Derek	Araqats	25.01.1978
Cəbəcəli	Crahovit	Masis	27.02.1960
Cələb	Cradzor	Amasiya	26.04.1946
Cəngi	Vardablur	Araqats	19.04.1950
Cənnətli	Zovaşen	Artaşat	02.04.1940
Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
Cəfərabad	Qetaşen	Hoktemberyan	04.04.1946
Ciftəli	Zuykaxpyur	Qukasyan	12.11.1946
Ciloyxan	Beniamin	Axuryan	12.11.1946
Cızıxlar	Tsoğamarq	Qukasyan	12.11.1946
Coğaz (Pipis)	Berkaber	İcevan	25.01.1978
Cul	Hartavan	Əzizbəyov	19.04.1950
Cücəkənd	Qızılşəfəq	Kalinin	03.01.1935

Ç

Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10.09.1948
Çarxaç	Kuybışev	Dilican	02.03.1940

Çaxırlı	Sovetakert	Vardenis	25.01.1978
Çiydəmli	Azatavan	Artaşan	20.08.1945
Çiydəməl	Arevaşoğ	Spitak	25.0.1978
Çimənkənd	Urtsadzor	Ararat	25.01.1978
Çirçir	Varser	Sevan	26.04.1946
Çirviz	Lyusahovit	İcevan	25.01.1978
Çıraxlı	Crarat	Axuryan	07.12.1945
Çırpılı	Crapi	Ani	28.08.1974
Çobanmaz	Avşen	Araqats	25.01.1978
Çorlu	Lernantsk	Qukasyan	12.11.1946
Çotur	Sarameç	Spitak	26.04.1946
Çubuxlu	Tsovaqyuğ	Sevan	03.01.1935
Çubuğçu	Vardanaşen	Hoktemberyan	04.04.1946

D

Daylaxlı	Arin	Əzizbəyov	25.01.1978
Damcılı	Mravyan	Abaran	03.01.1978
Damagirməz	Hovit (Niqavan)	Abaran	15.07.1946
Darğalı	Anastasavan	Artaşat	01.12.1949
Daharlı	Qetk	Axuryan	07.12.1945
Daşqaia	Karaberd	Ani	03.02.1947
Daşlı	Daşdakar	Ararat	03.07.1968
Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1935
Dədəqışlaq	Axundov	Razdan	04.05.1939
Dədəli	Yeğnik	Talin	12.11.1946
Dəymədağlı	Şrvenants	Qafan	12.11.1946
Dəliqardaş	Saruxan	Kamo	21.06.1948
Dəlilər	Dalar	Ardaşat	03.01.1935
Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1946
Dəlikdaş	Tsakkar	Martuni	21.06.1948
Dərabbas	Darbas	Sisian	10.09.1946
Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26.04.1946
Dərəkənd	Dzoraqyuğ	Quqark	26.04.1946
Dərəköy	Saraqyuğ	Qukasyan	12.11.1946
Dərəçiçək	Tsaxkadzor	Razdan	12.11.1946
Dirəklər	Karnut	Axuryan	03.07.1968
Dovşan-qışlaq	Şirakavan	Ani	19.04.1950
Doqquz	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
Donuzyeən	Zəngilər	Masis	03.01.1935
Dornı	Andaraşad	Qafan	25.10.1978
Dostlu	Baremavan	Noyemberyan	20.06.1949
Düzkənd r-nu	Axuryan r-nu	Noyemberyan	07.12.1945
Düzkənd	Baroj	Talin	03.01.1935
Düzxaraba	Hartaşen	Qukasyan	12.11.1946

E

Evcilər	Arazan	Hoktemberyan	10.04.1947
Ellər	Abovyan	Abovyan	12.10.1961
Elləroyuğu	Amasiya	Amasiya	12.10.1961

Ə

Əzizbəyov (Paşalı)	Zaritap	Əzizbəyov (Vayk)	08.07.1957

Əyənzur	Ağavnadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Əksipara	Voskepar	Noyemberyan	10.09.1946
Ələyəz	Araqats	Talin	31.07.1950
Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmiədzin	04.09.1946
Əliqırıx	Astğaqdar	Martuni	03.01.1935
Əliquluşən	Azataşen	Gorus	01.06.1940
Əligöyçək	Kuçak	Aparan	10.09.1946
Əlili	Salvart	Sisian	03.01.1935
Əlixan	Qetik	Qukasyan	03.01.1935
Ərdəpin	Yexeqis	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Ərəvus	Arevis	Sisian	03.07.1968
Ərzəkənd	Arzakan	Razdan	03.07.1968
Ərtiz	Qeğard	Abovyan	04.04.1946
Əfəndi	Noraşen	Sevan	04.01.1938
Əfəndi	Karadzor	Spitak	26.04.1946
Ahaqçı	Zovasar	Talin	25.01.1978
		G	
Gabud	Kapuyt	Əzizbəyov	03.07.1948
Gərgər	Puşkino	Stepanavan	14.02.1937
Gərməz	Kamarik	Abovyan	25.01.1978
Gərni	Qarni	Abovyan	25.01.1978
Goytur	Qetap	Yeğeqnadzor	03.01.1935
Goravan	Yenikənd (Qoravan)	Artaşat	15.07.1946
Gödəkbulaq	Qarcaxpyur	Vardenis	12.08.1946
Gödəkli	Mrqavan	Artaşat	20.08.1945
Gözəldərə	Qexadzor	Araqats	15.07.1946
Gözəldərə	Qexadir	Araqats	31.05.1946
Gözlü	Akunk	Talin	12.11.1946
Göyyoxuş	Saralanc	Spitak	26.04.1946
Göykümbəz	Qexanist	Masis	01.12.1949
Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1946
Göl	Liçk	Martuni	03.01.1946
Göran	Qoqaran	Spitak	24.04.1946
Gülablı	Dzoraqlux	Abaran	15.07.1946
Güllübulaq	Vardaxpyur	Qukasyan	15.07.1946
Güllücə	Vardenis	Abaran	15.07.1946
Güllücə	Zovq	Abovyan	25.01.1978
Güllücə	Sarahart	Spitak	19.04.1950
Gürcüyolu	Torosqyuğ	Qukasyan	30.07.1980
Gütqum	Qexanuş	Qafan	29.06.1949
		H	
Haqqıxlı	Vurğun	İcevan	25.01.1978
Hamamli	Spitak	Spitak	26.09.1949
Haxım	Baqaravan	Şəmşəddin	25.01.1978
Haxıs	Dzorap	Həştərək	01.12.1943
Haçakilsə	Paros (Nahapedavan)	Artik	03.01.1935
Haçapara	Zəhmət	Masis	03.01.1935
Haçasu	Açacur	İcevan	03.01.1935
Haciqara	Ayqeşat	Eçmiədzin	03.01.1935

Hacıqara	Lernapat	Quqark	26.10.1957
Hacılar	Mrqastan	Eçmiədzin	03.01.1935
Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	03.01.1935
Hacı Muxan	Tsovazard	Kamo	25.01.1978
Hacı Xəlil	Tsaxkahovit	Abaran	15.07.1946
Heydərbəy	Sverdlov	Stepanavan	01.06.1940
Həbilkənd	Kalinin qəs.	Masis	01.06.1940
Həmzəçimən	Mrqahovit	Quqark	10.04.1947
Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935
Hozukənd	Quzukənd	Amasiya	12.11.1946
Horadiz	Oradis	Əzizbəyov	03.07.1968
Hüseynqulu Ağalı	Nərimanlı	Vardenis	03.07.1968
		X	
Xancığaz	Gözəldərə	Quqark	01.06.1940
Xarratlı	Arevabyur	Masis	25.01.1978
Xeyirbəyli	Yervandaşat	Hoktemberyan	25.05.1967
		İ	
İydəli	Pşatavan	Hoktemberyan	10.04.1947
İlanlı	Çaybasar	Amasiya	26.04.1946
İlançalan	Ardaşavan	Əştərək	26.04.1946
İlli	Hoğmik	Amasiya	25.01.1978
İlxiyabı	Ayqabats	Axuryan	26.04.1946
İmamşahlı	Mxçyan	Artaşat	03.01.1935
İmirli	Ttucur	Abaran	19.04.1950
İmirxan	Saratak	Artik	01.06.1940
İnəkli	Antarut	Əştərək	01.12.1949
İnəkdağı	Yenikənd	Vardenis	25.01.1978
İnəkli	Darakert	Masis	25.01.1978
İtqıran	Gülüstan	Əzizbəyov	03.01.1935
		K	
Kavtarlı	Parik	Artik	03.01.1935
Kankan	Hatis	Abovyan	25.01.1978
Karvansara	Amre Taza	Araqats	25.01.1978
Karvansara	İcevan	Araqats	25.01.1978
Keğac	Verin Crapi	Ani	03.02.1947
Kefli	Kakavasar	Qukasyan	25.01.1978
Keşişviran	Urtsalanc	Ararat	21.10.1967
Keşişkənd	Qexarot	Araqats	03.01.1935
Keşişkənd r-nu	Mikoyan r-nu	Araqats	03.01.1935
Keşişkənd	Mikoyan	Yeğeqnadzor	03.01.1935
Kələkarx	Şenavan	Hoktemberyan	04.04.1946
Kələrə	Qukasavan	Masis	01.12.1943
Kərimarxı	Sovetakan	Hoktemberyan	03.01.1935
Kərimkənd	Tsaxkaşen	Kamo	02.03.1940
Kərkibaş	Şəfəq	Vardenis	25.05.1967
Kərpicli	Qexadir	Abovyan	03.01.1935
Kəsəmən	Bahar	Vardenis	25.01.1978
Kəsikbaş	Lernakert	Martuni	07.12.1945

Kilsəkənd	Sraşen	Qafan	07.12.1945
Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	31.05.1935
Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
Kiçik Keyti	Lernantsk, Pokraşen	Axuryan	26.04.1946
Kiçik Kəpənəkçi	Hovit	Axuryan	07.12.1945
Kiçik Pərni	Anuşavan	Artik	07.05.1969
Kiçik Şəhriyar	Nor Hartaqes	Hoktemberyan	03.07.1968
Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar	Qukasyan	12.11.1946
Kolagirən	Dzoraqed	Quqark	25.01.1978
Kolagirən	Tsovinar	Martuni	03.01.1935
Korbulaq	Şenkani	Araqats	25.01.1978
Kosaməmməd	Batikyan	Kamo	25.01.1978
Kotanlı	Karmraşen	Əzizbəyov	25.01.1978
Körpəli	Arşaluys	Eçmiədzin	03.01.1935
Körü	Dzoraşen	Gorus	19.04.1950
Küzəcik	Lancaxpyur	Kamo	19.04.1950
Kürd Pəmbəyi	Sipan	Araqats	25.01.1978
Kürdkəndi	Lernazdor	Qafan	25.01.1978
Kürəkən	Ferik	Eçmiədzin	25.01.1978
Kütniqışlaq	Hovtaşen	Artik	15.07.1948
		Q	
Qazançı	Meğraşen	Artik	31.05.1946
Qalalı	Noraber	Ani	03.02.1947
Qalaça	Berdavan	Noyemberyan	25.01.1978
Qaltaxçı	Hartaqyuğ	Spitak	26.04.1946
Qamışqut	Yeğeqnut	Quqark	03.01.1935
Qamışlı	Zartonk	Hoktemberyan	25.01.1978
Qapılı	Qusanqyuğ	Ani	03.02.1947
Qaraboya	Xnkoyan	Spitak	26.04.1946
Qarabulaq	Yerncatap	Abaran	26.04.1946
Qaraburun st.	Karakert st.	Bağramyan	21.01.1968
Qaraqala	Qetap	Talin	12.11.1946
Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	24.06.1948
Qaraqışlaq	Dostluq	Masis	25.07.1978
Qaradağlı	Mrçaved	Artaşat	21.10.1967
Qaradaş	Sevkar	İcevan	21.10.1967
Qarakilsə	Lernhovid	Kalinin	25.01.1978
Qarakilsə	Sisavan	Sisian	25.01.1978
Qarakilsə	Hartavan	Abaran	19.04.1950
Qaral	Qatnacur	Spitak	26.04.1946
Qaralar	Arales	Ararat	25.01.1978
Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	25.04.1946
Qaranamaz	Yeniyol	Amasiya	03.01.1935
Qaranlıq	Qexovit	Martuni	03.07.1968
Qaranlıq	Lusaqyuğ	Abaran	10.09.1948
Qaranlıqdərə	Xavaradzor	İcevan	10.09.1948
Qaraxac	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
Qarahamzalı	Burastan	Artaşat	25.01.1978
Qaraçanta	Əzizbəyov	Amasiya	04.05.1939

Qaracaviran	Araqyuğ	Nairi	04.04.1946
Qarğabazar	Haykaşen	Eçmiədzin	25.05.1967
Qasıməli	Qetapi	Artik	01.06.1940
Qaçağan	Arevatzaq	Tumanyan	25.01.1978
Qaçağan	Lernavan	Spitak	26.04.1946
Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10.09.1948
Qədirli	Lancanist	Ararat	03.07.1968
Qəzənfər	Araqats	Abaran	10.09.1948
Qəmərli	Artaşat	Artaşat	04.09.1945
Qəmərli r-nu	Artaşat r-nu	-	04.09.1945
Qəmərli	Metsamor	Eçmiədzin	15.07.1946
Qətran	Qetamec	Nairi	21.06.1948
Qızqala	Qetavan	Kalinin	25.01.1978
Qızılqoç	Qukasyan	Qukasyan	04.01.1938
Qızılvəng (Çiçəkli)	Makenis	Vardenis	25.01.1978
Qızılkilsə	Qızıldaş	Kalinin	03.01.1935
Qızılkilsə	Karmravan	Qukasyan	03.01.1935
Qızılörən	Şenavan	Spitak	26.04.1946
Qızıldəmir	Voskevaz	Əştərək	03.01.1935
Qıznaüz	Araqats	Eçmiədzin	04.04.1946
Qılçataq	Suser	Talin	12.11.1946
Qıpçaq	Haric	Artik	31.05.1946
Qırğı	Artsavaberd	Şəmşəddin	25.01.1978
Qırmızılı	Karmraşen	Talin	12.11.1946
Qırxbulaq	Aqunk	Vardeis	03.01.1935
Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqats	15.07.1946
Qolqat	Qexanist	Artik	15.07.1948
Qonaqqıran	Şirak	Axuryan	02.03.1940
Qorçulu	Mrqaşad	Hoktemberyan	04.04.1946
Qoturbulaq	Qatnaxbyur	Stepanavan	03.01.1935
Qoşatan	Voskevan	Noyemberyan	25.01.1978
Qoşavəng	Hayqadzor	Ani	19.04.1950
Quzugüdən	Ayqeşad	Hoktemberyan	19.04.1950
Quldərviş	Vosketas	Talin	03.01.1935
Quləli	Ayqedzor	Şəmşəddin	04.05.1939
Quləli	Qarmiryuğ	Kamo	04.06.1940
Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1935
Qundaxsız	Rya Taza	Araqats	25.01.1978
Qurdbulaq	Krasar	Qukasyan	12.11.946
Qurdbulaq	Bolorabert	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Qurduqulu	Armavir	Hoktemberyan	03.01.1935
Quru Araz	Yerasxohun	Hoktemberyan	19.04.1950
Quru Boğaz	Ortacya	Araqats	25.01.1978
Qurumsulu	Dostlu	Noyemberyan	25.01.1978
Quşçu	Keçut	Cermuk ş.	12.11.1946
		L	
Lələkənd	Vazaşen	İcevan	25.01.1978
Ləlvər	Debetavan	Noyemberyan	25.01.1978
Ləmbəli	Baqrataşen	Noyemberyan	18.06.1960

Lök	Vartanizor	Meğri	18.06.1960
M			
Mağdə	Lernarot	Əştərək	01.12.1949
Məsdərə	Dalarik	Talin	21.01.1965
Mahmudlu	Çaykənd	Qafan	01.06.1940
Mahmudcuq	Pemzaşen	Artik	02.03.1940
Mehmandar	Hovtaşad	Masis	25.01.1978
Mehrablı	Vartaşen	Artaşat	20.08.1945
Mehriban	Katnaxpyur	Talin	19.04.1950
Məzrə	Bartsravan	Sisian	10.09.1946
Məlikiər	Spandaryan	Sisian	04.05.1939
Məlikkənd	Tsaxkavan	İcevan	02.03.1940
Məlikkənd	Melikyuğ	Araqats	15.07.1946
Məsimli	Ayqepat	Araşat	01.12.1949
Məscidli	Nor Qyank	Artik	01.06.1940
Misxana	Hankavan	Razdan	01.12.1949
Molla Bayazet	Bambaqaşad	Hotemberyan	03.01.1935
Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	03.01.1935
Mollaqışlaq	Güllüdərə	Quqark	25.01.1978
Molla Eyyublu	Evli	Kalinin	25.01.1978
Molla Göyçə	Maralik	Ani	03.01.1935
Molla Musa	Boskehask	Axuryan	26.04.1946
Muğamlı	Hovtaşen	Artaşat	20.08.1945
Muğan	Hovtamec	Eçmiədzin	25.01.1978
Muğancıq	Ayqedzor	Gorus	19.04.1950
Muncuqlu	Tsilkar	Spitak	15.07.1946
Muradtəpə	Kanakeravan	Nairi	15.08.1964
Murteyil	Çiçəkbulaq	İcevan	25.01.1978
Mustuqlu	Lancik	Ani	03.02.1947
Möhüb	Balahovit	Abovyan	26.12.1968
N			
Nalbənd	Şirakamut	Spitak	25.01.1978
O			
Ovandərə	Hovanadzor	Stepanavan	19.04.1950
Oğruca	Qarinman	Vardenis	19.04.1950
Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20.08.1945
Ördəkli	Lcaşen	Sevan	26.04.1946
Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Ortakilsə	Maisyan	Axuryan	26.04.1946
Ortakilsə st.	St. Maisyan	Axuryan	31.07.1950
Ocaqqulu	Arapi	Axuryan	26.04.1946
P			
Palıdlı	Arpeni	Qukasyan	25.01.1978
Paşakənd	Marmarik	Razdan	03.01.1935
Paşalı	Zaritap	Əzizbəyov	03.01.1935
Pirməzrə	Katnarat	Qafan	29.06.1949
Pirmələk	Areq	Talin	03.01.1935
Polad Ayrım	Polad	İcevan	03.01.1935
Püsgah	Ayqedzor	Meğri	03.01.1935
R			
Revazlı	Ditavan	İcevan	25.05.1967
Reyhanlı	Ayqavan	Ararat	04.04.1946
S			
Sabunçu	Araksavan	Artaşat	25.01.1978
Sabunçu	Hatsaşen	Talin	25.01.1978
Saybalı	Sarnakunk	Sisian	10.09.1946
Saratı	Xaştərak	İcevan	10.09.1946
Samurlu	Sarapat	Qukasyan	12.11.1946
Sarıbaş	Haykasar	Artik	07.07.1948
Sarımsaxlı	Karaberd	Quqark	04.04.1946
Saçlı	Noraşen	Abaran	15.07.1946
Sübhanverdi	Luysaxpyur	Ani	03.02.1947
Sədibağdı	Çkalov	Tumanyan	22.02.1939
Səmadərviş	Çknax	Abaran	01.06.1940
Samanqar	Qeğakert	Eçmiədzin	25.01.1978
Sərdarabad	Hoktember	Hoktemberyan	03.01.1935
Sərdarabad r-nu	Hoktemberyan r-nu	Hoktemberyan	02.03.1935
Sətənağac	Güney	Vardenis	03.01.1935
Sirkətas	Xdrants	Qafan	03.01.1935
Siçanlı	Avtona	Talin	03.01.1935
Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov	12.10.1956
Söyüdlü	Sarnaxpyur	Ani	02.02.1940
Sunqurlu	Hayrenyants	Artik	31.05.1946
Sultanabad	Şurabad	Amasiya	31.05.1946
Sultanbəy	Bartsrıni	Əzizbəyov	03.01.1935
Susuz	Tsamakasar	Talin	12.11.1946
Ş			
Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940
Şahablı	Şağap	Ararat	03.07.1968
Şahalı	Vahaqni	Quqark	10.0.1947
Şahalı st.	Vahaqnadzor	Quqark	25.01.1978
Şahnəzər	Metsavan	Masis	25.01.1978
Şahriz	Qeğamavan	Sevan	26.04.1946
Şenatağ	Lernaşen	Sisian	02.03.1940
Şahvarid	Huşakert	Bağramyan	03.07.1968
Şirabad	Parakar	Eçmiədzin	03.07.1968
Şirakqala	Vardenut	Abaran	15.07.1946
Şirvancıq	Lernakert	Artik	15.07.194[illegible]
Şıxlar	Qızılşəfəq	Sisian	02.03.1940
Şıxlar	Lusarat	Ararat	26.12.1968
Şeyxhacı	Şğərşiq	Talin	03.01.1935
Şorlu	Daşdavan	Masis	25.01.1978
Şorlu	Mehmandar	Masis	03.01.1935
T			
Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
Tayçarıx	Meğradzor	Razdan	31.05.1946
Tala	Qetahovit	İcevan	25.01.1978
Talıboğlu	Lusakert	Artik	15.07.1948

Talış	Aruç	Əştərək	11.11.1970
Tamamlı	Burastan	Artaşat	11.11.1970
Tapanlı	Qexasar	Spitak	25.01.1978
Taxtakörpü	Teğut	Dilican	04.04.1946
Tecirəbək	Dzoraxpyur	Abovyan	27.02.1960
Terp	Saravan	Əzizbəyov	10.09.1970
Təzəkənd	Ayntap	Masis	04.04.1946
Təzəkənd	Nor Qyuğ	Abovyan	21.10.1967
Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan	03.07.1968
Təzəkənd	Tasik	Sisian	25.01.1978
Təknəli	Qoqhovit	Qukasyan	01.12.1949
Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək	19.04.1950
Təkərli	Tsaxkaşen	Abaran	04.04.1950
Təpədibi	Haykavan	Hoktemberyan	04.04.1946
Təpədölək	Arevik	Axuryan	07.12.1945
Titoy Xaraba	Bavra	Qukasyan	07.12.1945
Tovuzqala	Berd	Şəmşəddin	07.12.1945
Tolk	Verin Craşen	Orconikidze (İrəvan)	07.12.1945
Tomardaş	Vardakar	Artik	31.05.1946
Tomardaş st.	Vardakar st.	Artik	31.07.1950
Toparlı	Hatsik	Axuryan	07.12.1945
Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
Toxanşahlı	Masis	Artaşat	20.08.1945
Tutiyə	Saranist	Abovyan	21.06.1948
Tülnəbi	Saralanc	Nairi	20.08.1945
Tüskülü	Lusakunk	Vardenis	25.01.1978
		U	
Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
Uzunoba	Arqavand	Hoktemberyan	10.04.1947
Uzuntala	Onut (Ayqehovit)	İcevan	25.05.1967
Uzunqala qəs.	Qayan	İcevan	25.05.1967
Uliya	Sarvanlar	Masis	25.05.1967
Uluxanlı	Masis	Masis	31.07.1950
Urut	Vorotan	Sisian	03.07.1968
		Ü	
Üçüncü Qarakilsə	Dzoraşen	Qukasyan	03.01.1935
		V	
Vedi r-nu	Ararat r-nu	Qukasyan	15.05.1968
Verməzyar	Arevaşat	Eçmiədzin	04.04.1946
Vəli Ağalı	Dzoraqyuğ	Martuni	04.04.1946
Vəlikənd	Tsaxkavan	Şəmşəddin	04.05.1939
		Y	
Yaqublu	Meqrut	Quqark	01.04.1946
Yaycı	Qarjis	Gorus	03.07.1968
Yaycı	Zovaber	Sevan	25.01.1978
Yamancalı	Dextsut	Artaşat	5.05.1967
Yanıqpəyə	Meşəkənd	Krasnoselsk	25.01.1978
Yarpızlı	Lcavan	Vardenis	25.05.1967

Yasavul	Hovuni	Axuryan	07.12.1945
Yeqanlar	Arevaşad	Artik	15.07.1948
Yelqovan	Kotayk	Abovyan	07.12.1945
Yeni Başkənd	Qetik	Krasnoselsk	30.05.1984
Yeniköy	Xarkov	Ani	
Yengicə	Norabats	Masis	25.01.1978
Yaşıl	Kakavadzor	Talin	12.11.1976
Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	01.12.1949
Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
Yuxarı Adyaman	Verin Qetaşen	Martuni	07.12.1945
Yuxarı Aylanlı	Tsaxkunk	Eçmiədzin	04.04.1946
Yuxarı Axta	Lernanist	Razdan	25.01.1978
Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946
Yuxarı Qarğaqoymaz	Verin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
Yuxarı Qarxın	Crarat	Eçmiədzin	04.04.1946
Yuxarı Qeyləsər	Byuravan	Artaşat	20.08.1945
Yuxarı Zağalı	Axpradzor	Vardenis	25.01.1978
Yuxarı Zeyvə	Taronik	Eçmiədzin	25.01.1978
Yuxarı Kolanlı	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.01.1978
Yuxarı Kürdkəndi	Noraşen	Artaşat	-
Yuxarı Necili	Nizami	Masis	25.01.1978
Yuxarı Pirtikan	Tsaxkasar	Talin	02.03.1940
Yuxarı Türkmənli	Abaqa	Eçmiədzin	03.01.1935
Yuxarı Xatınarxı	Hankaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
		Z	
Zeyvə	David-bek	Qafan	26.06.1949
Zərzibil	Zərkənd	Vardenis	03.01.1935
Zolaxaç	Zolakar	Martuni	03.01.1935
Zöhrablı	Mrqanut	Artaşat	20.08.1945

Cədvəldən göründüyü kimi, yaşayış məntəqəsi adlarının Azərbaycan türkcəsinə aid maraqlı etnolinqvistik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri vardır. İrəlidə bu adların linqvistik xüsusiyyətləri üzərində ayrıca dayanacağıq. Qeyd olunmalıdır ki, yaşayış məntəqəsi adları, yəni oykonimlərlə

yanaşı, ermənilər digər kartoqrafik adlara da divan tutmuşlar. Tarix və coğrafiya kitablarında və xəritələrində əks olunan dağ, çay, dərə, zirvə, yaylaq və s. oronimik və hidronimik adlar da, ya təhrif olunmuş, ya kalka üsulu ilə tərcümə edilmiş , ya da ki, başqa formada erməniləşdirilmişdir. Məsələn, 1961-ci ildə VIII sinifdə təhsil alan azərbaycanlı şagirdlər üçün dərslik kimi nəzərdə tutulan "Ermənistanın fiziki coğrafiyası" (Azərbaycan dilində) kitabında dağ, daş, dərə, zirvə, çay, göl, silsilə, düzənlik, yaylaq və s. coğrafi adlar əsil adları ilə, azərbaycanca verilmişdir. Amma 1988-ci ildə VII-VIII siniflər üçün, rus dilində və erməni dilində nəşr olunmuş həmin dərsliklərdə isə coğrafi adlar uydurma erməni adları ilə əvəz edilmişdir. Qeyd edək ki, oronimik və hidronimik adların dəyişdirilməsidə rəsmi sənədlər (əmr, sərəncam və s.) olmamışdır. Kartoqrafik adları fərdi qaydada erməni dilçi və coğrafiyaçıları uydураraq xəritələrə daxil etmişlər. Məsələn, "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarında xatırlanln Ağlağan (2992), "Urasar" – Dəlidağ (3106) "Açkasar", Ələyəz (4000) – "Arakadz", Bozabdal (3141) – "Bazum", Maymaq (3082) – "Maymax", Ağbaba (3042) – "Qukasyan", İşıqlı (3010) – "İsxannasar", Əriməz (2450) – "Azamazd"la əvəz olunuşdur. Çaylara da uydurma erməni adları verilmişdir. Məsələn: Baharlı – "Voratan", Qarasu – "Metsamor", Arpaçay –

"Axuryan", Arpagöl – "Arpiliç", Göyçə – "Sevan", Oxçu – "Voğci", Gedər çay – "Gedarru", Dəliçay – "Qexarot" və s.

Göstərilən coğrafi obyektlər makrotoponim və makrohidronim kimi bəlli olmuşdur. Ona görə də mənəvi dünyamız olan bu yer-yurd və çay adları folklorumuzda bədiiləşmişdir. Məsələn:

Ələyəz başı haca ,
Əlim dolaşdı saça,
İqid odur sevdiyin,
Xəlvət götürüb qaça.

Gümrü yanı sərt qaya,
Boylandım Arpaçaya.
Ev tikdim, yuva qurdum,
Əməyim getdi zaya.

Durnam uçur Loruya,
Qanad salır oruya.
Pəmbəkdən dğnüb gəlsin,
Xəbər versin geriyə.

Dəlidağdan su içdim,
Soyuqladım büzüşdüm.
Yaxşı ki yarı gördüm,
Yoxsa dünüb ölmüşdüm.

5.2. 1988-ci ilə qədər Qərbi Azərbaycanda mövcud olan və azərbaycanlılar yaşamış yaşayış məntəqələrinin adları.

1.Amasiya (Ağbaba) rayonu

1. Oxçoğlu (Vaxçi – 1991), 2. Güllübulaq (Ardahan – 1991), 3. Çaxmax (Kamxut – 1991), 4. Mağaracıq, 5. Qaraçanta (Əzizbəyov – 1939, Arekdanem – 1990), 6. Daşkörpü, 7. İbiş

(Dayrik – 1991), 8. Qoncalı (Zarişat – 1991), 9. İlanlı (Çaybasar – 1946, Aravet – 1991), 10. Düzkənd (Halvar – 1991), 11. Qaranamaz (Yeniyol – 1935, Ağvorik – 1991), 12. Göllü (Vardenis – 1991), 13. Təpəkənd (Daşdavayr – 1990), 14. Sultanabad (Şurabad), 15. Balıqlı, 16. Öksüz (Dalarik – 1991), 17. Güllücə, 18. Ellərkənd, 19. Çivinli (Yeğnacur – 1991), 20. Hozukənd (Quzukənd), 21. Qarabulaq (Şağik – 1991), Qönçəli // Qoncalı (Zarişat-1991)

Qarışıq yaşayış məntəqəsi:

22. Amasiya (Hamasa)

2.Barana (1930 – Noyemberyan) rayonu

1. Yuxarı Körpülü

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

2. Debedavan (Baraxlı), 3. Ləmbəli (Baqrataşen – 1972), 4. Ayrım sovxoz (Btğavan), 5. Aşağı Körpülü (Haxtanaq – 1978), 6. Ayrım (qəsəbə dəmiryol stansiyası), Yuxarı körpülü.

3.Vedi (1935 – Ararat) rayonu

1. Şidli (Yexeqnavan – 1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

2. Xalisa (Noyakert – 1991), 3. Arazdəyən (Yerasx – 1968), 4. Şirazlı (Vosketan – 1991), 5. Qaralar (Aralez – 1978), 6. Yengicə (Sisavan – 1978), 7. Taytan (Vanaşen – 1978), 8. Kiçik Vedi, 9. Şıxlar (Lusarat – 1978), 10. Avşar, 11. Çimənkənd (Urcadzor – 1978), 12. Dəvəli (Ararat şəhəri – 1947), 13. Vedi, 14. Daşdı (Daştakar - 1968), 15. Dəvəli kəndi, 16. Armaş, 17. Çəmbərək (Surenavan).

4.Çəmbərək (1935 – Krasnoselo) rayonu

1. Cil, 2. Ardanış, 3. Şorca, 4. Toxluca (Draxtik - 1991), 5. Ağbulaq (Axperek – 1991), 6. Gölkənd (Ayqut – 1991), Çaykənd (Dprabak – 1991), 8. Əmirxeyir (Kalavan – 1991), 9. Bəryabad (Barepat – 1991), 10. Yanıqtəpə (Meşəkənd – 1978, 1991 Antaraqeğ), 11. Cıvıxlı, 12.Qaraqaya (Coravank – 1991).

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

13. Çəmbərək (Krasnoselo), 14. Orconikidze

5. Allahverdi (1969 – Tumanyan) rayonu

1. Böyük Ayrım, 2. Bala Ayrım, 3. Yuxarı Axtala

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

4. Allahverdi (Mədən qəsəbəsi), 5. Şamlıq qəsəbəsi, 6. Aşağı Axtala qəsəbəsi (Gümüşxana), 7. Clız, 8. Axtala dəmiryol stansiyası

6.Mehri rayonu

1. Nüvədi, 2. Aldərə, 3. Lök (Vartanizor)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

4. Maralzəmi, 5. Lehvaz, 6. Mehri, 7. Astazur (Şivanidzor – 1935)

7. Karvansara (1920 – İcevan) rayonu

1. Göyərçin, 2. Mürteyil (Çiçəkbulaq – 1978, Qeğatan – 1991), 3. Haqqıxlı (Vurğun – 1978, Hovk – 1991), 4. Alaçıqqaya (Alaçux), 5. Ağkilsə (Cermakavan – 1991), 6. Polad (Xaçardzap - 1991), 7. Salah (Akanavan – 1991)

8. Keşkənd (1935 – Yeğeqnadzor, Mikoyan) rayonu

1. Qabaxlı, 2. Ələyəz (Yexeqis – 1991), 3. Qovuşuq (Yermon – 1991), 4. Aysəsi (Qızılgül – 1946, Arates – 1991), 5. Qalaser, 6. Gədikvəng, 7. Qaraqaya, 8. Güldüzü (Vardahovit – 1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

9. Əməğu, 10. Sallı, 11. Hors, 12. Ağkənd (Ağncadzor – 1968), 13. Çivə

9. Qarakilsə (1940 – Sisyan) rayonu

1. Qızılcıq, 2. Sofulu, 3. Murxuz, 4. Şıxlar, 5. Ağüdü (Aqitu – 1991), 6. Urud (Vorotan – 1968), 7. Ərəfcə (Arevis – 1968), 8. Comərdli (Tanahat – 1991).

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

9. Dəstəkirt, 10. Vağudi, 11. Şəki.

10.Gorus rayonu

1. Şurnuxu, 2. Ağbulaq, 3. Qurdqalaq

11. Vorontsovka (1935 – Kalininо) rayonu

1. Qızıldaş (Aruni – 1991), 2. Sarıyar (Apaven – 1991), 3. Evli (Coramut – 1991), 4. Cücəkənd (Qızılşəfəq – 1935), 5. Soyuqbulaq (Paqaxpyur – 1991), 6. İlməzli, 7. Qaraqala, 8. Dəmirçilər (Qoqavan – 1991), 9. Qaraisa (Meqahovit – 1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

10. Kalinino qəsəbəsi (Taşir – 1991), 11. Novoselçovo, 12. Saratovka, 13. Privolnı, 14. Kruqloşışka, 15. Medovka, 16. Mixailovka, 17. Petrovka (Qurdqala), 18. Blaqodarno, 19. Lorsovxoz

12. Böyük Qarakilsə (1969 – Qukark) rayonu

1. Hallavar, 2. Yuxarı Kilsə, 3. Mollaqışlaq (Güllüdərə - 1978), 4. Xancığaz (Gözəldərə - 1940, Ağnavadzor - 1991), 5. Arçut, 6. Heydərli, 7. Aşağı Kilsə

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

8. Vartana (Şaumyan), 9. Fioletovo, 10. Lermontovo

13. Basarkeçər (1969 – Vardenis) rayonu

1. Hüseynquluağalı (Nərimanlı, Ştavan – 1991), 2. Böyük Qaraqoyunlu (Əzizli – 1935, Norabak – 1991), 2. Aşağı Şorca, 4. Yuxarı Şorca, 5. Daşkənd (Ayrk – 1991), 6. Sarıyaqub (Çaxkadzor – 1991), 7. Qayabaşı (Qeğamabak – 1991), 8. Qoşabulaq (Şadcrek – 1991), 9. Zərzibil (Zərkənd – 1935, Kut – 1991), 10. Ağkilsə (Azad – 1935), 11. Zod (Cotk – 1991), 12.

Babacan (Qızılkənd – 1978), 13. Pəmbək, 14. Dərə (Daranek - 1991), 15. Şişqaya (Qukariç – 1991), 17. Bala Məzrə (Pokr Masrik - 1991), 18. Qaraiman (Sovetkənd – 1978, Kaxank – 1991), 19. Kəsəmən (Bahar – 1978, Arpunk – 1991), 20. İnəkdağı (Yenikənd – 1978, Tretuk – 1991), 21. Qanlı (Qamışlı – 1946), 22. Kərkibaş (Şəfəq – 1967, Vanevan – 1991), 23. Subatan (Qexakar – 1991), 24. Canəhməd (Günəşli – 1969, Kutakan – 1991), 25. Ağyoxuş, 26. Sətənəxaç (Güney – 1935, Arevuni – 1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

27. Yuxarı Zağalı (Ağpradzor – 1978), 28. Çaxırlı (Sovetakert – 1978, Kaxakn - 1991), 29. Tüstülü (Lusaqeunk – 1978), 30. Böyük Məzrə (Medz Masrik – 1991), 31. Qızılvəng (Çiçəkli – 1940, Makenis - 1978), 32. Torf,

14. Uluxanlı (1937 – Zəngibasar), (1969 – Masis) rayonu

1. Zəhmət (Xaçpar – 1991), 2. Dostluq (Qaraqışlaq, Ayanit – 1991), 3. Dəmirçi (Darbnik – 1991), 4. Sarvanlar (Sis – 1991), 5. Rəncbər, 6. Zəngilər (Zorak – 1991), 7. Kalinin qəsəbəsi (Həbilkənd, Reyhanlı, Seyidkənd – Noramarq – 1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

8. Yuxarı Necili (Nizami – 1978), 9. Aşağı Necili (Sayat Nova – 1978), 10. Rəhimabad, 11. Mehmandar (Hovtaşad –

1978), 12. Şöllü (Daşdavan – 1978), 13. Arbat, 14. Uluxanlı (Zəngibasar, Masis – 1950) qəsəbəsi

15. Paşalı (1956 – Əzizbəyov, 1991 Vayk) rayonu

1. Köçbəy (Yeğedzor – 1991), 2. Leyliqaçan, 3. Saravan, 4. Axta, 5. Gomur (Qomk – 1991), 6. Gabud, 7. Gülüstan (Nor Aznaberd – 1991), 8. Zeytə (Zedea – 1991), 9. Terp (Saravan – 1960)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

10. Karmraşen (Kotanlı), 11. Qndevaz, 12. Horadiz (Oradis – 1968)

16. Hamamlı (1949 – Spitak) rayonu

1. Qursalı, 2. Saral

Qarışıq yaşayış məntəqəsi:

3. Qızılörən (Şenavan – 1946)

17. Cəlaloğlu (1923 – Stepanavan) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Rus Gərgəri (Puşkino – 1937), 2. Gərgər, 3. Kələkürək, 4. Kirov (Xarxar), 5. Çubuqlu (Kuybışev-1939), 6. Qara Məmməd (Maksim Qorki – 1939)

18. Qəmərli (1945 – Artaşat) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Yamancalı (Desxut – 1967), 2. Bayburd

19. Ellər (1961 – Abovyan) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

1. Göykilsə (Kaputan – 1935), 2. Nurnus, Ellər.

20. Sərdarabad (1930 – Hoktomberyan) rayonu

Qarışıq yaşayış məntəqəsi:

1. Bağçalar (Baqaran – 1968)

21. Qafan rayonu.

1. Kığı, 2. Kirs, 3. Kürüt, 4. Kərd, 5. Mahmudlu, 6. Pəyhan, 7. Kəhləsin, 8. Aşağı, 9. Pürülu, 10. Acıbac, 11. Yuxarı Pürülu, 12. Qovsud, 13. Zeyv., 14. Müsəlləm, 15. Yuxarı Kirətağ, 16. Aşağı Kirətağ, 17. Aşağı Dərvus, 18. Qaradağ, 19. Xələc, 20. Oxtar, 21. Çibili, 22. Yuxarı Gödəkli, 23. Aşağı Gödəkli, 24. Bəydaş, 25. Yuxarı Dəvrus, 26. Hümed, 27. Novruzlar, 28. Qatar, 29. Atqız, 30. Çaykənd, 31. Qafan, 32. Sarıdərə, 33. Pirimli, 34. Sünik, 35. Şəhərcik, 36. Qacaran.

22. Axta (1935 – Hrazdan) rayonu.

1. Axta, 2. Qayqocalı, 3. Təkəli, Qorçulu, 5. Misxana, 6. Zusavan.

5.3. Türkmənşəli adların sonuncu soyqırımı.

1991-ci il aprelin 9-da erməni hökuməti Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılar yaşamış sonuncu yaşayış məntəqələrinin adlarını rəsmi qaydada yenə də dəyişdirmiş və

kəndlərə ərazi ilə heç bir etnik-tarixi bağlılığı olmayan uydurma erməni adları vermişlər. Məsələn:

Ağbaba (Amasiya) rayonu

1. Oxçoğlu – Vaxçi, 2. Əzizbəyov – Areqdanem, 3. Baytar – Hovtun, 4. Düzkənd – Halvar, 5. Qoncaı – Zarişat, 6. Göllü – Vardenis, 7. Qarabulaq – Şağık, 8. Çaxmaq – Kamxut, 9. Çaybasar – Aravet, 10. Yeniyol – Ağvorik, 11. İbiş – Dayrik, 12. Çivinli – Yeğnacur, 13. Öksüz – Darik, 14. Güllübulaq – Ardahan

Vedi (Ararat) rayonu

1. Şirazlı – Vosketan, 2. Yengicə - Sisavan, 3. Xalisa – Norakert, 4. Şidli – Yexeknavan.

Əştərək rayonu

Nəziravan – Nazaravan

Basarkeçər (Vardenis) rayonu

1. Günəşli – Kutakan, 2. Qızılkənd – Çantak, 3. Dərə – Daranak, 4. Şişqaya – Qukariç, 5. Böyük Məzrə – Mec Masrik, 6. Kiçik Məzrə – Pokr Masrik, 7. Bahar – Arpunk, 8. Sovetkənd – Kaxakn, 9. Yenikənd – Tretuk, 10. Nərimanlı – Şatvan, 11. Əzizli – Norabak, 12. Sarıyaqub – Çaxqacor, 13. Qayabaşı – Qeğamabok, 14. Qoşabulaq – Şadcrek, 15. Daşkənd – Hayrk, 16.

Subatan – Qexakar, 17. Güney – Arevuni, 18. Şəfəq – Vanevan, 19. Zod – Sotk, 20. Zərkənd – Kut .

Karvansara (İcevan) rayonu

1. Vurğun – Hovk, 2. Salah – Hakanavank, 3. Polad – Xaçardzap, 4. Ağkilsə – Cermakavan, 5. Çiçəkbulaq – Qexatap.

Kalinin rayonu

1. Evli – Coramut, 2. Dəmirçilər – Qoqavan, 3. Qızıldaş – Aruni, 4. Sarıyar – Apaven, 5. Soyuqbulaq – Paqaxpyur, 6. Qaraqala – Noramut, 7. Qaraisə - Meqohovit.

Qafan rayonu

1. Acıbac – Adjabac, 2. Bəydaş – Xorcor, 3. Kərd – Kard, 4. Qaraçimən – Ditsmayri, 5. Qovşut – Kavçut, 6. Aşağı Pürülü – Qexanavank, 7. Şabadin – Yexeq

Qukark rayonu

1. Gözəldərə - Ağnavacor, 2. Kirovakan – Vanadzor

Yeğeqnadzor rayonu

1. Ələyəz – Yexeqis, 2. Qovuşuq – Yermon, 3. Qızılgül – Arates, 4. Gülüdüz – Vardahovit

Kəvər (Kamo) rayonu

Ağqala – Berdunk

Kotayk rayonu

Bağçılıq – Verin Ptxni

Sisyan rayonu

1. Comərdli – Tanahat, 2. Ağudi – Aqitu, 3. Uz – Uyc.

Krasnoselo rayonu

1. Krasnoselo qəs. – Çambarak, 2. Ağbulaq – Ağperek, 3. Toxluca – Draxtik, 4. Gölkənd – Ayqut, 5. Çaykənd – Dprabak, 6. Əmirxeyir – Kalavan, 7. Bəryabad – Barepat, 8. Qaraqaya – Coravank, 8. Meşəkənd – Antaraqeğ.

Ulixanlı (1950 – Zəngibasar, 1969 – Masis) rayonu

1. Zəngilər – Zorak, 2. Sarvanlar – Sis, 3. Kalinin qəs. – Noramarq, 4. Dostluq – Ayanist, 5. Dəmirçi – Darbnik, 6. Zəhmət – Xaçpar.

Axta (1935 – Nrazdan) rayonu

1. Gümüş – Karenis, 2. Təkərli – Hartavaz (5, 272-276).

Göründüyü kimi, 1990-cı ildə Qərbi Azərbaycadaki yaşayış məntəqəsi adlarına sonuncu dəfə divan tutulmuşdur. Bu yer yaddaşının dünyada görünməyən bir soyqırımıdır. Qeyd edək ki, 1000 illərlə Kiçik Asiyada yaşayan türklər nə Osmanlı imperiyası dövründə, nə də Respublika dövründə Bizans və Romalılara aid adlara toxunmamışlar. Məsələn, Sivaş, Amasiya,

Trabzon, Ədirnə. Samsun və s. Bu başqa xalqların mənəvi mirasına sayqıdır.

5.4. Qərbi Azərbaycandakı – oykonimlərin linqvistik xüsusiyyətləri

Məlumdur ki, Qərbi Azərbaycanda toponimlərin türk qatı mövcud olmuşdur. Bu qat nəinki yaşayış məntəqəsi adlarında, eləcə də hər bir kəndin ərazisində mövcud olmuş yüzlərlə mikrotoponimlərdə özünü göstərmişdir. Ərazinin relyefi müxtəlif olduğu üçün daha çox makro və mikrotoponimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu mikrotoponimlərdə Azərbaycan türklərinin həyat fəaliyyəti - əkin, biçin, toxuculuq, qoyunçuluq, maldarlıq, bostançılıq, bağçılıq və s. sahələrdəki əmək fəaliyyəti nəticəsində yaranmışdır. Mikrotoponimlər bölgələrin relyefinə uyğun olaraq biçənək, əkin sahəsi, qoruq, dağ, dərə, yamac, yoxuş, yolaq, qayalıq, yarğan təpə, otlaq, örənə, axmaz, bulaq, çay və s. kiçik coğrafi obyektləri əhatə edirdi. Nə yazıq ki, Qərbi Azərbaycanda indi azərbaycanlılar yaşamadıqlarına görə toponimlərin işlənmə funksiyası yox olmuşdur. Yəni minlərlə toponim və hidronim məhv olmuşdur. Qərbi Azərbaycandakı yaşayış məntəqəsi adları, yəni oykonimlər də Azərbaycan-Türk dilinin qrammatik qayda qanunları əsasında yaranmışdır. Bu oykonimlər, həm də mikrotoponimlər xalqımızın torpaq üzərində yazdığı yaddaşdır - etnik yaddaş. Bu yaddaş vaxtında toplanıb lüğət halına salınmadığı üçün mənəvi mədəniyyətimizə ölçülməz dərəcədə ziyan dəymişdir. Bu yer-yurd adlarımız tarix, mifologiya, coğrafiya, etnoqrafiya, dil və sosial həyatımızı əks etdirir. Bu adlar birdən - birə yox, tarixin müxtəlif mərhələlərində formalaşmışdır. Onların yaşını min illərlə ölçmək olar. Heç bir erməni alimi Qərbi Azərbaycandakı yaşayış məntəqəsi adları, eləcə də relyef adlarından əvvəlki adı deyə bilməz. Ancaq onlar qədim mənbələrdə xatırlanan toponimləri erməni dilinə uyğunlaşdırıb təhrif edərək qədim adlara, həm də, həmin adlar vasitəsilə ərazilərə sahib olmağa can atırlar. Məsələn;

Gümrünü "Kumayri", Qaranqu çayını "Sevcur", İşıqlı dağını "İsxannasar" Goranı "Kokaran", , Ələyəzi "Araqadz", Ara dağı "Arayı ler", Göyçə dağı "Quqar", İrəvanı "Erebuni", Beceneni "Bjini" və bu kimi təhrif etmələri buna misaldır.

Qafqazda, Azərbaycan türklərinin tarixən yaşadıqları ərazilərin toponimiyasında *etnonimlər* (tayfa adları əsasında yaranmış toponimlər), *antroponimlər* (şəxsi adları əsasında yaranmış toponimlər), *fitotoponimlər* (ərazilərin bitki aləmini əks etdirən toponimlər), *zoonimlər* (ərazilərin heyvant aləmini əks etdirəm toponimlər), *oronomlər* (relyef adları), *hidronimlər* (su obyektlərinin adları) və s. bir onomastik sistem təşkil edir. Bu toposistem bütün türk ellərinin toponimiyası ilə səsləşir.

İrəvan, Zəngəzur, Ağbaba, Vedibasar, Zəngibasar, Mehri, Vedi, Lori, Pəmbək, Şörəyel və Qərbi Azərbaycanın digər ərazilərində mövcud olmuş yaşayış məntəqəsi adları linqivistik baxımdan, həm də toponimik səviyyədə müxtəlifdir.

1. Qərbi Azərbaycan oykonimlərinin leksik semantik xüsusiyyətləri

Qərbi Azərbaycandakı oykonimlərin leksik-semantik mənalarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1) Xalq və etnik tayfa adlarını əks etdirən oykonimlər-etnooykonimlər:

Qərbi Azərbaycana azərbaycan türklərini qırılmaz tellərlə bağlayan əsas vasitələrdən biri və ən əsası mlli kodumuz sayılan, böyük tarixi ənənəsi olan tayfa adlarıdır: Xələc, Bayandur, Bayat, Afşar, qanlı, ququar (Göyər, Qaraqoyunlu, Qayı, Qıpçaq, Kəngər, Dügərli, Oxcu, qarapapaq, OğuzlarŞ Oğuzdaş, Türkmənli, Kasak, Qazax, Cəkurlu və s. Göründüyü kimi, qeyd olunan etnik mənşəli adlar Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş türk tayfalarının adlarıdır. Ona görə də göstərilən etnooykonimlər bizim etnik pasportumuz kimi qiymətləndirilməlidir.

2) Şəxs adlarından – antroponimlərdən törənən oykonimlər – antpopoykonimlər:

Şəxs adlarını əks etdirən antrooykonimlər əsasən xüsusi mülkiyyətçiliyi bildirməklə yanaşı, həm də kəndin əsasını qoyan

şəxsin və ya nəsil (tayfa) başçısının adını əks etdirir. Belə adlar da müxtəlif antroponomik modellərdə əks olunur:

a) Dini titilla birlikdə işlənən, heç bir topoformant və ya şəkilçi qəbul etməyən şəxs adlarından törənən antropooykonimlər:

Molla Göycə, Molla Musa, Molla Dursun, Hacı Xəlil, Hacı Nəzər, Nacı Qara, Şeyx Hacı, Hacı Muğan və s.

b) Birinci tərəfi ləqəb, ikinci tərəfi şəxs adından ibarət olan antroponimik modeldən törənən antropooykonimlər:

Kosa Məmməd, Tülü Nəbi, Qaçaq Qulu, Dar Abbas, Arıx Vəli, Qul Dərviş, Qul Əli, Qara Məmməd, Qara Namaz və s.

c) Heç bir şəkilçi qəbul etmədən müxtəlif formalı şəxs adlarında törənən anntrooykonimlər:

Şahalı, Şahnəzər, Şəhriyar, Qasıməli, Babacan, Bədəl, Alıxan, Qəzənfər, Sultanbəy, Sübhanverdi və s.

Gördüyümüz kimi, göstərilən antropooykonimlərdən Alı xan, Sultan bəy, Heydər bəy oykonimlərində həm də o dövrü əks etdirən mülki titullar əks olunmuşdur. Bəzi mənbələrdə bunların tarixi şəxsiyyətlər olduqları qeyd olunur.

3) Relyef adlarından- oronimlərdən törənən oykonimlər – orooykinimlər.

Relyef adlarını əks etdirən orooykonimlərin birinci tərəfində miqdar, əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər, II tərəfində

isə əsasən dərə, təpə, dağ, yarğan, yoxuş, qaya və s. oronimik terminlər əks olunur:

Göyyoxuş, Sarıyoxuş, Bozyoxuş, Qaradağ, Ovandərə, Dərindərə, Sarıyar, Şiştəpə, Qaraqaya, Alacıqqaya və s.

Şəxsi müşahidələrim və araşdırmalarımla deyə bilərəm ki, bir çox halda orooykonimlər relyefin əlamət və xüsusiyyətlərini əks etdirir.

4) Su mənbələrinin adlarından törənən oykonimlər-hidrooykonimlər.

Oykonimə çevrilən hidronimlər ilk vaxtlar doğrudan da bulaq, çay, su adlarını bildirmişdir: Gullu bulaq, Arpa çay, Kor bulaq, Haca su və s.)

Həmin su mənbələrinin yanında yaşayış məntəqəsi salındıqdan sonra, yəni məskunlaşma olduqdan sonra coğrafi obyektin yeni növü yaranmış, hidronim-oykonimə çevrilmişdir. Hidronim yenidən toponimləşmişdir. Ad ilkin mənasını itirsə də, müəyyən xüsusiyyətləri ilə keçmiş hidronimin xüsusiyyətlərini əks etdirir: Arpaçay, Arpa, Korbulaq, Güllübulaq, Ağbulaq, Qarabulaq, Hacasu, Zəngibasar və s.

***5) Fitonimləri – bitki və meyvə adlarını əks etdirən oykonimlər – fitooykonimlər*:**

Qozluca, Qönçəli, Almalı, Arpa, Armudlu, Aşağı Alcalı, Yuxarı Alcalı, Sarımsaxlı, Söyüdlü, Palıdlı və s.

Bitki və meyvə adlarını əks etdirən yaşayış məntəqəsi adları bir çox halda ərazinin faunasını əks etdirir. Lakin bəzən aldadıcı da olur. Məsələn: Ərtik rayonunda Armudlu adlı bir kənd olsa da, kəndin ərazisində heç bir bəzək ağacı belə yoxdur. Görünür, miqrativ fitooykonimdir. Başqa bir yerdən gələn armudlu tayfasının adamları yeni yaşayış yerinə Armudlu adınını verməklə öz tayfasının adını və ya keçmiş kəndinin adını yaşatmağa çalışmışlar.

6) Zoonimlər – heyvan və quş adlarını əks etdirən oykonimlər-zooykonimlər.

Heyvan, quş, həşərat və digər canlıların adlarını əks etdirən oykonimlər də ərazinin heyvanat aləmini, yəni faunasını əks etdirir:

Ördəkli, Çivinli, Bəbirli, Dovşan Qışlaq, İlanlı, Balıqlı, Samur, Bozdoğan (qartalın bir növü). Kaftarlı, Siçanlı, Sonqarlı, Birəli, Camışlı, Dəvəli və s.

Qərbi Azərbaycanda az da olsa, sovet ideologiyasını əks etdirən memorial oykonimlər də olmuşdur. Məsələn: Əzizbəyov kəndi (Amasiya), Kuybışev kəndi (Dilican), Puşkino (Calaloğlu), Kalinin qəsəbəsi (Zəngibasar) və

II. Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş oykonimlərin qrammatik xüsusiyyətləri.

Qərbi Azərbaycanın bölgələrində olan oykonimlərin müxtəlif morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri vardır. Belə ki müasir Azərbaycan dilində işlənən bir çox leksik şəkilçilər və müxtəlif sintaktik əlaqəli söz birləşmələri modelləri oykonimlərdə əks olunmuşdur.

1. Morfoloji xüsusiyyətlər

Bölgələrdə əks olunan oykonimlərin bir çoxu müxtəlif semantik məna yaradan morfoloji şəkilçili sözlərdən törənmişdir. Bunlara ayrılıqda diqqət yetirək. Məsələn:

a) Peşə və sənət bildirən –cı, -ci, -cu, -cü, şəkilçili sözlərdən törənən oykonimlər. Məsələn: Çarcarcı, Çubuxçu, Kəpənəkçi, Ahaxçı, Quşçu, Oxcu, Qazançı, Dəmirçi, Qaltaxcı, Dəvəçi və s.

b) Aidlik və mənsubluq bildirən –lı, -li,- lu, -lü şəkilçili sözlərdən törənən oykonimlər. Məsələn: Qaraqoyunlu, Cənnətli, Çırpılı, Çıraxlı, Çorlu, Çubuxlu, Damcılı, Dayiaxlı, Dədəli, Dəvəli, Dögərli, Camışlı, Darğalı, Gödəkli, Gülablı, Hamamlı, Kaftarlı, İnəkli, Qapılı, Muncuqlu, Paşalı, Uluxanlı, Baqcalı və s.

Göstərilən oykonimlərin bir çoxu etnik adları əks etdirir.

ç) Topluluq və aidlik bildirən –lar, -lər şəkilçili sözlərdən törənən oykonimlər. Məsələn: Qarabağlar, Qaralar, Dirəklər, Cızıxlar, Abdallar, Dəlilər, Evcilər, Sıxlar, Əkənlər Ellər, Uzunlar, Məliklər və s.

Göründüyü kimi, göstərilən oykonimlər əsasən etnik mənşəli sözlərdən törənmişdir.

c) Kiçiltmə və əzizləmə bildirən –cıq, -cik, -cuq, - cük və -ca, -cə şəkilçili sözlərdən törənən oykonimlər

Bitlicə, Oğruca, Yenkicə, Şorca, Aşağı Qanlıca, Yuxarı Qanlıca, Güllücə, Mahmudcuq, Şirvancıq və s.

d) İnkarlıq və yoxluq bildirən –sız, -siz, -süz, -suz şəkilçili sözlərdən törənən toponimlər: Öksüz, Susuz, Baysız və s. Göründüyü kimi, göstərilən formada oykonimlər azlıq təşkil edir.

2. Sintaktik xüsusiyyətlər

Qərbi Azərbaycanda yayılmış oykonimlərin bir qismi müxtəlif sintaktik modellərdə olan mürəkkəb sözlərdən törənmişdir. Digər qismi isə I və II növ ismi birləşmə və feli birləşmə modellərində formalaşmışdı. Bunları belə qruplaşdırmaq olar:

a) I növ ismi birləşmə modelində olan mürəkkəb sözlərdən törənən oykonimlər. Birinci növ ismi birləşmə modelində olan oykonimlər iki hissədən ibarət olur. Məsələn: Qaradaş, Qaranlıqdərə, Qızılorən, Taxtakörpü, Qırxdəyirman, Qızıldaş, Qaraqaya, Tomardaş, Dəlikdaş,Qırxbulaq, Üçkilsə, Ağbulaq, Ağcaqala, Düzkənd, Şiştəpə, Daşqala, Gözəldərə, Gödəkbulaq, Kəsikbaş, Daşkörpü, Uzunoba, Ağbaş, Uzuntala və s.

Göstərilən oykonimlərin birinci tərəfi rəng, miqdar, əlamət və keyfiyyət bildirən təyinedici sözlərdən (qara, qırx, gödək, uzun və s.) ikinci tərəfi isə müxtəlif coğrafi terminlərdən (tala, oba, kənd, daş, dəyirman və s.) ibarətdir. Tərəflər arasında yanaşma əlaqəsi mövcuddur.

b) II növ ismi birləşmə modelində olan mürəkkəb sözlərdən törənən oykonimlər

Gürcüyolu, Muradtəpə (si), Xatunarxı, Talıboğlu, Sünhanverdi, Oxcuoğlu, Oxçuqalası, Elləroyuğu, Bacıoğlu, Kərimarxı, İnəkdağı, Ayqıroğlu, Ağadərəsi və s.

II növ ismi birləşmə modelində olan oykonimlərin birinci tərəfi qeyri-müəyyənlik ifadə edən yiyəlik hal, ikinci tərəfi isə III şəxsi ifadə edən mənsubiyyət şəkilçili coğrafi terminlərdən ibarətdir. Tərəflər arasında idarə - uzlaşma əlaqəsi vardır. Bu modeldə olan oykonimlər azdır.

c) Feli birləşmə modelində olan və substantivləşən sözlərdən törənən oykonimlər:

Boğazkəsən, Qunqadsaz (layan), Qonaqqıran, Cadıqıran, İlançalan, Kolagirən, Quzugüdən, Yelqovan, Qaçağan, İtqıran, Soyulan, Həmzəcimən, Çobangərəkməz, Damagirməz və s.

Göstərilən feli sifət modelində olan oykonimlərin tərəfləti arasında idarə əlaqəsi mövcuddur. Bu oykonimlərdən bir çoxu məcazi məna ifadə edən ləqəblərdir. Burada Boğazkəsən, yəni

yeməyən, boğazından kəsən, Qonaqqıran, yəni qonağı sevməyən, qonaq sevməyən mənalarını ifadə edir. Yəqin ki, bu substantivləşmiş ləqəblərin ilkin forması qonaqqıranlar, boğazkəsənlər, damagirməzlər olmuş, zaman-zaman ləqəblər tayfa adına, tayfa adları isə oykonimə keçmişdir. Ləqəblərin tayfa adına, daha sonra isə substantivləşərək oykonimə çevrilməsi toponimiyada bir sistem kimi mövcuddur. Məsələn;

- Kosa Musa (şəxs) → Kosa Musalar (tayfa) →Kosalar (kənd)
- Kosa Qasım (şəxs) → Kosa Qasımlı (tayfa) → Kosalı (kənd)
- Damagirməz Səfər (ləqəb və ad) → Damagirməz Səfərlər (nəsil) → Damagirməzlər (oykonim) və s.

Toponimik sistemdə olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur, Ağbaba, Vedi, Pəmbək, Göycə, Meğri, Qaraqoyunlu, Sörəyel, Dərə Ələyəz və digər bölgələrin toponimiyasında fərqləndirici sözlər də gen-bol işlədilmişdir. Belə ki eyni adlı kəndləri bir-birindən fərqləndirmək üçün yol istiqamətində "birinci", "ikinci" , relyef yerləşməsində "aşağı", "yuxarı", məntəqənin sahəsinə görə "böyük", "kiçik", "xırda" təyinedici sözləri toponimiyada əks olunmuşdu. Birinci Cadıqıran, İkinci Cadıqıran, Böyük Kəpənəkçi, Kiçik Kəpənəkçi, Böyük Təpəköy,

Xırda Təpəköy, Yuxarı Necili, Aşağı Necili, Yuxarı Qanlıca, Aşağı Qanlıca və s.

Göründüyü kimi, birinci, ikinci, aşağı, yuxarı, böyük, kiçik sözləri yaxın yaşayış məntəqələrini fərqləndirmək üçün toponimiyada bir sistem kimi mövcuddur. Bu sistem türksoylu respublikaların hamısında mövcuddur.

Bununla belə, qala, kənd, qışlaq, abad, köy topoformantları ilə əks olunan kənd adları da yetərincədir.

Həsənkənd, Təzəkənd, Cəfərabad, Dədəqışlaq, Dərəköy, Düzkənd, Düzxaraba, Təpəköy, Basköy, Məlikkənd, Mollaqışlaq, Sərdarabad, Sultanabad, Daşqala, Qaraqala, Bozqala, Ağcaqala, Qızqala, Paşakənd.

Qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycanda "oba" topoformantı ilə kənd adı olmamışdır. Lakin Azərbaycanın şimal rayonlarında oba topoformatlı oykonimlər isə çoxdur. Məsələn: Tahiroba, Mürşüdoba və s.

Bundan başqa, ermənilər relyef və su mənbələrinin adlarını bildirən oronim və hidronilləri tərcümə edərək bildirirlər ki, guya coğrafi obyektin ilkin adı əvvəllər ermənicə olub, sonra türklər öz dillərinə tərcümə etmişlər. Əlbəttə bu da coğrafi adların dəyişdirilməsinə yönəlmiş daha bir erməni saxtakarlığıdır. Rəsmi qaydada ermənilər tərəfindən tərcümə edilərək inzibati ərazi

kitablarında və xəritələrdə qeyd olunnan bir neçə oronimə və hidronimə diqqət edək:

- Ağbulaq- Lyusaxbyur (işıqlı+ bulaq)
- Qarabulaq- Sevcur (qara+su)
- Turşsu- Tutucur (turş+su)
- Güllübulaq- Vartaxbyur (güllü+ bulaq)
- Təzəköy- Norqyuğ (təzə-kənd)
- Qızqalası – Axcıkaberd (qız+qalası)
- Dərəçiçək- Tsaxqadzor (çiçəkli+dərə)

Göründüyü kimi, Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan tarixi üçün çox önəmli olan, Azərbaycan dilinin qayda-qanunları ilə yaranan milli-mənəvi dəyərlərə söykənən, tarix və etnoqrafiyamızı əks etdirən oykonim, oronim və hidronimlər Beynəlxalq konversiyaya zidd olaraq rəsmi qaydada dəyişdirilmişdir.

Dəfələrlə müharibə və erməni terroru meydanına çevrilmiş Qərbi Azərbaycanda indi bir dənə də olsun Azərbaycan türkü yaşamır. Uzunmüddətli siyasətin qurbanı olmuş Zəngəzur, Ağbaba, Pəmbək, Vedi, İrəvan, Göyçə, Qaraqoyunlu, Zəngibasar, Meqri, Barana, Lori və digər tarixi torpaqlarımızda yaşayan 7 milyondan çox azərbaycanlı türk olduqlarına görə zaman-zaman deportasiya, repressiya və soyqırıma məruz qalmışlar. Bununla bağlı olaraq yer-yurd adlarımız da ermənilər tərəfindən soyqırıma

məruz qalmışdır. Bunları, xüsusilə hər bir kəndin ərazisində olan mikrotoponimləri yaşlı nəsillərdən toplayıb gələcək nəsillərə çatdırmaq ziyalıların borcu olmalıdır. Özü də mənəvi borcu!

5.5. Azərbaycan dilindən erməni dilinə keçmiş etnoqrafik və onomastik leksik vahidlər

Azərbaycan dili türk dillərindən biri olaraq dünyanın inkişaf etmiş dillərindən sayılır. Müasir maarif və mədəniyyət, elm və texnologiyanın bütün sahələrini ifadə edə bilir. Azərbaycan dilinin təsir dairəsi çox genişdir.

XIX əsrin 30-cu illərinədək Azərbaycan türkcəsi Qafqaz xalqlarının ümumi ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Bunu o dövrdə Qafqazda sürgündə olan rus ziyalıları da (M.Lermontov, Bestuyev-Marlinski və s.) etiraf edirlər. Ümumi ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün həm türk, həm də Azərbaycan dilindən zaman-zaman qonşu xalqların dilinə çoxlu miqdarda söz daxil olmuşdur. Xüsusilə, erməni dilinə daha çox həm apelyativ, həm də onomastik leksika keçmişdir. Erməni dili mütəxəssisi K.P.Patkanyan XIX əsrin 70-ci illərində yazırdı ki, erməni dilində türk mənşəli sözlərin işlədilməsinə aid ilk tədqiqat XIX əsrdə yaşamış alman alimi, doktor Mordman aparmışdır. Mordman yazırdı: "Məlumdur ki, ermənilər hind-Avropa mənşəli xalqdır. Lakin onların dili turan dillərinin güclü təsirinə məruz qalmışdır.

Bu ifadə ilə mən heç də çoxəsrlik əlaqə nəticəsində alınmış sözləri yox, eramızın IV, V, VI və VII əsrlərində erməni dilində işlənən Turan sözlərini nəzərdə tuturam" (36, 5-7). Sonra Mordman V-VI əsr erməni yazılı mənbələrində topladığı 28 türk sözünü misal gətirir. Məsələn: aruq (arıq), arık (arx), tel (sap), qoşqar (qoç) və s. O, tel sözünün üzərində daha çox dayanır (36, 5-6). "Erməncə-Azərbaycanca lüğət"də "tel" derivatlı 47 sözün verilməsi həmin fikri təsdiq edir (75, 161-162).

Sonralar H.A.Acaryan da göstərirdi ki, Azərbaycan və türk dillərinin erməni dilinə təsiri təkcə leksik alınmalardan ibarət deyil, erməni dilinin qrammatikası və fonetikası da bu dillərin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Hətta 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Beynəlxalq Türkoloji qurultayda o, "Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı əlaqələri" mövzusunda rus dilində məruzə etmişdir. Məruzəsində o göstərirdi: "Adətən, bir dil başqa dildən isim, sifət, nadir hallarda feilləri alır. Erməni dili isə bunlarla yanaşı, türk dillərindən miqdar, sıra sayları, zərf və bağlayıcıları da almışdır" (36, 8). Həmin məqalədə o qeyd edir ki, Azərbaycan və türk dillərindən erməni dilinə 4 min söz keçmişdir.

Erməni dilində işlənən Azərbaycan-türk sözlərini apelyativ və onomastik leksika baxımından belə təsvir etmək olar:

I. Erməni dilində işlənən apelyativ Azərbaycan sözləri və onların leksik-semantik məna növləri.

a) Yemək məmulatı anlayışı bildirən sözlər: arişta (əriştə), xingal (xəngəl), lavaş, xaşıl (xəşil), noqul (noğul), pilov (piov), kyabab (kabab), qutab, şilaplov (şiləplov), həlisə (həlimaşı), basdurma (basdırma), piti, canaq (pitinin növü), hadik (hədik), qımız, qata (kətə), aş, şaşlık (şişlik), tolman (dolma), kalacoş (kələcoş), karak (kərə yağ), panir (pendir), tel panir (tel pendir), toşab (doşab) və s. (75, 4).

b) Bitki və meyvə anlayışı bildirən sözlər: xantipar (qantəpər), kısılzanbax (qızıl zanbaq), tut, şahtut, xartut, pazı (çuğundur), baber (bibər), pasdıq (fısdıq), paxla (paxla), kanaf (kənaf), avelik (əvəlik), qax, kuncut (küncüt), qornqa (qorunqa), hayva (heyva), nar, badırcan (badımcan) və s. (75, 4).

ç) Əlamət və keyfiyyət anlayışları bildirən sözlər: kartu (kərti-bayat), haram, halal, kur (kor), laq (lax), çal (ağ), şimşad (şümşad), xarib (qərib), hınayı (xınayı rəng), xart (qart), amlik (əmlik), kefamel (kefcil), allam – qallam (hələm-qələm), dmağ (dümağ), baxtavor (bəxtəvər), tunc, bam, ala, ğasğa (qaşqa), goçağ (qoçaq) və s.

c) Musiqi alətləri və oyun havaları adları: zıma (zurna), tutak (tütək), tumbuq (dümtək), saz, qaytaqi, qazağı, bahari, ceyrani, koçari, karami, bayati və s.

d) Peşə-sənət anlayışı bildirən sözlər: basdırmaci (kolbasa hazırlayan), daraxçi, dudukçi, zurnaci, postalci, qapıçı, nalband,

qotanci (kotançı), qorukçi (körükçü), kapançi (qapancı), damurçi (dəmirçi), komurçi (kömürçü), biz və s.

e) Heyvan, quş, balıq anlayışı bildirən sözlər: ceyran, porsiq (porsuq), tavar (davar), yabu (yabı), koç (qoç), sıqır, qunduz, tavux (toyuq), xoroz (xoruz), dzazan (sazan), kopak (köpək), ğaz (qaz), bayquş və s.

ə) Əşya anlayışı bildirən sözlər: qaranti (kərənti), çalma, dopraq (torba), kafkir (kəfkir), tas (ləyən), mom (mum), dastak (dəstək), toxr (toxa), kapkac (tutqac), kyarki (kərki), çval (çuval), sabon (sabun), ketmen (kətmən), basmaq (başmaq), kotik (evin böyüyü), şenluk (şenlik), tonir (təndir), kopik (köpük), naxş (naxış), dzıx (zığ), taxtaq (taxta), kura (kürə), baxt (bəxt), boxça (boğça), çuxt (cüt), aşuq (aşıq), şalaq (şələ), bad (təndirin badı), nunı (nanay), qyum (güyüm) xanum, ağa, xadjı, usda, bacı və s. (75, 4).

Nümunələrdən göründüyü kimi, erməni dilində işlənən Azərbaycan – türk sözləri müxtəlif fonetik hadisələrə məruz qalır. Erməni dili başqa dil qrupuna mənsub olduğu üçün bu təbiidir.

Azərbaycanmənşəli bir sıra leksik vahidlər erməni dilinin leksik şəkilçiləri ilə işlənərək yeni sözlər yaradır. Məsələn, qirantovor (kərəntiçi), calik (ağsaç), kinot (kinli) və s.

Bir çox sözlər qrammatik şəkilçilərlə də işlənir: tuşel (tuşlamaq), svaqel (suvamaq), skmel (sıxmaq), koçel (köçmək),

tancel (təngimək, tıncıxmaq), çalanel (çallaşmaq), qırpel (qırpmaq), qaribel (qəribsəmək), sahmanel (qaydaya salmaq) və s.

Mənbə kimi göstərilən lüğətlərdə Azərbaycan sözləri – kök söz kimi çıxış edir. Məsələn: tel derivatlı 47, sahman derivatlı 20, tut (meyvə) derivatlı 18, taxta derivatlı 15, sal (sal daş) derivatlı 15 söz və s. verilmişdir (75, 4).

Dilçi və ədəbiyyatşünas M.X.Abeğyan erməni dilində qafiyəli şeirin də Türk-Azərbaycan dilinin təsiri ilə yarandığını dəfələrlə qeyd etmişdir. Hətta o, erməni dilinin sintaksisində də türk dillərinin təsirinin böyük olduğunu göstərir (36, 9; 3, 81).

Azərbaycanca :	***Ermənicə:***
Durubsan baxa-baxa	*Qanqneles baxa-baxa,*
Qara çuxa, al yaxa.	*Sev cuxa, Qarmır yaxa.*
Bağçayam, mən barım yox,	*Paxcaem, par cunem yes,*
Heyvayan, mən narım yox.	*Ayvayem, nar cunem yes.*
Al at nalı neylər	*Al dzin nalı inc kanı,*
Gözəllər xalı neylər	*Siruni xalı inc kanı.* (6, 59)
	və s.

II. Azərbaycan dilindən erməni dilinə keçmiş atalar sözləri.

Erməni dilinə Azərbaycan dilindən leksikləşmiş ifadələr də keçmişdir. Məsələn: Kefi kunne, kyandi kyoxanin (Kef sənin, kənd çoxanın). Bir ili, pir ili (Bir olsun, pir olsun). Daven nalbandun tars kaşa (Dəvə nalbəndə tərs baxar). Aziyeti yes kasem, qaymagı Kaspar ude. (Əziyyəti mən çəkim, qaymagı Qaspar yesin). Kores, siles, qəbules. (Korsan, silsən, qəbulsan). Qeçi can harayında, qasab piya man qalis. (Keçi can hayında, qəssab piy axtarır). Drust xosoğı papağı caq qili. (Düz danışanın papağı deşik olar).Vordeğ aş, endeg baş. (Harda aş, orada baş). Vordeğ haye, endeg vaye (Harda hay var, orda vay var) və s.

Göstərilən nümunələrdə kef, kənd, koxa, nalbənd, tərs, əziyyət, qaymaq, kor, şil, qəbul, keçi, can, hayında, qəssab, piy, dürüst, papaq, aş, baş, vay və s. sözlər Azərbaycan mənşəli sözlərdir.

III. Azərbaycan dilindən erməni dilinə keçən onomastik vahidləri (soyadlar)

Ermənişünaslar iddia edirlər ki, Kiçik Asiyada yaşayan ermənilər yerli xalqlardan çox az şey iqtibas etmişlər. Halbuki adət-ənənə, peşə-ticarət, mədəni-dini terminlərdən tutmuş, ta onomastikayadək erməni dilində Azərbaycan-türk mənşəli sözlər yetərincə işlənməkdədir. Hər bir xalqın dilində 300-350 familiya

forması işlədilsə də, erməni dilində də 450-dən çox – Azərbaycan-türk dilindən keçmiş soyadlar bu gün də işlənir (63,48).

Azərbaycan antroponomikasında olduğu kimi, erməni onomastikasında işlənən şəxs adları və soyadların əksəriyyəti türkmənşəlidir. Bir az qismi isə ərəb və fars mənşəlidir. Sözsüz ki həmin onomastik vahidlər – şəxs və tayfa adları Azərbaycan və türk dili vasitəsilə erməni dilinə keçmişdir.

Erməni dilinə keçmiş xeyli miqdarda tayfa adları erməni cəmiyyətində, erməni onomastikasında soyad kimi çox fəal işlənir. Ermənilər azərbaycanlılara, eləcə də türklərə düşmən münasibət bəsləsələr də, ancaq şəcərələrini itirmək qorxusundan Azərbaycan tayfa adlarından əl çəkmək istəmirlər. Tayfa adlarımızın erməni dilinə keçməsi XIX əsrə qədər Azərbaycan dilinin Qafqaz və Kiçik Asiyada əsas ünsiyyət vasitəsi olması ilə əlaqələndirmək olar.

Erməni onomastikasında kiçik bir fonetik dəyişikliklə soyad kimi işlənən tayfa adlarını onomastik səviyyədə həm də leksik-semantik mənalarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Qədim Türk-Azərbaycan tayfa adları əsasında formalaşan və erməni dilində işlənən soyadlar: Xalacyan, Hunanyan, Avdalyan, Quşçuyan, Dulqadiryan, Afşaryan, Cuxacıyan, Tataryan və s.

2. Peşə, sənət bildirən tayfa adları əsasında formalaşan və erməni dilində işlənən soyadlar: Basdırmacıyan, Bazirqanyan (Bəzirganyan), Çaxmaqçıyan, Çilingəryan, Dəmirçiyan, Daraxçıyan, Dərriyan, Dolmaçıyan, Dülgəryan, Xarratyan, Dəlləkyan (Dəlləkyan), Düdükçüyan, Kapançıyan, Çəkiçceyan, Kotançıyan, Misgəryan, Ozanyan, Zarqaryan (Zərgəryan), Nalbandiyan (Nalbəndiyan), Korukçuyan (Körükçüyan), Zurnaçıyan, Bağbanyan, Alamdaryan (Ələmdaryan) və s. (8, № 6, 30-38)
3. Şəxs adları əsasında formalaşan və erməni dilində işlənən soyadları: Abasyan, Adilyan, Kanbaryan (Qənbəryan), Dursunyan, Tumanyan, Nəsiryan, Turanyan, Şahmuradyan, Şahgəldiyan, Allahverdiyan, Madatyan (Mədədyan), Lalayan, İmranyan, Muradyan və s.
4. Titul bildirən sözlər əsasında formalaşan və erməni dilində işlənən soyadlar: Ağayan, Ağalaryan, Ağamiryan, Paşayan, Alıxanyan. Atabekyan, Babaxanyan, Xanamiryan (Xanəmiryan), Amiryan, Xanoyan, Xanlaryan, Bekzadyan, Beqlaryan, Sarıbekyan, Orduxanyan, Qaraxanyan və s.
5. Ümumi apelyativlər əsasında işlənən familiyalar:

Koçaryan (Köçəriyan), Altunyan, Ataşyan, Cavanyan, Qozalyan (Gözəlyan), İgityan, Budaqyan, Şahbazyan, Çobanyan və s.

6. Tərkibində baba, ata, dədə, ana və s. qohumluq bildirən sözlər əsasında formalaşan və erməni dilində işlənən soyadlar: Ulubabyan, Babayan, Atayan, Ananyan, Babacanyan, Dadayan, Dadamyan, Ağababayan, Dadacanyan və s.

Göründüyü kimi, erməni dilinin fonetikasına uyğun olaraq soyadlar işlənir. Bunları izah etməyə ehtiyac yoxdur. Məsələn, Bekzadyan (Bəyzadələr), Atabekyan (Atabəylər), Sarıbekyan (Sarıbəylər) və s. Heyf bu etnik adlara ki ermənilər daşıyır.

Qeyd edək ki, erməni tayfa adlarına qoşulan "-an", "-yan" qədim pəhləvicə çoxluq, topluluq, aidlik bildirən şəkilçidir. Azərbaycan onomastikasında – lar, -lər şəkilçisinin ifadə etdiyi mənanı bildirir. Məsələn:

Azərbaycan dilində	*Erməni dilində*
Basdırmaçılar	Basdırmacıyan
Körükçülər	Körükçüyan
Kömürçülər	Kömürçüyan
Dursunlar	Dursunyan
Köçərilər	Köçəryan və s

Dəmirçilər	Dəmirçiyan

Azərbaycan onomastikasında bir neçə etnotoponimin tərkibində -an, -ən şəkilçisi işlənir. Köklərə birikən həmin şəkilçi də topluluq ifadə edir. Məsələn: Avaran (Avarlar), Qacaran (Qacarlar), Zərgaran (Zərgarlar) və s.

Erməni onomastikasında –ov, -yev formatında da soyadlar çoxdur. Məsələn, Kişmişov, Bektaşyev, Atamanov, Almazov, Qaragözov, Karamanov, Yeqanov, Çobanov, Xanlarov, Xaladjiyev, Karakaşov və s. Qarabağda yaşayan ermənilər daha çox –ov (-va), -yev (-yeva) formantlı familiyalar işlətmişlər.

IV. Erməni dilində işlənən şəxs adları. Erməni dilində işlənən Azərbaycan şəxs adları da müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Azərbaycan onomastikasında olduğu kimi, erməni dilinə keçən şəxs adlarında da həmin onomastik sistem mövcuddur. Məsələn:

a) Mülki və hərbi titul əsaslarında yaranan və erməni dilinə işlənən şəxs adları: Amir (Əmir), Amirxan, Sardar (Sərdar), Alıxan, Babacan, Sarıbek (Sarıbəy), Aqabek (Ağabəy), Balabek (Balabəy), Beqlar (Bəylər), Şahsuvar, Mirza//Murza (Mirzə), Ağa, Ağasi, Yuzbaşı (Yüzbaşı), Xanım (Xanım), Orduxan, Xanlar, Şahlar və s.

b) Zoonim və fitonimlər əsasında yaranan və erməni dilinə

işlənən şəxs adları: Ceyran, Sona, Şahbaz, Susan (Süsən), Susanna, Güli (Gülü), Qulnar (Gülnaz), Gulnar (Gülnar), Qonça (Qönçə), Maral və s.

c) Qiymətli daş-qaş adları əsasında yaranan və erməni dilinə işlənən şəxs adları: Qohar (Gövhər), Zumrud (Zümrüd), Almas, Sadaf (Sədəf), Qumuş (Gümüş), Altun, Purza (Firuzə) və s.

ç) Qohumluq münasibətləri, arzu və istək mənalı sözlərdən yaranan və erməni dilinə işlənən şəxs adları: Ata, Arzu, Azad, Ayvaz, Arzuman, Badal, Baba, Murad, İqit və s.

Qeyd edək ki, erməni şifahi və yazılı ədəbiyyatında, eləcə də danışıq dilində işlənən Azərbaycan dilinə aid söz və ifadələr kəmiyyət etibari ilə çoxdur. Rus dilinə tərcümə olunan erməni nəsr və şeir nümunələrində də Azərbaycan sözləri (sənəm, qərib, gül, qərib, ağa, bəy, saz, tar, aşıq, yayla, şamama, palaz, şah, aman, can və s.) tərcümə olunmadan işlədilməsi nəzərə çarpır (36, 50, 200). Əlbəttə, erməni dilinə keçən Azərbaycan-türk sözləri içərisində ərəb-fars mənşəli sözlər də yox deyildir. Lakin istər apelyativ leksika, istərsə də onomastik leksika və frazeoloji deyimlər yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycan və Türk dili vasitəsilə erməni dilinə keçmişdir.

Göründüyü kimi, dilimizin gözəlliyi, avazı və ahəngi, emosional-poetik xüsusiyyətləri, axıcılığı, söz sırasının poetik

durumu bütün dövrlərdə erməniləri, erməni sair və yazıçılarını məftun etmiş, hazır söz qəliblərindən və deyimlərdən yetərincə faydalanmışlar. Azərbaycan türkcəsinə aid olan sözlərin başqa dillərdə işlədilməsi yaxşıdır, amma etnoqrafik sözlərimizi və sözlərin ifadə etdiyi əşya və məfhumları özlərinə çıxmaları elmi cəhətdən qərəzli saxtakarlıqdır.

NƏTİCƏ

1991-ci ildə Sovetlər birliyi parçalandıqdan sonra Ermənistan da müstəqilliyini elan etdi. Türkiyə dövlətinin onun müstəqilliyini tanımasına baxmayaraq Ermənistan parlamenti 2 iyun 2007-ci ildə Türkiyə ilə münasibəti məsələlərini müzakirə edərək yenə də torpaq iddiasında olmuş və antitürk mövqedə dayanmışdır: "Sərhədlərin indiki vəziyyətdə tanınması Ermənistan üçün imkansızdır. Sərhədlər Sevr müqaviləsi (10.VIII.1920) ilə düzənlənməlidir. Türkiyə Ermənistana 14,5 milyard dollar soyqırım təzminatı ödəməlidir" (50, 257). Halbuki, 20 noyabr 1922-ci ildən 24 iyul 1923-cü ilə qədər davam edən Lozanna Konfransında 10.VIII.1920-ci ildə müttəfiqlərin təhriki Osmanlı dövləti ilə imzalanan və hər bəndi Türkiyənin parçalanmasına, onu xəritədən silməyə yönələn Sevr müqaviləsinin bütün şərtlərini imperialist dövlətləri üzərində diplomatik qələbə calaraq ləğv etdi. Bunlara baxmayaraq, başda Bogos Nubar paşa olmaqla erməni heyəti yenə də Türkiyə ərazisində "kiçik bir özəl erməni bölgəsi" yaratmaq arzusunda olduqlarını israrla tələb və iddia edirdilər. Ancaq Türkiyə Respublikasının diplomatlarının kəskin etirazı ilə bü təklif rədd edilmişdir (48, 54).

Sevr müqaviləsinə görə Anadolunun Ərzincan, Girəsun, Muş, Van, Ərzurum və ona yaxın olan əyalətlər, Van gölü daxil olmaqla "Ermənistan"a verməli idi. Lozanna Konfransında İsmət İnönü vurğulamışdır ki, Türkiyənin heş kimə torpaq borcu yoxdur. Amma hər kəs gəlib Türkiyədə yaşaya bilər.

Ermənilər Türkiyə vətəndaşı olaraq elə Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında Osmanlı dövlətinə - Türkiyəyə xəyanətkarlıq etmişlər. Belə ki, Fransa, İngiltərə, Yunanıstan və Rusiya kimi işğalçı dövlətlərin "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyalarına, şirin vədlərinə aldanaraq silahı ilə birlikdə ordudan fərarilik etmiş ermənilər, kişiləri orduya səfərbərlik edilən türk şəhər, qəsəbə və kəndlərində amansız qətllər törədib soyğunçuluqla məşğul olmuş və soyqırımı törətmişlər. Cəbhə üçün ərzaq və sursat daşınmasını əngəlləşdirmiş, ordunun hərəkətini pozmuşlar. Cəbhəboyu işğalçı ordulara qoşularaq həm Qafqazda, həm də Anadoluda türk şəhər, qəsəbə və kəndlərini viran qoymuşlar. Ona görə də 26.V.1915-ci ildə Osmanlı dövləti məcbur olaraq "Təhciz qanunu"nu (köçürülmə) qəbul etmişdir. Məqsəd həm də cəbhə bölgəsində yaşayan ermənilərin mal və can güvənliyini qorumaq idi. Cəbhə bölgəsinin Van, Bitlis, Ərzurum vilayətləri və Adana, Mərsin, Kozan, Bərəkət, Maraş, Hələb, İskəndərun, Antalya qəzalarından Mosul, Zor vilayətləriinin şərqinə, Hələbin cənub-qərb vilayətlərinə və s. köçürülmüşlər.

Köçürülmə zamanı ermənilərin sahibkarlıq hüquqları qorunmuş, daşınmaz əmlakları (zavod, fabrik, dükan, bağ) satılaraq sahibkaların əmanətlərinə yazılması nəzərdə tutulmuşdur. Köçdüyü yerlərdə hər kəndə 50 ailə yerləşdirməklə ev və torpaq sahəsi verilmişdir. Yollardakı təhlükələrdən və xəstəliklərdən qorunmaq üçün xüsusi həkim qrupları və konvoy təyin edilmişdir.

Tarixdə bu cür köçürmələr çox olmuşdur. Məsələn, Sovetlər birliyinin rəhbərliyi 1937-ci ildə Uzaq Şərqdə yaşayan 130 min koreyalının Orta Asiya və Qazağıstana köçürmüşdür. 1939-1940-cı ilərdə Sovetlər birliyinə qatılmış Qərbi Ukrayna, Qərbi Belorusiya, Moldova və Baltikyanı ölkələrdən də on minlərlə insan Orta Asiyaya sürgün olunmuşlar. Rus-Alman savaşı dövründə də guya almanlarla əməkdaşlıq etdikləri üçün Şimali Qafqaz xalqları da (çeçen, inquş, kabardin, balkar, və s.) Orta Asiyaya sürgün edilmişlər. Krım türkləri, Axsqa türkləri və Volqaboyunda yaşayan almanların da taleyi belə olmuşdur. Bütün bunlar soyqırımı deyil bəs nədir? Amma Osmanlıların erməniləri öz yaxın ərazilərinə köçürülməsi soyqırımı adlandırırlar. Hətta bir neçə kapitalist dövlətləri uydurma "soyqırımı"nı dəstəkləyiblər.

1939-1940-ci illərdə Fransa ərazisində almanlar, Amerikada isə yaponlara qarşı belə köçürmələr olmuşdur. Baxmayaraq köçürülən xalqların heç biri ermənilər qədər

xəyanətkar olmamışlar. Ermənilər kimi yerli xalqa qarşı qətllər törətməmişlər.

Soyqırımı ermənilər törətmişlər: indı Qərbi Azərbaycanda bir dənə də olsun azərbaycanlı, eləcə də türk yaşamır. Türkiyədə isə 50-60 min erməni özğür içində yaşamaqdadırlar. Onların 30 məktəbi, 17 mədəniyyət mərkəzi, "Jamanak" və "Marmara" adlı qəzetləri, "Sisli" və "Taksim" adlı idman klubları, müxtəlif səhiyyə ocaqları və s. vardır (49, 55). Azrbaycan Respublikasında da minlərlə erməni ailəsi Azərbaycan vətəndaşı olaraq yaşayır. Azərbaycan Respublikası tolerant bir respublika olduğu üçün bütün millətlər heç bir dini ayrıseçkilik olmadan rahat yaşayırlar.

Bu gün erməni ideoloqları yenə də dünyaya səs salaraq olmayan soyqırımın 100 illiyini hay-küylə geyd etməyə çalışırlar. Halbuki Britaniya prokurorluğu hələ 1921-ci ildə bu soyqırımın olmadığını dəfələrlə vurğulamışdır. Belə ki, Mudros sazişinə uyğun olaraq İstanbulu nəzarətə götürən ingilislər erməni məsələsi ilə əlaqədar olaraq 25 yanvardan 9 martadək (1919) 140-dan çox yüksəkrütbəli məmuru (polis, əsgər, muxtar, məmur və s) həbs edərək Maltaya sürgün etmişlər.

8.II.1921-ci ildə isə təhqiqatları başa çatdıran Britaniya prokurorluğu bəyanət verərək həm dövlət idarələrində, həm də həbsolunanlarla bağlı olan araşdırmalarda "erməni soyqrımı" ilə əlaqəli heç bir tutarlı sənəd və ya ifadəsinin olmamasını

bildirmişdir. Ona görə də tutulan məmur və yüksək vəzifəli türk vətəndaşlarını tez bir zamanda həbsdən azad etmişlər. (58, 71-72)

Uydurma erməni soyqrımına aid sənəd və şəkillərin 1920-ci ildə Antonyan adlı bir ermənінin quramaları olduğu fransız mənbələrində qeyd olunur. Həmin il Antonyan Parisdə "Turabyan" nəşriyyatında "Erməni qırğınına aid rəsmi sənədlər" adı ilə həmin cızma-qaranı çap etdirir. İngilis ekspertləri həmin sənədləri ekspertizadan keçirərək hamısının saxta olduğu sübuta yetirilir (58,50). Həm də həmin sənədlərin heç birinin əsli tapılmır. Antonyan 1937-ci ildə uydurma erməni soyqırımına aid saxtalaşdırmalarını tamalamadan ölür. Əsli olmayan sənəd və şəkilləri erməni ideoloqları zaman-zaman dünya ictimaiyyətinin gözündə özlərini "məzlum xalq" kimi göstərmək üçün daha da saxtalaşdıraraq "zənginləşdirdilər".

Soyqırımı ermənilər törətmişlər: Qarabağ savaşında onlar 29 mindən çox azərbaycanlını qətlə yetirməklə əsrin əvvəllərində Türkiyə və Qafqazda törətdikləri vəhşiliyi təkrar etmişlər. 1 milyon qaçqın hələ də erməni terrorunun əziyyətini çəkir.

SSRİ prokurorluğu və Azərbaycan istintaq orqanlarına göndərilmiş materiallarda göstərilir ki, 1988-ci ilin axırlarında, 1989-cü ilin ilk aylarında Qərbi Azərbaycanda 217 nəfər azərbaycanlı yenə də ermənilər tərəfindən müxtəlif şəraitdə qətlə yetirilmiş və müxtəlif işgəncələrlə öldürülmüşlər. Bir qismi isə

soyuqdan donmuş və həkim nəzarətsizliyindən, yəni tibbi yardım olmadığından həlak olmuşlar.

Xocalıda 613 nəfər silahsız azərbaycanlının ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsi insanlığa sığmayan qətliamdır. Xocalıda həlak olanların çoxu əli silah tutmayan qocalar və uşaqlar olmuşdur. Bu qətilləri törədən quldur ermənilərin ünvanları bilinsə də, onlar haqqında həbs-qəti imkan tədbiri görülməmişdir. Bunlara bircə ad vermək olar: **SOYQIRIMI!**

Halbuki 1918-ci ildə Anadolunun 10-larla quberniya və rayonlarında türk polisi araşdırma aparmış, köçürülən ermənilərə qarşı cinayət törətmiş və ya əmlakların qəsb etmiş şəxslər barədə 1398 iş hərbi məhkəməyə verilmişdir. Cinayəti sübut olunan bir çox insanlar həbs olunmuş və onlarla insan edam olunmuşdur. (58, 61)

Ermənilərin uydurma soyqırımına münasibətini bildirən Türkiyə prezidenti Rəcəb Teyyub Ərdoğan hələ bir neçə il öncə, elə indi də təkidlə israr edir ki, dünyanın aparıcı dövlətlərinin tarixçilərinin iştirakı ilə arxivlərin açılmasına etiraz etmir və bəyan edir ki, bu işlə siyasətçilər yox, tarixçilər məşğul olmalıdır.

Biz kiçik millət deyilik. "Respublika" qəzetinin 4 oktyabr 1993-cü ildə çap olunmuş sayında dünyanın 6 ölkəsində 48 milyon 853 min 291 nəfər azərbaycanlının yaşadığı qeyd olunur. Bu statistik məlumatı Almaniyada yaşayan iş adamı, həmyerlimiz

Əli xan İqbal vermişdir. Qəzetin məlumatına görə o, bu məlumatları toplamaq üçün 1 milyard dollar xərcləmişdir. 12 illik artımı da nəzərə alsaq, dünyada 50 milyondan çox azərbaycanlının yaşadığı aydın olur. Bu böyük güvvədir. Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən diaspor təşkilatlarımız bu qüvvədən istifadə etməklə tarixi faciələrimizin səbəbkarı olan ermənilərin dəfələrlə türklərə və azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı dünya ictimaiyyətinin nəzərinə arxiv sənədləri əsasında elmi surətdə çatdırılsa, kimin kim olduğu aşkarlanar.

ƏDƏBİYYAT

1. Avtandil Ağbaba. "Durnam uçar olsan bizim ellərə". Bakı, 2009.
2. Azərbaycanlılara qarşı edilmiş vəhşiliklərin açıqlanması və erməni terrorizminin qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 23 fevral 1993.
3. Abbasov İsrafil. Folklorşünaslıq axtarışları. II cild, Bakı, 2009.
4. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi torpaqlardan 1948-1953-cü illərdə kütləvi surətdə deportasiyası haqqmda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. B., 18.XII.1997.
5. Azərbaycan EA "Xəbərləri". Bakı, 1989.
6. Azərbaycanlılarm soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 26.03.1998.
7. Azərbaycan tarixi, VII cilddə, VII-ci cild (1941-2002-ci illər), Bakı, 2008.
8. Ataxan Paşayev. Köçürülmə. Bakı, 1995.
9. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifəsi. Bakı, 1998.
10. Bayramov A.Ə. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. B., 2003.
11. Bayramov A.Ə. Gözəldərə faciəsi. «Məslək» qəzeti, 2002

12. Bayramov A.Ə. 1918-ci ilin deportasiyası və soyqırımı. ADPU-da keçirilən elmi konfransın materialları, Bakı, 1998.
13. Bayramov A.Ə. Deportasiya Ağbaba kəndlərindən yan keçmədi. "Ağrı dağ" qəzeti, 1998, № 1,2
14. Bayramov A.Ə. "Köçürmə" adlı erməni deportasiyası. "Məslək" qəzeti, 1998, №1
15. Bayramov A.Ə. Ağbabada deportasiya və repressiyaya məruz qalanlar. "Vətən səsi" qəzeti, 1995, №21
16. Bayqara Hüseyn. Azərbaycan, istiqlal mübarizəsi tarixi - 1975. İstanbul, 1992, Bakı.
17. Bayramov A.Ə. Söz ürəkdən gələndə. Bakı, 2007
18. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı, 2012.
19. Bünyadov Z., Yusifov Y.B. Azərbaycan tarixi, II cild, Bakı, 2011.
20. Çaxmaqlı Qafar. Qars adlı vətən. Bakı. 2000.
21. Cəfərov Cəfər. Ruhlar kimlə danışır. "Xalq qəzeti". 14.03.1998.
22. Dadaşpur Məhbub. Kazım xan Quşçu – Müqavimət salnaməsi. Bakı, 2011.
23. Deportasiya. Bakı. 1998.
24. Didərqinlər. Bakı. 1990.
25. Ermənistan Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995.
26. "Elturan" jurnalı. Bakı. 1999. №1-2(3).
27. Əliyev Əli. Qırmızı tabor. Bakı. 1990.
28. Ələkbərli Əziz. Qədim türk-oğuz yurdu "Ermənistan". Bakı, 1992
29. İrəvan xanlığı. Bakı, 2010.
30. İrəvanlı Əkbər. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. İrəvan. 1968.
31. Qars müqaviləsi. Bakı, 2004
32. Qazıyev Y. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. B., 2009.
33. Qlinka S.N. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Bakı, 1995.
34. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. B., 1992.
35. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2002.
36. Məmmədov M. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi. İrəvan. 1968.
37. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993.
38. Mirzəyev Həsən. Qərbi Azərbaycanın Dərə Ələyəz mahlı, Bakı.
39. Nuriyev Əziz. Zəngəzur:tarixi hadisələr və faktlar. Bakı. 2007.
40. Ordubadi M.S. Qanlı illər. B., 1993.
41. Sadıqov H.Ş., Məmmədov R.S. Sumqayıt həqiqətləri. I kitab,

Sumqayıt, 2010.

42. Vidadi İsayev. Haradan gəlir bu köçş Bakı, 1995
43. Vəliyev İ. Qaçqınlıq. Bakı, 1996.
44. "Vətən səsi" qəzeti 1990, №21, 15, 1991, №2, 17. 28, 1992, №53, 21, 1994, №20, 21, 124; 1995, №21.
45. "Vedibasar" qəzetinin külliyatı. Bakı. I, II, III, IV cildlər.
46. Vəlibəyov R. Keçmişdən səhifələr. İrəvan. 1969.
47. Zeynalov Cahangir. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. İstanbul. 1924. Bakı, 1992.

Türk dilində

48. Doqquz sual-cavabda erməni məsələsi. Ankara, 1992.
49. Kırzıoğlu Faxreddin. Qars tarixi. İstanbul, 1953.
50. Lord Kinross, Osmanlı imperatorluğunun yüksəlişi və çöküşü. İstanbul, 2008.
51. Nalbəndoğlu Mühəddin. Türklərə qarşı erməni vəhşəti. İstanbul, 1992.
52. Receb Şükürli Aryhan. Türklerin Tarihi. İstanbul, 2008.

Rus dilində

53. Беженцы (1918-1920, 1948-1952, 1988-1989). Баку, 1992.
54. Величко Б.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. С.-П.б., 1852.
55. Военно-топографические карта Кафказское военного округа. Тбилиси, 1903.

56. Геноцид армян в Османской империи. Ереван, 1982.
57. Голос Армении. 15.IX.1990, №204 (17091); 20.VI.1988, №151 (6886); 16.IX.1990, №205.
58. Жорж де Малевил. Армянская трагедия 1915 года. Баку, 1990.
59. История Армянского народа. Ереван, 1980.
60. Карапетян Г. Дорога Мхера. Москва, 1990
61. Ханзадян С. Страна семи долин. Москва, 1968.
62. Ханзадян С. Говорите горы Армении. Ереван. 1987.
63. Мусульманский Моисей. Армянский ономастикон мусульманского происхождения. «Ирс», 209, №6 (42).
64. Раффи. Искра. Ереван. 1980.
65. Погосян А.М. Присоединение Карсской области в состав России.
66. Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней. Москва. 1916.
67. Свод статистических данных о население Закавказского края извлеченных из посещенных списков – 1986. Тбилиси, 1893.
68. Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. С.-П.б., 1911. Баку, 1990.
69. Шопен И.И. Исторический памятник состояния

Армянской области в эпохи присоединеиие к Российской империи. С.-П.б., 1852.

Erməni dilində

70. Arakelyan Q.M. Sisyan (bələdçi-sorgu məlumat kitabı), İrəvan, 1987
71. Akopyan T.H., Melik-Baxşiyan, Barseğyan O.X. – Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimlər lügəti. İrəvan, 1986.
72. Baqdasaryan H. Yaşayış yerlərinə layiqli adlar gərəkdir. "Sovetakan Hayastan" qəzeti, İrəvan, 16.X.1968.
73. Balayan Z. Ocaq, İrəvan, 1984.
74. Ermənistanın SSR-in Ensiklopediyası 12 cilddə, İrəvan, 1974-1986.
75. Ermənicə-azərbaycanca lüğət. İrəvan. 1978.
76. Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsü. İrəvan, 1978.
77. Qriqoryan A.O., Arutyunyan H.M. İzahlı adlar lüğəti. İrəvan, 1983.
78. Karapetyan H.C. Şirak, İrəvan, 1984.
79. Korkodyan Z. Sovet Ermənistanının əhalisi son yüz ildə – 1831-1931-ci illər, İrəvan, 1932.
80. Meliksetyan O.U. Qərbi ermənilərinin deportasiyası və xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına repatriasiyası, 1914-1940. İrəvay, 1975.

Məşhurların ermənilər haqqında dediklərindən

Qabusnamə.

"Erməni eybi: bədfel, kündəbədən, gözügötürməyən, bir ayağı qaçmaqda olan, əmrə baxmayan, yersiz hay-küy salan, vəfasız, riyakar, söyüş sevən, ürəyi xıltlı, ağasma düşmən..."

Kürd xalq məsəli

Atın kolasına, itin tulasına, erməni balasına etibar yoxdur.

Gürcü xalq məsəli

"Erməni gəldi, özü ilə yeni bəla gətirdi"

Erməni xalq məsəli

Harda hay var, orda vay var! (Vordeğ haye, endeğ vaye)

A.Puşkin, rus şairi

Sən kölesən, sən qorxaqsan, sən ermənisən..

A.S.Qriboyedovun Rus imperatoruna yazdığı məktubundan

Ermənistanın bir dövlət kimi bəşəriyyət tarixində heç bir mühüm rol oynamamağı, onun adı ermənilərin səpələndiyi coğrafi termin olub güclü dövlətlərin --assuriyalıların, midiyalıların, iranlıların, yunanların, monqolların, rusların öz mübahisələrini həll etdikləri yer olmuşdur. Mən onlarla

(ermənilərlə) heç zaman dil tapa bilmədim. Onların hiyləgərliyi olduqca iyrənc, alçaqlığı olduqca dözülməz, əclaflığı olduqca təəssüfləndiricidir.

M.S.Ordubadi, Azərbaycan yazıçısi

Ermənilər bulanlıq sudan duru çıxmaq üçün hər şeyə qadirdilər. Hətta namusu da pay verməyə.

Kornelit Taüit

Bu xalq xasıyyətinə görə ermənilər qədimdən ikiüzlü və riyakardır.

N.N.Şavrov (Новая угроза русскому делу в Закавказье предстоящая распродажа «Мугани янородцам». СПб, 1911, стр.59)

1828-1830-cu illərdə Türkiyədən 84 min, İrandan 40 min erməni gətirib İrəvan və Yelizavetpolun ən yaxşı torpağı və müəyyən iqlimi olan əyalətlərdə məskunlaşdırdıq.

A.S.Qriboyedov (Записки о перемещении армян из Персии в наши области. «Сочинения», т.2, М., 1971, стр.314)

"Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara sonralar

onların əbədi sahibi duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq və (sonuncuların) düşdükləri ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfələrlə götür-qoy etmişik".

F.M.Minorski

Qədim türk etnosları e.ə. VIII-VII əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində yaşamış yerli xalqdır. Bunlar indiki Azərbaycanlıların ulu əcdadı olmuşlar. O vaxt bu ərazidə ermənilər yaşamamışdır.

Prof. T.Svyatoxovski

Azərbaycanda yaşayan ermənilər də daxil olmaqla Cənubi Qafqazda yaşayan bütün ermənilər köklü xalq deyil, gəlmədirlər. Onların böyük hissəsi XIX əsrdə İran və Türkiyədən köçürülüb.

Adam Mets. Isveçrə şərqşünası.

Ermənilər ağ dərili qulların ən pisidir. Onlanın abırları yoxdur. Onlar yalnız dəyənək və qorxu altinda yaxşı işləyirlər.

Adolf Karte, alman səyyahı.

"Mən türklə bir işgörəndə yazılı saziş bağlamıram, çünki türkün bir sözü ki- fayətdir. Yunanlarla yazılı şərt baglayıram, çünkı belə lazımdır və xeyirlidir. Ermənilərlə isə hətta yazılı sazişlə heç bir iş görmürəm, çünki onların yalan və araqarışdıran xasiyyətlərinin qarşısını heç bir yazılı şərtlə kəsmək mümkün deyil".

Rus diplomatı general Mayevskinin xatirələri. "Ermənilərin törətdiyi kütləvi qırğınlar"kitabından

Qarabağın tarixi kökləri antik dövrə gedib çıxır. Bu, Azərbaycanın tarixi əyalətlərindən biridir. Bu region Azərbaycanın vacib siyasi, mədəni və mənəvi mərkəzidir... Bədnam Qarabağ problemi ermənilər tərəfindən saxta ideyalar əsasında yaradılmışdır.

İ.Çavşavadze, gürcü yazıçı və mütəfəkkiri

Əlahəzrət, mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verməyin. Onlar elə tayfadırlar ki, bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya hay-küy salacaqlar ki, bura bizim qədim dədə-baba torpağımızdır, deyəcəklər.

Framsız alimi de-Ban. Eçmidzin kilsəsinə səfəri haqqında

Ermənilərin xalq qəhrəmanlığı barəsində bir şey eşidən olubmu? Onların azadlıq uğrundakı mübarizələrinin adları harada həkk edilib? Heç yerdə! Çünki ermənilərin "qəhrəmanları" həmişə öz xalqlarının xilaskarlarından daha çox cəlladı olublar.

Rus diplomatı general Mayevskinin xatirələri. "Ermənilərin törətdiyi kütləvi qırğınlar" kitabından.

Kəndlərə aparılan yollara müsəlman kəndlilərinin süngüyə keçirilmiş meyitləri, kəsilmiş bədən hissələri və dağılıb tökülmüş daxili orqanları səpələnmişdi... Əsasən qadınlar və uşaqlar! Hakimlər və sahibkarlar qətlləri təşkil etmiş, erməni ordusu onu yerinə yetirmişdir. Dərin quyular qazılmış və köməksiz insanlar heyvan kimi kəsilərək bir-birinin ardınca quyulara atılmışdır. Qətllər üçün məsuliyyət daşıyan ermənilər bir evə səksən nəfər müsəlman doldurur, sonra isə onların başını kəsirdi.

Rus tədqiqatçısı V.L.Veliçkonun "Qafqaz" əsərindən.

"Ermənilər silməyə və gürcülərə məxsus olan xram və monastırlarda gürcülərin izini məhv edir, daş üzərində gürcü yazılarını qaşıyır, yaxud silir, daşın özünü tikintidən çıxarır

və onların əvəzinə erməni yazıları ilə əvəz edirlər".

Fransız səyyahı qraf De-Şolye.

Ermənilər yerli əhalinin şirəsini sormağa başladılar. Bununla kifayətlənməyərək gəlmə ermənilər yerli müsəlman əhalisinin şan-şöhrətini korlamaq siyasəti yeridirdilər ki, gələcəkdə onları qovub torpaqlarına sahib ola bilsinlər. Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min nəfər ermənin 1 milyonu yerli deyildir. Və onlar vilayətə bizim tərəfimizdən köçürülüb. Bu kilsə bir müddət saxta pul düzəldənlərin yuvası olmuşdur. Bu monastır məndə dini mərkəzdən çox siyasi mərkəz təəssüratı yaratdı.

İ.Çavçavadze, gürcü şairi.

Ermənilər dost cildində düşməndir. Onun nəvazişindən, təbəssümündən qorxduğum qədər açıq düşməndən qorxmuram.

Qraf de Şoll, fransız səyyah

Ermənilərlə heç cür yaxinlıq edə bilmirdim, çünki onların alçaqlığı və əclaflığı dözülməzdir. Ermənilərdə mənfur bir biclik, biabırçı bir əclaflıq və rusvayçı bir alçaqlıq vardır.

İngilis səyyahı Vilson:

-"Ermənilər acgöz və tamahkardırlar. Fitnəkar və araqarışdırandırlar. Heç kəsi bəyənmirlər."

V.L. Veliçko (Кавказ – русское дело и междуплеменные вопросы.

С-Петербург, 1904, с.69.)

Bütün qafqazlılar bilirlər ki, ermənilər burada köklü xalq kimi yox, xeylı miqdarda Türkiyə və İrandan qaçanlar kimi XIX yüzilliyin birinci yarısında görünməyə başlanmışlar.

N.N.Şavrov (Новая угроза русскому делу в Закавказье, предстоящан распродажа «Мугани инородцам». СПб, 1911)

Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən 1 milyonu 1828-ci ildən (Türkmənçay müqaviləsindən) sonra İran və Türkiyədən Qafqaza köçürülənlərdir.

Polkovnik-leytenant Qryaznovun 1915-ci ildə Ərzincandakı qırğınlar haqqında raportundan.

11-12 mart gecələrində erməni cəlladları Ərzincan ətrafındakı ərazilərdə müsəlmanları süngülər və baltalarla qətlə yetirdilər. Bu vəhşilər öz qurbanlarını əksərən öz məsum olanları

məqsədi ilə qazılmış xəndəklərə atırdılar. Mənim yavərim 200 belə xəndək saymış və cinayətlərin üstünü acmışdı.

Rus ordusunun generalı L.Odişelidzenin 1915-ci il tarixli məlumatından

"Ali məktəbdən tutmuş lap adicə ibtidai məktəblərə qədər bütün erməni məktəbləri Avropa paytaxtlarında ifrat dərəcəyə çatdırılmış erməni təbliğatçılarının qızğın fəaliyyət meydanına çevrilmişdi. Vətənpərvərlik mədhiyyə və mahnıları, kəskin satira və təmsillər, müəllimlər mühitindən yeniyetmələrin odlu qəlbinə düşürdü, onlarda müsəlmanların mənfur hakimiyyətinə qarşı qəzəb, kin-küdurət hissini heç kimə məlum olmayan gələcəyin fantastik illüziyalarının bütöv bir silsiləsini alovlandırırdı. Beləliklə, ən qısa bir vaxt (3-4 il) ərzində onların yaratdığı illüziyanın müdafiəsi üçün qanlı fədakarlığa hazır olan quduğan, inadkar gənclər yarandı ..."

Françesko, İtaliyanın baş naziri (1919-cu ilin yayındakı nitqindən)

"Türklər ermənilərin uydurduğu kimi qəddar və zülümkar deyildi. Onların bədbəxtçiliyi çox məkirli və hiyləgər ermənilərlə əhatə olunmasıdır".

Kerzon, İngiltərənin xarici işlər naziri (1920-ci ilin mart ayında İngiltərənin icma palatasındakı çıxışından).

"Cənablar, mənə belə gəlir ki, siz erməniləri 8 yaşında təmiz və məsum bir qız kimi zənn edirsiniz. Bu fikirlə çox yanılırsınız. Halbuki, ermənilər son dərəcə vəhşi davranışları ilə nə qədər qan tökən xalq olduqları qeyd şərtsiz"

G.Çiçerin. RSFSR Xarici İşlər Komissarı. (1922-ci ilin dekabrında Lozanno konfransındakı çıxışından).

"Şərqdə işğalçılıq siyasəti yürüdən xarici kəşfiyyatın agentləri satqın, yaltaq və xain erməni daşnaklarıdır".

F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. Moskva. 1959, səh.70.

Erməni kilsə xadimləri Alban kilsəsinin daxili quruluşunda dəyişiklik aparırdı. Onlar alban mədəniyyətinin varisi olmağa can atırdılar.

Odri L.Altstadt (ABŞ. Konnektikut Universitetinin professoru, Mərkəzi Asiya icmalı jurnalı, M.4. 1988, s.63-78).

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların torpağı tarixən onların öz qanuni torpağıdır və onlar bir sahib kimi öz "erməni qonaqlarına" yaxşı münasibət göstərmişlər. Lakin Azərbaycanın Zəngəzuru ermənilərə, Qazax rayonunun bir hissəsi isə Gürcüstana verilmişdir.

"Moskovskiy komsomolets" qəzeti. 29.01.1994. "Neft sindromu" məqaləsindən

Dağlıq Qarabağdakı konflikt yaxşı planlaşdırılmış, əvvəlcədən hazırlanmış həyata keçirilməsi Ermənistanın kommunist rəhbərlərinin üzərlərinə düşən aksiyadır...
"Qarabağ hərəkatı"nın liderləri millətin öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipini hipertrofiyaya uğradaraq elə bir həddə çatdırmışdır ki, ondan sonra separatizm başlayır.

Samuel A.Uims. I cild "Ermənistan terrorçu "xristian ölkənin gizlinləri", ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları.

"Biz Xocalı faciəsinin şahidiyik. Biz Xocalı müdafiəçilərinin, yüzlərlə dinc sakinlərinin – qadınların, uşaqların, qocaların eybəcər hala salınmış cəsədlərini gözlərimizlə gördük... Ermənilər bizim vertolyotu da atəşə tutduqlarına görə çəkilişi başa çatdıra bilmədik. Amma elə elə yüksəklikdən gördüklərimiz də törədilən vəhşilikəri təsəvvürə gətirmək

üçün kifayət edirdi. Bu, tükürpədici mənzərə idi. 5-6 yaşlı uşaqları, qundaqdakı ermənilər cəlladlıqla heç kəslə müqayisəyə gəlməzlər".

Xocalı qırğınının şahidi fransız jurnalisti Jan İv Yunet

Əsirlər var. Lakin artıq yaşamağa yararlı deyillər. Qışda onları səhərlər ayaqyalın qarın-buzun üzərinə çıxarırlar. Təpələrindən soyuq su tökür, başlarında şüşə sındırır, sonra təzədən kameraya salırlar. Əsl işgəncələr isə bundan sonra başlanır. Barmaqlarını qapının arasına qoyub qırır, çığırdıqca rezin dəyənəklə döyürlər. Çoxu əzablara tab gətirməyərək dəli olub ölür. Biz növbəti kəndi zəbt edəndə bir ermənin diri uşaqı götürüb iki böldüyünü görmüşəm. Sonra bədənin bir hissəsi ilə anasının sifətinə, başına o qədər döydü ki, övladının al qanına bulaşmış qadın dəli olub gülməyə başladı.

Aşkanaz Mravyanın (dövlət xadimi) "Daşnaksutyunun böhranı" əsərindən: - " Ermənilər qırğınlar törədir, ancaq bunu böyük bəla hesab etmirdilər. Təki qırğınlar Avropanın diqqətinə yetərli olsun.
Aleksandr Myasnikyan (dövlət xadimi) : – "Ermənistanın müsəlman və rus kəndlərini onlar (yəni daşnaklar) odla, qılıncla məhv etdilər. Daşnak hökümətinin başında duran

kimlər idi? - Aran, Ruben, Martiros və Pilosadək nadan, talançı, quldur, xmıbapetlər. Bu ordu silahsız insanlara divan tutmaqla, dinc əhalini çapıb talamaqla məharətli və cəsarətli idi."

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycanlıların soyqırımına aid dövlət sənədləri 3

Giriş 20

I Fəsil. 1801-1830-cu illərində Qərbi Azərbaycandan azəri türklərinin deportasiyası, soyqırımı və ermənisiz "Erməni vilayəti"nin yaradılması 49

II Fəsil. 1905-1907, 1914-1920-ci ilərin qanlı faciələri 113

III Fəsil. Köçürmə siyasəti və onun acı nəricələri (1948-1953) 217

IV Fəsil. 1988-ci ildən başlayan erməni terroru və vandalizminin sonuncu mərhələsi 272

V Fəsil. Mənəvi soyqırımına məruz qalan yer-yurd adlarımız (1935-1991) 339

Nəticə 390

Ədəbiyyat 397
Məşhurların ermənilər haqqında dedikləri 403

Aslan Bayramov

TARİXİ FACİƏLƏRİMİZ: DEPORTASİYA, REPRESSİYA VƏ SOYQIRIMI

Sumqayıt 2015

Tərtibatçı-dizayner Həzi Hacıbəyli
Korrektorlar: Sevda Şahverdıyeva
Ləman Əsgərova
Texniki redaktor: Ceyhun Saadov
Montajçı: Çinarə Əmirova
Şərti çap vərəqi 26.
Kağız formatı 60x84 1/16.

"AM"965 poliqrafiya müəssisəsi

Kitab «AM965» MMC poliqrafiya müəssisəsində çap olunmuşdur.

Tel: 347-86-63
051-510-99-90